

Ankara Üniversitesi Yayın No: 722

APAM Yayın No: 14

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
ASYA-PASİFİK ÇALIŞMALARI
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA MERKEZİ (APAM)

ERKEN TÜRKLER

(6-8.Yüzyıl)

N. Ser-Odjav

Editörler
Z. Kenan BİLİCİ
A. Merthan DÜNDAR

Para ile Satılamaz

Ankara - 2021

**Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma
Merkezi APAM Yayınları: 14**

ERKEN TÜRKLER (6-8. Yüzyıl)

N. Ser-Odjav

EDİTÖRLER

Z. Kenan BİLİCİ-A. Merthan DÜNDAR

Ankara, 2021

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 722

ISBN: 978-605-136-535-0

Yazarların görüşlerinin sorumluluğu kendilerine aittir.

EDİTÖRLER:

Z. Kenan BİLİCİ-A. Merthan DÜNDAR

MOĞOLCADAN ÇEVİREN:

Mehmet Levent KAYA

REDAKSİYON:

Z. Kenan BİLİCİ-Aysun HARPER

Baskı Yeri:

Ankara Üniversitesi Basımevi

İncitaşı Sokak No: 10 06510 Beşevler / ANKARA

Tel: (0312) 213 66 55

Basım Tarihi:24/09/2021

SUNUŞ

Moğolistan’a ilk ziyaretimizi, 2006 yılında gerçekleştirmiştik. Büyük Moğol İmparatorluğu’nun kuruluşunun 800. yılı münasebetiyle, başkent Ulan-Bator (Ulaanbaatar)’da çok geniş katılımlı uluslararası bir sempozyum düzenlenmiş, biz de müracaat ederek toplantıya katılmaya hak kazanmıştık. İki gün süren bilimsel toplantının ardından, kendi imkânlarımızla sağladığımız bir araç ile iki Türk meslektaşımızla beraber Bilge Tonyukuk, Köl Tigin (Köl Tekin- Kul Tekin) ve Bilge Kağan yazıtlarının bulunduğu uçsuz bucaksız topraklara doğru yola çıktık. Türk adının *bengi taşlara* yazılmış olduğu topraklara ayak basmak, atalarımızın nefes aldığı havayı solumak, atlarını sürdükleri düzlüklerde ata binmek, su içtikleri pınarlardan su içmek ve onlar gibi yurtlarda (oba/çadır-Moğolca *ger*) konaklayarak ok talimi yapmak bizi mutlu etmişti. Daha sonra 2007 yılında Hindistan’ın başkenti Yeni Delhi’de bulunan, Jawaharlal Nehru Üniversitesi tarafından düzenlenen *Mongolia in the Twenty First Century*, konulu uluslararası bir seminere katılmıştık. Bu ziyaretimizde de Hindistan’ın farklı şehirlerindeki, Türk-Moğol Dönemi’nden kalma muhteşem mimari eserleri, kültürel varlıkları görmek ve incelemek imkânını yakalamıştık. Moğolistan’a son olarak, Kasım 2019 tarihinde, *Moğolistan Millî Yönetim Akademisi* tarafından, Türk-Moğol Diplomatik İlişkilerinin 50. Yıldönümü vesilesiyle düzenlenen konferansa davetli konuşmacı olarak katılmak üzere gittik. Yaklaşık on iki yıl sonra tekrar kavuştuğumuz Moğolistan’ın eskiye kıyasla daha da gelişmiş olduğunu görmekten büyük mutluluk duyduk. Bu seyahatimizde Ötüken, Orhun (Orkun) Vadisi gibi daha önce ziyaret ettiğimiz yerlere gidemediysek de Bilge Tonyukuk Anıtı’nı tekrar görme ve müzelerdeki yeni buluntuları inceleme imkânı bulduk. Dileriz, tekrar ziyaret etme şansına sahip oluruz.

Ticaret, eğitim, güvenlik gibi alanlarda işbirliği yapmakta olan Türkiye ve Moğolistan’ın başta spor olmak üzere, müzik, resim gibi alanlarda da işbirliği yapması önemlidir. Türk tarihi bakımından büyük değer arz eden Moğolistan’ın bilim çevreleri ile işbirliklerinin de artırılması gereklidir. Başta TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı) olmak üzere bazı devlet kurumları ve üniversitelerin Moğolistan’daki muadilleriyle ortak çalışmalar yürütmekte oldukları bilinse de özellikle arkeoloji alanında çok daha fazla ortak çalışma yapılmalıdır. Bunun yanı sıra, kadim Türk tarihi ve atalarımızdan kalan eserlerle ilgili olarak, Moğol bilim insanları ve

araştırmacılar tarafından Moğolca ve Rusça olarak hazırlanmış (basılmış ya da basılmamış) raporlar, kazı raporları, doktora tezleri gibi çalışmaların planlı, sistematik şekilde Türkçeye çevrilerek yayımlanmasının ve bu suretle bir *Türk-Moğol Tarih Arşivi*'nin (hatta bir Enstitünün) oluşturulmasının önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu arşiv sayesinde, dağınık olarak farklı yerlerde, tozlu raflarda bulunan, unutulmaya yüz tutmuş ya da kısıtlı sayıda araştırmacı tarafından kullanılabilen malzeme, erişilebilir hâle gelecektir.

Bu kitap çalışması, yukarda arz ettiğimiz düşüncenin ilk adımı olarak doğmuştur. Tanrı, sürdürebilmemiz için kut versin!

N. SER-ODJAV ve bu çalışmasından Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ Hoca ile yoğun iş temposundan fırsat buldukça yapmaktan büyük keyif aldığımız sohbetlerin biri sırasında haberdar olduk. Moğolistan'a 1991 sonrası ilk giden uzmanlardan olan Sayın Bilici, bir Sanat Tarihi Profesörü olarak bölgeyi ve Türk eserlerini en iyi bilen araştırmacılardandır. Kitabın, kendisinde bulunan nüshasını getirerek incelememize imkân sağladıktan sonra bu eserin, Türkçe olarak yayımlanmasının önemi üzerinde hemfikir olunca konuyu, Moğolistan'ın Türkiye Büyükelçisi Sayın Ekselans Ravdan BOLD'a arz ettik. Kendisi, vakit kaybetmeden kitabın Türkçeye çevrilmesi için talimat verdi. Ayrıca talebimiz üzerine, artık bu dünyadan göçmüş olan N. SER-ODJAV'ın ailesiyle iletişime geçerek yayın için onay aldı (kitabın sonunda izin belgesi yer almaktadır). Kendisine büyük destekleri için şükran borçluyuz.

Kitabın tercümesini üstlenen Sayın Mehmet Levent KAYA'ya, büyük bir sabırla editörlüğünü yapan Sayın Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ'ye, Moğolistan Büyükelçiliği çalışanlarına, kitabın yayımlanmasına onay veren ve süreci yakından takip eden Sayın Rektörümüz Prof. Dr. Necdet ÜNÜVAR'a, Basımevi çalışanlarına ve APAM personeline yürekten teşekkür ederiz.

Ey Türk!

*Üstte mavi gök çökmedikçe,
altta yağız yer delinmedikçe,
senin ilini ve töreni kim bozabilir?*

Bilge Kağan.

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR
APAM Müdürü
Ankara-Ağustos 2021

TÜRKÇE TERCÜME İÇİN BİR TAKDİM YAZISI

1994 yılında, Dışişleri Bakanlığı'mıza bağlı ve o zamanki adıyla Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı'nın Moğolistan Halk Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ile imzaladığı protokol ve mutabakat zaptı (*memorandum*) dolayısıyla, Orhun Anıtları'nın restorasyon çalışmaları ile koruma altına alınmalarını sağlamak üzere, 1995 yılında, arazide yapılacak çalışmaların düzenlenmesi, anıtların hâlihazır durumlarının saptanması ve bir keşif raporu hazırlanması amacıyla değerli hocam Prof. Dr. m Oluş Arık ile ben görevlendirilmiş idik. İki aya yakın bir süre Moğolistan coğrafyasında ve anıtlar üzerinde yaptığımız tesbit, inceleme ve gözlemler, muhtelif raporlar halinde *MOTAP-'95 (Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi)* adını verdiğimiz kalın bir proje dosyası haline getirilerek TİKA Başkanlığı'na teslim edilmiş; raporda, özellikle Köl-Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk anıt-mezarlarındaki yazıtlar ve dağılmış durumdaki figürlü taşlar üzerinde yapılacak uygulamaların, protokol ve mutabakat zaptında belirtildiği gibi basit bir “*yapıştırma*” işinden ibaret olmadığı, aksine, anıtlara yönelik konsolidasyon, konservasyon ve restorasyon çalışmalarının, alanlarında uzman geniş bir Türk-Moğol bilim heyeti tarafından sürdürülecek büyük bir arkeolojik kazı programı kapsamında ele alınmasının gerekli olduğuna işaretle, henüz Büyükelçiliğimizin bulunmadığı başkent Ulaan-Baatar'da, çalışmaların koordinasyonunu ve sürdürülebilirliğini sağlamak üzere bir arkeoloji istasyonunun da kurulması talep edilmişti. Söz konusu dosyada, ayrıca, bu çalışmaların merkezini teşkil edecek Khöşöö-Tsaidam'da, kazı çalışmalarıyla eş-zamanlı olarak, Orhun nehrinin doğu ve batı yakalarındaki Gök-Türk Çağı'na ait “*ölü Türk şehirleri*”nde de yüzey araştırmalarının gerçekleştirilmesi ve bilhassa Türk Çağı'nın en erken kent kalıntılarından biri olarak ünlü Uygur başkenti “*Ordubalg*”da (*Karabalgasun/Har Balgas*) da belgeleme çalışmalarına behemahâl başlanmasının ve olağanüstü öneme sahip bu arkeolojik sitin prestijli bir kazı çalışmasına konu edilmesini sağlamak üzere gerekli hazırlıkların da şimdiden yapılmasının şart olduğu vurgulanmıştı.

İki yıla yakın bir süre plân ve programı yapılan, sonuçta beş yıllık bir proje olarak tasarlanan ve 1997 yılı Nisan ayında Ulaan-Baatar'da hayata geçirilen “*Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi*”, 1997 yılı yazındaki bir ön-çalışma ile fiilen başlatılmış; olağanüstü zor şartlarda, kazı alanları ile eserlerin topoğrafik ve fotogrametrik belgelenmeleri ve konservasyon işlemleri

gerçekleştirilmiş; ne yazık ki, kısa bir süre içerisinde, bu ağır ve zahmetli çalışmaları dejenere eden bazı girişim ve gelişmeler dolayısıyla, ertesi yıldan itibaren çalışmalara devam edilebilmesi mümkün olamamıştır.

Şimdi çevirisini elinizde tuttuğunuz bu kitabı, o vakitler, Ulaan-Baatar'daki bir “*sahaf*”ta tesadüfen bularak, diğer birçok kitapla birlikte satın almış; hatta TİKA Başkanlığı'ndan, Vasilii Vasilevic Radlov'un “*Atlas drevnostei Mongolii, Trudy orkhonskoi ekspeditsii*”, (*Atlas der Alterthümer der Mongolei, Arbeiten der Orchon-Expedition*, Sankt-Peterburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften, 1892-99) adlı eseri başta olmak üzere, bu kitabın da çevirisinin öncelikle yaptırılmasını talep ve rica etmiş idim.

Moğolistan'daki Türk anıtlarına yönelik pek çok çalışması bulunan N. SER-ODJAV'ın 1970 yılında yayımlanmış *Ertniy Tureguud* adlı bu kitabının, Üniversitemiz Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (APAM) Müdürü Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR'ın olağanüstü çabaları ve girişimleriyle, üzerinden yarım asrı aşkın bir süre geçtikten sonra şimdi Türkçe'ye kazandırılmış olması, kuşkusuz Türk ve Moğol tarihi, arkeolojisi ve sanat tarihi üzerinde çalışanlar için önemli bir kaynak oluşturacaktır. Fakat daha da önemlisi, çeyrek asır önce kapattığım “*Moğolistan Dosyası*”nın içinde kalmış ve ancak şimdi Türkçeye kazandırılan bu kitapla, aynı zamanda, N. SER-ODJAV gibi, değerli bir Moğol arkeoloğuna ve bilim insanına karşı gecikmiş bir vefa borcumuzu da yerine getirmiş olduğumuzu umut ediyorum.

Kitabın basımının, Ankara Üniversitesi tarafından yapılmış olması, şüphesiz her türlü takdirin üstündedir. Bu itibarla, Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Sayın Necdet ÜNÜVAR ve kitabın basılması sürecinde yüksek ilgilerini esirgemeyen Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyükelçisi Ekselansları Sayın Ravdan BOLD'a teşekkürü bir borç biliriz.

Z. Kenan BİLİCİ

Ankara, Temmuz 2021

ÇEVİRİ HAKKINDA

Moğolistan coğrafyasına dağılmış Türk anıtlarına yönelik çalışmaların 19. yüzyılın sonlarından başlayarak günümüze ulaşan uzun bir geçmişi var. Bu bağlamda, Moğol Bilimler Akademisi-Arkeoloji Enstitüsü'nün kurucusu ve ilk başkanı olan arkeolog N. SER-ODJAV'ın 1970 yılında yayımlanan bu kitabının, erken Türk Çağı'nın arkeolojik verileriyle ilgilenenler için, önemli katkılar sağlayacağına şüphe yoktur.

Türk tarihinin en erken yazılı belgeleri olarak kabul edilen Moğolistan'daki yazıtların, Türk dili ve tarihi bakımından arz ettiği önem bellidir. Buna karşılık, yazıtlara gösterilen yüksek ve yoğun ilginin, Göktürk çağının maddî kültür verileri söz konusu olduğunda, münhasıran “*Göktürk Arkeolojisi*” adıyla hâlâ sistematik bir ilgi ve ihtisas alanı hâline gelememiş olması, Türk Sanatı ve Arkeolojisi'ne yönelik çalışmalar için büyük bir eksiklik olduğu gibi, tümel bir Asya kültür tarihi yazılmasının önünde de büyük bir engeldir.

Çevirisini sunduğumuz bu kitabın 50 yılı aşkın bir süre önce kaleme alınmış olduğu ve o gün itibariyle ulaşılan yorum ve değerlendirmeleri içerdiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu noktada, SER-ODJAV'ın da “*Bu nedenle, tümünün ileride topluca ele alınarak değerlendirilmesi gerekir*” diye vurguladığı ve bildiğimiz kadarıyla ülkemizde de üzerinde pek az kişinin çalıştığı kaya resimleri konusunda yapılan çalışmalara kısaca bir göz gezdirmek bile, aradan geçen süre içerisinde ne denli yoğun bir emeğin sarf edildiğini göstermeye yetecektir.

Etno-arkeolojik ağırlıklı saha araştırmalarına konu edilmesi gereken kaya resimlerine (*petroglif*) yönelik araştırmalar, bilindiği üzere, 19.yüzyıldan itibaren başlamış; fakat esas itibariyle 20. yüzyılda artış gösteren çeşitli çalışmalar vasıtasıyla ilim âlemine tanıtılmıştır. Bu bağlamda, P. K. Maak, N. Alftan, P. Kafarov, P. I. Vetlitzin, B. Laufer, G. Fowk, F. F. Busse, L. A. Kropotkin, V. K. Arsenyev, L. A. Sternberg, I. A. Lopatin, Torii Ryudzo, N. G. Harlamov, A. m Zolotarev, A. P. Okladnikov, A. P. Derevyanko, I. V. Zhalkovski, Y. A. Polumiskov, V. S. Sapunov, S. G. Glinsky, V. E. Medvedev, Y. m Vasilyev, V. I. Dyakov, E. P. Matochkin ya da D. G. Savinov gibi çoğunluğu Rus arkeolog, etnograf ya da doğu uzmanının

yazdıklarından oluşan muazzam bir külliyat sayesinde, başta Sycachi-Alyan ve Kalinovki gibi Amur Nehri vadilerinde olmak üzere, ayrıca Sheremetievo, Kya Nehri Vadisi, Sukpai ve Poperechnaya Krasnoyarka gibi yerleşimler ya da arkeolojik istasyonlarda yer alan petrogliflerin belgelenmesi de mümkün olabilmektedir. Sovyet idaresi sırasında ve uzun yıllar boyunca Gorno-Altay, Karelia, Katun Nehri Vadisi, Hakasya, Krasnoîârskiî kraï, Olekma Nehri Vadisi, Onega Gölü çevresi ve Rus “*Uzak Doğu*”su gibi coğrafi alanlarda gerçekleştirilen çeşitli araştırmalar sırasında pek çok petroglif örneği ortaya çıkartıldığı gibi, Lena Nehri Vadisi üzerinde sıralanan çok sayıdaki kaya resmi de uzun yıllar önce gerçekleştirilen kapsamlı çalışmalarla belgelenmiştir (Bknz; A.P. Okladnikov-V. D. Zaporozhska, *Petroglify Sredneï Leny*, Leningradskoe otd-nie, 1972; A.P. Okladnikov, *Petroglify Verkhneï Leny*, Leningradskoe otd-nie, 1977). Bu bağlamda, özellikle Yukarı Lena Bölgesi’ndeki kaya resimlerinin, ICCROM tarafından kapsamlı bir konservasyon ve konsolidasyon projesine konu edildiği de bilinmektedir (Bknz; R.G.Bednarik, “Rock Art Conservation in the Upper Lena Basin, Siberia”, *Conservation and Management of Archaeological Sites*, Vol.1, No.2, 1995, pp., 117-126).

Diğer taraftan, paleolitik, mezolitik ya da kalkolitik gibi tarih öncesi çağlardan başlayarak erken ortaçağlara ve hatta sonrasına da uzanan geniş bir tarih kesitine ait olduğu düşünülen petrogliflerin Asya coğrafyasındaki diğer örnekleri de zamanla keşfedilmiş; bu suretle, örneğin, Özbekistan’da Kugitangtau Dağlarının güneydoğu eteğindeki Zarautsoy kaya resimleri ile Zerefşan Dağları’nın güneybatısındaki Siypantosh kaya resimleri, Kazakistan’da Yedisu (Semirechie) mevkiindeki Tamgaly kaya resimleri ile Karatav (Karatau) Dağları civarında Arpa-Uzen’deki kaya resimleri, Kırgızistan’da Fergana Dağları’nın tepelerindeki ünlü Saymalı-Taş kaya resimleri, Khoton projesi kapsamında batı Moğolistan’da keşfedilen kaya resimleri, yine Moğolistan’da Bayan-Ulgii Aimag dâhilinde ve Ulaankhus Soum’da Tsagaan Salaa-Baga Oigor’da, ayrıca Yukarı Tsagaan Gol (Shiveet Khairkhan) ve Aral Tolgoi’da, Tsengel Soum çevresinde Pleistosen Çağ’dan başlayarak Göktürk Çağı’na ve M.S. 8. yüzyıla kadar uzanan geniş bir tarih kesitine yayılmış çok sayıda kaya resmi, Khovd Aimag’daki Üst Paleolitik Çağ’dan kaldığı belirlenen Khoit Tsenkher Mağarası kaya resimleri gibi bir kısmı UNESCO tarafından dünya kültür mirası listesine de dâhil edilmiş sayısız örneğin ilim âlemince tanınması mümkün olabilmektedir. Bunlar arasında, özellikle Fransız Orta Asya Arkeoloji Misyonu (*Mission Archéologique Française en Asie Centrale*) tarafından yayımlanan *Répertoire des pétroglyphes d'Asie centrale* (1994) adlı iki ciltlik kitapta belgelenen örneklere özel olarak işaret etmekte yarar vardır. Bugün elimizde, Asya

coğrafyasındaki kaya resimlerine yönelik olarak, önemlice sayıda eserlerden oluşan kapsamlı bir külliyatın ve dokümantasyonun bulunduğundan bahsedilebilir. Bu konuyla ilgili olarak, ayrıca son 20 yıl içerisinde yayımlanan K. I. Tashbaeva, *Petroglyphs of Central Asia*, (2001); Z. S. Samashev, *Petroglyphs of the East Kazakhstan as a historical sources*, (1993); J. Davis-Kimball-V. A. Bashilov-L. T. I' Ablonskiï, *Nomads of the Eurasian steppes in the early Iron Age* (1995) adlı kitaplar ile Andrzej Rozwadowski, Ekaterina Devlet, Esther Jacobson-Tepfer ve Vladimir D. Kubarev'in çeşitli makale ve kitaplarının önemine özellikle işaret edilmelidir. Bu bağlamda, son yıllarda yayımlanan ortak bir çalışmanın, Orta Asya'daki petrogliflerin biçimsel analizleri konusunda ilgi çekici yeni bilimsel katkılar sağladığına da özel bir vurgu yapılmalıdır (Bknz; Ryuji Takaki-Junichiro Toriwaki-Shinji Mizuno-Ritsuko Izuhara-Muhiddin Khudjanazarov-Marina Reutova, "Shape Analysis of Petroglyphs in Central Asia", *Forma*, 21, 2006, pp., 243-258).

Diğer taraftan, Moğolistan ve Altay Bölgesi kaya resimleri konusunda yayımlanmış birkaç eser bile, bu konuda, N. SER-ODJAV'ın, 50 yılı aşkın bir süre önce dile getirdiği beklentisinin ne ölçüde karşılandığını anlamak için yeterlidir. (Bkz; F.Allard-D. Erdenebaatar, "Khirigsuurs, ritual and mobility in the Bronze Age of Mongolia", *Antiquity*, 79, 2005, pp., 1-18; D.Bayar-D. Erdenebaatar, *Mongol Altain khun chuluun khoshoo, Mongol uls Shinzhlek Uukhaany Akademi Tuukhiin Khureelen*, Ulaanbaatar.1999; L. Dashniam-A. Ochir-N. Urtnasan-D. Tseveendorj, *Mongol nutag dakh' tuukh soëlyn durslal*, Ulaanbaatar.1999; E. Jacobson-V. D. Kubarev-D. Tseveendorj, "A New Petroglyphic Complex in Bayan Ölgii Aimag, Mongolia", *International Newsletter on Rock Art*, 45, 2006, pp. 23-27; E. Jacobson-V. D. Kubarev-D. Tseveendorj, "The Rock Art of Mongolia", *The Silk Road*, 4 (1), 2006, pp., 5-12; R.Kortum-Zagd Batsaikhan-Edelkhan-J. Gambrell, "Another Petroglyph Complex in the Altai Mountains, Bayan Olgii Aimag, Mongolia: Biluut 1, 2, and 3", *International Newsletter on Rock Art*, 41, 2005, pp. 7-14; IU. C. Khudiakov, "Khereksury i olennye kamni", *Arkheologiiia, Etnografiia i Antropologiiia Mongolii*, Eds. A. P. Derevianko-Sh. Natsagdorj, Novosibirsk-Nauka, 1987, pp.,136-162; V.D.Kubarev, *Drevnie izvaianiia Altaia, Olennye kamni*, Novosibirsk-Nauka.1979; V.D.Kubarev-D. Tseveendorj, "Ancient Turkic Memorials in the Altai", *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 1 (9), 2002, pp., 76-95; E. A. Novgorodova, *Mir petroglifov Mongolii*, Moscow-Nauka, 1984; E. A. Novgorodova, *Petroglify Mongolii*, Leningrad-Nauka, 1981; D. G. Savinov, *Narody iuzhnoi Sibiri v drevne-tiurkskuiu epokhu*, Leningrad. 1984; D. G. Savinov, *Olennye kamni v kul'ture kočevnikov Evrazii*, St. Petersburg

University Press, 1994; D. Tseveendorj-E. Jacobson-V. D. Kubarev, “Newly Recorded Petroglyphic Complexes in the Altay Mountains, Bayan Olgii Aimag, Mongolia”, *International Newsletter on Rock Art*, 17, 1997, pp.1-6; D. Tseveendorj-E. Jacobson-V. D. Kubarev, *Aral Tolgoın xadny zurag*, Ulaanbaatar-Institute of Archaeology, 2005).

Kitabın, 50 yılı aşkın bir sonra Türkçeye tercümesinde, metinlerin arkeoloji ve sanat tarihi disiplinlerinin gerektirdiği “*grammatika*”ya dönüştürülmesi ve metnin özgün yapısını değiştirmeden bunun gerçekleştirilmesi için yoğun çaba harcanmış; çok zorunlu gördüğümüz kimi yerlerde de, “*Redaktörün Notu*” denilerek gerekli açıklamaların yapılması yoluna gidilmiştir.

Arkeolojik buluntuların ya da taş, maden, alçı, kaya resmi gibi anıt ve malzemelerin üzerindeki eşyaların/nesnelerin ya da tekniklerin adlandırılması, ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken sorunlardan biridir. Günlük hayatta kullanılan “*kap-kacak*” tabirinin, hatta çanak, kap ya da kâse gibi terimlerin, çoğu kere, ele alınan eşyayı tanımlamakta yetersiz kaldığı da bilinir. Bu konuda, SER-ODJAV’ın da pek çok yerde tereddüt yaşadığı anlaşıyor. Çin’de, örneğin Shang Hanedanlığı zamanında üretilen bronz eşyaların ya da Helenistik çağın kap formlarının her birinin farklı adlarla literatürde yer aldığı düşünülecek olursa, bu konuda da bir hayli yol kat edilmesi gerektiği açıktır.

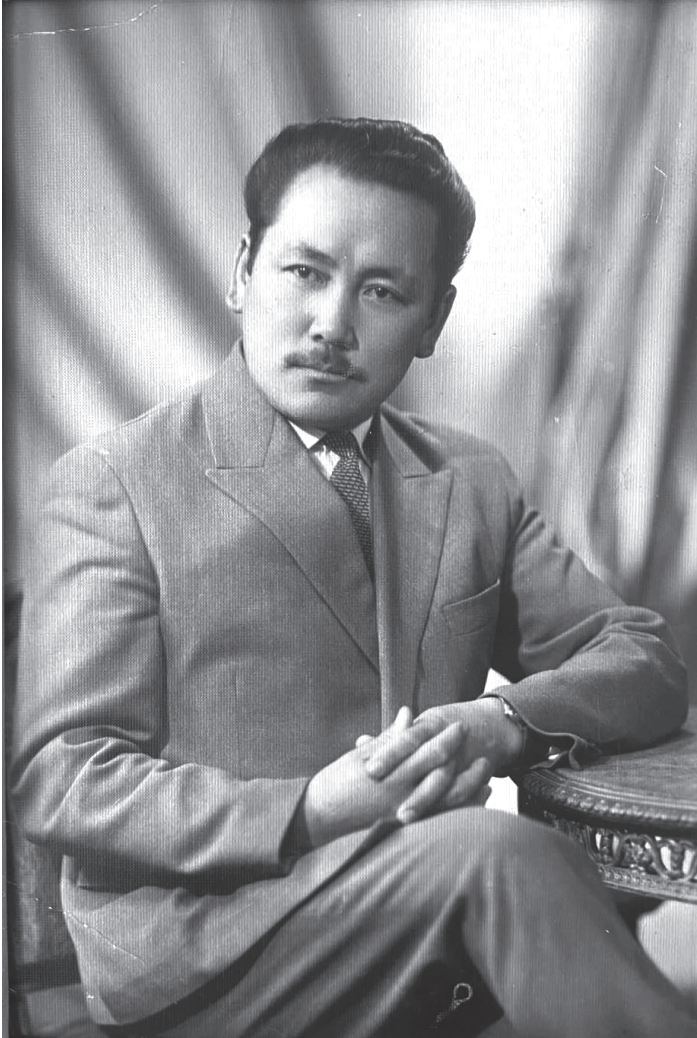
Böyle bir gözlem, “*khün chuluu*” tabiri için de söz konusudur. Bağımsız bir *heykel* olarak vasıflandırılmayacağı için *insan heykeli* denilmesi uygun düşmeyen bu arkeolojik materyalin, her ne kadar “*kişi taş*” tabiri daha uygunsa da, Moğolca metindeki gibi “*adam taş*” olarak değil, “*insan taşı*” olarak tercüme edilmesi daha doğrudur. Bu bağlamda, “*insan taşları*”ndaki, özellikle giyim-kuşam ayrıntıları, kemer süsleri ve takılar kadar, belli ki her biri özel adlara sahip olduğu hâlde bıçak, kama, hançer, çakı ya da kılıç diye tanımlanan silâhların tarif ve tasvirlerinin tercümelerinde de epey bir zorluk yaşandığı rahatlıkla tahmin edilebilecektir.

Sonuç olarak, bu kitabın, Moğolistan’daki erken Türk Dönemi’ne ait anıtlar, özellikle Tonyukuk ve Köl-Tigin anıt-mezarlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve ortaya çıkan buluntular, insan taşları, damgalar ve kaya resimleriyle ilgilenenler için, ilk elden bilgi edinebilecekleri önemli bir kaynak olarak kullanılacağı umut edilebilir.

Z. Kenan BİLİCİ

Ankara, Temmuz 2021

N. SER-ODJAV'IN AİLESİNDEN ALINAN FOTOĞRAFI

STUDIA ARCHAEOLOGICA
INSTITUTI HISTORIAE ACADEMIAE SCIENTIARUM
REIPUBLICAE POPULI MONGOLICI

Tomus V
Fasc.2

N. Ser-Odjav

ERKEN TÜRKLER
(6-8. Yüzyıl)

Redaktör: Ş. Natsagdorc

Bilimler Akademisi Basımı
Ulaanbaatar
1970

Yayınlanan bu kitapta, Moğolistan Halk Cumhuriyeti coğrafyasındaki feodal dönem öncesi Türk Devleti'nin geniş bir zaman dilimini kapsayan arkeolojik malzemeleri ilk olarak bir arada incelenmiş, bilimsel tasnifi yapılmış ve zamanları tayin edilerek tarihî ve kültürel bağlantıları ortaya çıkarılmıştır. Kitaba çok sayıda çizim ve fotoğraf da eklenmiştir.

ERKEN TÜRKLER

(6-8. Yüzyıl)

Yazan: N. Ser-Odjav

Redaktör: Ş. Natsagdorc

Tek. Red.: D. Erdenebat

Denetçi: Ts. Tsetsgee, D. Sugar

Dizgi 1969 yılı 11'inci ayın 20'si,

Baskı 1970 yılı 4'üncü ayın 10'u.

Baskı sayısı 2000

Kağıt boyutu 60x90 1/16.

Bas. say. 7.

Kip birim sayfası 7,5 hesap sayfası 5,1 V-40077.

Yaka No 544.

Bilimler Akademisi basım fabrikası.

Ulaanbaatar, Birleşmiş Milletler Caddesi, 15.

İÇİNDEKİLER

YAZARIN ÖNSÖZÜ	XVII

BİRİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİK ANITLARIN COĞRAFYAYA DAĞILIMI VE TASNİFİ SORUNSALI	1

1-Türklerle İlgili Arkeolojik Anıtların Coğrafi Dağılımı.....	1

2-Arkeolojik Anıtların Tasnifi Sorunsalı	4

İKİNCİ BÖLÜM

YIĞMA TAŞ TEPE GÖRÜNÜMLÜ MEZARLAR (HİRGİSÜÜR), ANIT-MEZARLAR VE ARKEOLOJİK KAZILAR.....	9

1-Yığma Taş Tepe Görünümlü Mezarlar (hırgısüür).....	9

2-Soylu Kişilerin Anıt-Mezarları	17

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN TAŞLARI.....	39

1-İnsan Taşlarının Fizyonomisi Sorunu	39

2-Moğolistan Coğrafyasındaki İnsan Taşları	44

3-Birkaç Kişi Bir Arada İşlenmiş Anıtlar	60

4- İnsan Taşlarında Giyim-Kuşam ve Tarihlendirme Sorunu	62

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DAMGALAR VE KAYA RESİMLERİ.....	71

SON SÖZ	77

BİLGE VEZİR TONYUKUK YAZITINA KAZINMIŞ SÖZLER	81

KUL-TEĞİN YAZITININ GENİŞ YÜZÜNE KAZINMIŞ SÖZLER	85

KULLANILAN ESERLER	89

KISALTMALAR LİSTESİ	95

Fotoğraf ve Şekiller	97

RESİMLERİN AÇIKLAMASI

1'inci resim	Uvs, Malçin ilçesi Cacaagiin h����l insan taşı
2'nci resim	Bayan-��lgii, Nogo��n Nuur ilçesi, tsagaan h������t insan taşı
3'��nc�� resim	Dornod, Ar Cargalan ilçesi, B��rden ırmağı "Lovh" denen insan taşı
4'��nc�� resim	Zavhan, Cargalant ilçesi, Hatav�� ağızı insan taşı
5'inci resim	Dornod, ��ovh tavan tolgoi insan taşı
7'nci resim	Zavhan, Yaruu ilçesi Yaruu ağızı insan taşı
6'ncı resim	Sühbaatar, Naran ilçesi, Honhor �����t insan taşı
8'inci resim	Zavhan, Cavhlant ilçesi, M��ng��t hyasaa anıt resmi
9'uncu resim	Bulgan, Mogod ilçesi, Altın Tamgan Tarkan yazıtının ��n yüzü
10'uncu resim	Arhangai, Haşaat ilçesi, Kul Tegin mezarını ��eviren duvar
11'inci resim	Arhangai, Haşaat, Kul Tegin mezarı kazısında çıkan su k��nk��
12'nci resim	Arhangai, Haşaat, Kul Tegin mezarından çıkan taştaki insan yüzü
13'��nc�� resim	Arhangai, Haşaat ilçesi, Kul Tegin'in taştan başı
14'��nc�� resim	Kul-Tegin mezar in��saatı tuğlası a) avuç izli b) kereste kuşak izli
15'inci resim	1, 2 - Arhangai, Haşaat ilçesi, Kul Tegin mezarının kiremidi 3, 4 - T��v, Bayanzürh ilçesi, Tonyukuk mezarının kiremidi
16'ncı resim	Arhangai K��n��y ırmağı, Gol mod'daki mezar malzemesi
17'nci resim	Hentii Binder ilçesindeki Raşaan kaya yazısı
18'inci resim	Arhangai Hutag dağındaki mezar malzemesi
19'uncu resim	Sühbaatar, M��nh haan ilçesindeki kaya yazısı
20'nci resim	Arhangai K��n��y ırmağındaki Hana dağı mezar malzemesi
21'inci resim	Sühbaatar'da bulunmuş para ��zerindeki Türk yazısı
22'nci resim	Arhangai, Tariat ilçesi Terhiin Tsagaan g��l��n��n güneyindeki yazıtın yarı parçası

YAZARIN “ÖN SÖZ”Ü

Ünlü Sovyet akademisyeni ve Orta Asya araştırmacısı P. K. Kozlov, 50 yılı aşkın bir süre önce Moğolistan hakkında yazdığı ünlü kitabı “*Severnaya Mongoliya*”da “Çok sayıda dağınık anıtı, bulundukları yerde ve topraklarının derininde saklamış bu ülke gibi başka bir yer var mıdır?” demişti.

Orta Asya’da bulunan bu devletin yurdu, alt paleolitik çağdan başlayarak insanın ilk çabalarının sonucunda silah ve araç gereçlerini geliştirip *tarihteki* sıralı gelişim aşamalarından geçip uygarlaşarak, sonuçta Asya ve Avrupa halklarının tarihiyle çok yönlü bağlantılı olarak Hun, (*Proto-Moğol olarak nitelendirilebilecek*) Ruruan, Türk ve Moğol gibi soy ve boyların toplanıp devletlerini kurup yüceltikleri ana yurt olduğu için yer, zaman ve tür açısından geniş çerçevede çok sayıda anıtı barındıran ülkelerden biridir.

Bu anıt eserler, özellikle son 20 yılı aşkın bir süredir devam eden yoğun araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Fakat Tunç çağı ya da Hun ve Kıtan ile bağlantılı anıtları içeren birkaç eseri saymazsak, pek çok anıtı ayrıntılı olarak yer veren bilimsel nitelikli kitapların sayısı hayli az olup, özellikle Moğolistan Halk Cumhuriyeti tarihinde Hunlar’dan Kıtanlar’a kadar uzanan ve sekiz yüzyılı aşan dönemin anıtlarının ihmal edilmiş olması Moğol arkeolojisi için kuşkusuz bir lekedir. Biz bunu ortadan kaldırmak için, devletlerinin merkezini bu ülkenin coğrafyasında kurup, 200 yıla yakın hüküm sürmüş erken feodal dönem Türk Devleti’nin arkeolojik anıtlarını ve bunlarla ilgili kaynakları kapsayan bir çalışma gerçekleştirmeyi amaçladık.

19. yüzyılın sonlarından itibaren keşfedilerek yayımlanmış¹ Türk Dönemi’yle bağlantılı arkeolojik anıtlara yönelik son zamanlarda yayınlanan birkaç araştırma ve inceleme ile arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıdaki buluntu da, bazı sonuçlara ulaşılması imkânı vermiştir. Diğer taraftan, Türk Devleti’nin politik egemenliği altında bulunan komşu ülkelerdeki anıtlarla ilgili yayımlanmış eserler de, bu devletin kültür mirasını karşılaştırmalı olarak çalışmayı kolaylaştırmıştır.²

---

¹ Padlov, 1899; Klements, 1895; Yadrintsev, 1890; Melioranskiy, 1898.

² Bernştam, 1941; Graç, 1961; Yebyuhova, 1948; Şer, 1966.

Türk Devleti'nin tarihine dair Bernştam (*Aleksandr Natanovich Bernshtam*), Barthold ve *Grumm-Grjimaýlo* (*Grigory Grum-Grshimailo*)'nun çalışmaları gibi doğu ve batı dillerinde yayımlanmış çok sayıda eser vardır. 1967 yılında yayınlanmış olan “*Moğolistan Halk Cumhuriyeti Tarihi*”nin 1. cildinde bu eserlere ilişkin ayrıntılı bilgi verildiği için, burada tekrarlamaktan kaçınarak, yalnızca çalışma konumuzla doğrudan bağlantılı birkaç esere değinmek isterim.

Türk çağının arkeolojik verileri arasında akademisyenlerin dikkatini en çok çeken ve üzerinde çalışılanlar Türk yazıtlarıdır. Türk yazıtları, çeşitli bilimsel çalışmalarda, ilk bulundukları yer dolayısıyla “*Orhun-Yenisey Yazıtları*” (*Moğollar Yenisey Nehri'ne Gorlos Nehri derler*) olarak adlandırılmışlardır.

Söz konusu yazıtlar, ilk olarak, Rus Çarı *I. Petro* zamanında, Dantseg şehri doğa araştırmacısı *Daniel Gotllieb Messerschmidt*'in 1719-1727 yıllarındaki Sibiryâ araştırmaları sırasında Yenisey Nehri yakınlarında keşfedilmiştir. Messerschmidt'in keşfettiği yazıt, sonradan II. Katerina'nın büyükelçisi tarafından Almanca yayımlanınca akademisyenler tarafından okunmaya çalışılmakla birlikte İskit yazısı olabileceği dışında başkaca bir açıklama yapılamamıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında, Fin dilbilimci m A. Castrén'in, bu yazıtların ayrıntılı olarak incelenmesine yönelik önerisi üzerine, 1875 yılında Fin Arkeoloji Cemiyeti, bir inceleme heyetini iki kez Minus çöküntüsüne göndererek yazıtın bulunduğu yerde yeniden araştırmalara başlamış; başka yazıtlar varsa bunları da keşfetmek istemiştir. Heyetin çalışmaları 1889 yılında “*Inscriptions de l'Yenissei*” (Yenisey Yazıtları) adıyla yayımlanmıştır. Aynı yıl araştırma çalışmalarıyla ün yapan Sibiryalı *N. Ya. Yadrintsev*'in, Orkun Vadisi'ndeki çalışmaları sırasında Yenisey'dekine benzer yazılı bir anıtı Moğolistan'da ilk kez bulması, doğu ülkeleri çalışmalarının önemli keşiflerden biri olmuştur. 1890 yılında Moğolistan'a gelen iki inceleme heyetinden biri, *A. Heikel*'in yönettiği Fin inceleme heyeti olup, diğeri de Doğu ülkeleri araştırmacısı ve Rusya Türkolojisinin temelini atan ünlü akademisyenlerden biri olarak *V. V. Radlov*'un yönettiği heyettir. Her iki heyetin çalışmaları 1892 yılında Helsinki ve Petersburg'da yayımlanmıştır. Orkun ve Yenisey'de bulunan yazıtlar ilk kez Kopenhag Üniversitesi Profesörü *Wilhelm Ludwig Peter Thomsen* tarafından okunmuş; 38 harften oluşan alfabeyi deşifre ederek on üç sayfalık “*Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Yenissei, Notice Préliminaire*” (*Orkun ve Yenisey Yazıtları'nın Çözülmesi, Giriş Notları*) adlı ünlü makalesini yazıp 1893 yılının 12'nci ayının 15'inde Danimarka Kraliyet Bilim Akademisi'nde de sunmuştur. Thomsen ile eş zamanlı olarak *V. V. Radlov* da aynı yazıyı deşifre edip 1893 yılının baharında 38 harfin 15'ini okuyabilmiş ve Bilge Kağan (638-734 yılları) ile kardeşi Kul-tegin (685-731) anısına dikilmiş yazıtları

1894 yılında ilk kez çözümleyerek aynı yılın sonunda ayrı bir kitap halinde yayımlamıştır.³ Sonradan anıtın yazısını Sovyet akademisyen Ye. S. Malov ve Türk akademisyen H. N. Orkun yeniden düzeltip çevirip birleştirerek Moskova ve İstanbul’da yayınlamışlar;⁴ Sovyet akademisyen S. G. Klyashorniy de “*Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki*” adlı eserinde, erken Türk tarihinin özetini çıkartarak, yazı ile bağlantılı kitap ve eserlerin ayrıntılı bir listesini eklemiştir.⁵ Ana kopyalamadaki yanlıştan dolayı, Ye. Malov’un birkaç cümleyi yanlış okuduğu çevirisinde görülür. S. G. Klyashorniy’in, Moğolistan’da yürüttüğü ve peş peşe yayınladığı Türk Dönemi arkeolojisine yönelik çalışmalarındaki malzemenin tümüne sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak değineceğiz.

Orkun vadisinde bulunan her iki yazıt da, 1930’lu yıllarda akademisyen Byambyn Rinchen tarafından ilk kez Moğolcaya çevrilip “*Moğol Tarihi*” adlı kitabında yayımlanmıştır.⁶

Yukarıda anılan yazılı anıtlardan başka, Orta Asya coğrafyasına dağılmış insan taşları da çok önceleri fark edilmiş; bulundukları yer ve buralarla bağlantılı efsanelerle birlikte işlemleri ve biçimleri de Vesselevskiy,⁷ Barthold⁸ ve Grumm-Grjimaýlo’nun⁹ eserlerinde ayrıntılı olarak ele alınmış; akademisyen Kazakeviç ve Yevtyuhova da Moğolistan’da bulunmuş insan taşlarını konu alan çalışmalar yapmışlardır.¹⁰

V. A. Kazakeviç, 1927 yılında Sovyet Bilimler Akademisi Moğolistan Komisyonu tarafından Moğolistan’ın güney-doğusundaki Dariganga eyaletini araştırmak üzere atanarak oradaki 17 insan taşını ilk kez bulup incelemiş ve bunların giyim kuşamlarını, kullandıkları takıları ve taş işleme yöntemlerini belirlemiştir.

Kazakeviç, Dariganga insan taşlarını iki gruba ayırarak, ilk gruba ince işlemeli ve diğerlerinden ayırıcı özellikte takıları olan 3, 6, 16 ve 17 numaralı örnekleri dâhil etmiş; ikinci gruba da, ilkinden daha az işlemeli ve takıları neredeyse olmayan 13 taşı dâhil ederek, birinci gruptaki insan taşlarının yabancı sanatçılar, yâni örneğin Çinliler’in, ikinci gruptaki örneklerin de yerel sanatçılar tarafından yapılmış olabileceği sonucuna varmıştır.

---

³ Radlov, 1892-1899.

⁴ Malov, 1951, 1959; Ockuh 1939.

⁵ Klyashorniy, 1964.

⁶ Amar, 1936.

⁷ Vesselovskiy.

⁸ Barthold, 1921.

⁹ Grumm-Grjimaýlo, 1926.

¹⁰ Kazakeviç, 1930; Yevtyuhova, 1952, ss. 72-120.

V. A. Kazakeviç'in eserini önemli kılan, söz konusu taşlardaki kap, kese ve tespih gibi eşyaları ayrıntılı olarak incelemesi ve yorumlamasındaki özel çabasıdır.

V. A. Kazakeviç, Dariganga taşlarının, Moğolistan'ın diğer bölgelerinde bulunan insan taşlarındaki eşyalardan farklı ve sadece bu bölgeye özgü ayrıntılar taşıdığını ortaya koymuştur. Onun eseri, insan taşları çalışmalarına önemli bir katkı sağlamış olmasına karşılık, kimi görüşlerinde ve ulaştığı sonuçlarda eleştirilecek ayrıntılar olduğunu da son not olarak vurgulamak isterim.

L. A. Yevtyuhova ise, eserinde, Altay, Tuva ve Moğolistan'ın kuzey kesiminde bulunmuş insan taşlarını kendi aralarında karşılaştırarak incelemiş; bunların birbirine benzer ya da farklı özelliklerini belirleyerek erken Türk coğrafyasının sınırlarını belirleme amacını benimsemiştir. Bu bağlamda, Altay'dan 19, Tuva'dan 42, Hyagas'tan (*Hakas*) 6 ve Moğolistan'dan 22 olmak üzere toplam 91 insan taşını börk, kaftan, kap, silah, saç, sakal, kuşak tokası, gülbezek, kılıç ve bıçakları ile inceleyip biçimlerine göre tasnif ederek birkaç gruba ayırmıştır.¹¹

L. A. Yevtyuhova'nın daha önce bu konularda çalışmış kişilerin önüne geçmesi, "*küçük ayrıntılar*"a büyük dikkat göstermesi ve insan taşı araştırmalarına yeni bir bakış açısı kazandırmış olmasıyla açıklanabilir; buna karşılık, ana grupları aşırı ölçüde küçük alt gruplara ayırması, çalışmasının eksik kalmasına neden olmuştur.

Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde bulunmuş insan taşı çalışmaları dolayısıyla, ayrıca, A. D. Graç ve Ya. A. Şer'in, komşu Tuva'da ve Orta Asya coğrafyasındaki insan taşlarını ayrıntılarıyla belgeleyen iki önemli eserine de burada değinmek isterim.

A. D. Graç, L. A. Yevtyuhova'nın çalışma yöntemiyle, Tuva'da bulunan insan taşlarını giyim-kuşam, silah ve süs eşyaları bağlamında incelemiş; bunların, çağdaşı olan ve mezarlarda ele geçirilmiş buluntularla karşılaştırma yoluyla, zaman, sınıf ve kültürel aktarımlarla süregelen özelliklerini belirleme girişiminde bulunmuştur. Bu çalışmada bir hayli eksiklik olduğunu, L. Kızlasov da eleştirir.¹² Kızlasov'un görüşlerine eklenebilecek bir eleştiri de, A. D. Graç'ın, daha önce L. A. Yevtyuhova'nın yayınladığı 23 insan taşını, Moğolistan'daki insan taşlarının toplam sayısı olduğunu düşünerek Tuva'daki 103 örnekle karşılaştırması ve bu 103 örneğe dayanarak Tuva'nın Türk Devleti'nin ana yurtlarından biri olduğu görüşünü benimsemiş olmasıdır.¹³

---

¹¹ Yevtyuhova, 1952, ss. 103-107.

¹² SA 1964, ss. 349-355.

¹³ Graç, 1960, s. 8.

Türk tarihinin ana kaynaklarından biri olan Türk Kağanlarının anıt yazısı gibi yazılı belgelere ve arkeolojik buluntulara dayanarak, Türk Devleti'nin kurulup yükseldiği başlıca ana yurdun Moğol ülkesi olduğuna ve ağırlıklı olarak Moğolistan'ı merkez alan bu coğrafyaya yerleştiklerine şüphe yoktur. Diğer yandan, Yevtyuhova'nın kitabının basılıp yayımlandığı dönemde Moğolistan'da bulunmuş 23 insan taşının, bu coğrafya için nihai sayı olmadığı, son on yılı aşkın bir süre içinde bulunmuş 200 dolayında yeni insan taşıyla da kanıtlanmıştır.

A. D. Graç'ın eserindeki düzeltilmesi gereken diğer bir husus da, insan taşı ile balbalı birbirine karıştırmış olmasıdır; birçok akademisyen, insan taşını, ölen kişiyi temsil etmek üzere dikilmiş bir anıt olarak gördüğü halde o, insan taşını, ölen kişinin elinde can vermiş düşmanı olarak dikilmiş ve ölen kişinin sonraki hayatında ona yardım edecek bir hizmetkârı olarak görmüştür.¹⁴

Moğolistan'ın batı sınırlarına komşu ve Orta Asya coğrafyasında bulunmuş insan taşlarına yönelik yakın zamana kadar bir çalışma yapılmamıştır; buna karşılık, son dönemde Ya. A. Şer, Yedisu havzası ve Tanrı dağı çevresinde bulunmuş birkaç insan taşını tanıtan bir çalışma yaparak¹⁵ sonradan bunları ayrı bir kitap olarak yayınlamıştır. Ya. m Şer, eserinde, Türk Devleti teb'asında ve Orta Asya'da bulunmuş 145 insan taşını Sibiry ve Moğolistan'daki insan taşlarıyla da karşılaştırıp tasnif ederek, tarihlerini ve kültürel bağlantılarını belirleme amacıyla kitabına çok sayıda resim ve tablo da eklemiştir.

Şer'in, yeni bir düşünce ve yöntem sağlayan eseri, insan taşı çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır.

İnsan taşı çalışmalarıyla kıyaslandığında, mezarlarda yapılan arkeolojik çalışmaların sayısı görece azdır.

Orkun, Kerülen ve Toğla Havzası'nda birkaç sıradan mezar ya da kazısı gerçekleştirilen ünlü Türk Kul-tegin ve Tonyukuk'un mezarlarında ele geçen buluntular, erken çağlarda yaşamış insanların kimlikleri, gelenekleri, sanatları, el işleri ve üretimleriyle bağlantılı bir hayli bilgi edinilmesi ve bunlara dayanarak Türk toplumunun yapısı üzerinde ayrıntılı bilgi üretilmesi imkânı sağlamıştır.

1948-1949 yıllarında Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi ile Sovyet Bilimler Akademisi arkeoloji heyetlerinin ortaklaşa düzenlediği

---

¹⁴ Graç, 1960, s. 85.

¹⁵ Şer, 1963, 1964, ss. 66-72.

kazılarda, Orkun Vadisi'ndeki erken göçebe dönemine ait mezarlar arasında Türk Dönemi'yle bağlantılı mezarlar da olduğu anlaşılmış; bunlardan çıkartılan kullanma eşyaları L. A. Yevtyuhova tarafından yayınlanmıştır.¹⁶

1963 yılında Arhangai İli Künü Irmağı'nda ve Hana Dağı yakınındaki bir Türk Dönemi mezarının kazısında hayli ilginç buluntuların çıktığını Moğol-Macar inceleme ekibi üyelerinin bir yayınından öğrenmek mümkündür.¹⁷

1965 yılında Orkun Vadisi, Arhangai Ögii Gölü ilçesinde ve Hutag Dağı'ndaki birkaç mezar, bu kitabın yazarının yönettiği bir heyet tarafından kazılmış ve bu dönemin maddi buluntularını sayıca çoğaltacak bir hayli arkeolojik materyal bulunmuştur.

1952 yılında H. Perlee, Töv ili Möngön Mor't ilçesinde ve Denseleg girişinde, insan taşları bulunan bir mezarın kazısını yaptığı gibi,¹⁸ 1967 yılında Hentii ili Hentii ilçesinde ve Navçit ırmağı yakınındaki Tögsiin övdög yöresinde bir arada bulunan üç mezarda da kazı çalışması yapmış; ayrıca, D. Navaan da, yine Hentii ili Hentii ilçesinde Örgöö çuluu denen yerde bir arada bulunan beş mezarda arkeolojik kazılar gerçekleştirmiştir.¹⁹

1957 yılında Töv ili Bayanzürh ilçesinde ve Nalaih'ın ilerisindeki “*Bayan Tsogt Anıtı*” olarak adlandırılan Türk Bilge Veziri Tonyukuk'un mezarı, bu kitabın yazarının başkanlığındaki bir heyet tarafından kazılmış; ele geçen hayli ilginç buluntular arasında, Orkun yazılı anıtına özel olarak benzetilmiş örneklerle rastlanmıştır.²⁰

1958-1959 yıllarındaki en önemli çalışma, Moğol-Çekoslovak arkeoloji heyetinin gerçekleştirdiği, ünlü Türk generali Prens Kul-tegin'in mezarında gerçekleştirilen arkeolojik kazıdır; bu kazının ilk raporu birkaç makale olarak yayımlanmıştır.²¹

Yukarıda anılan çalışmalar büyük ölçüde açıklayıcı nitelikte olmasına karşılık, bazı çalışmalar, sadece ilk raporlar ve dönem belirleme girişimleri ölçeğinde kalmıştır.

---

¹⁶ Yevtyuhova, 1957.

¹⁷ Erdely, Dorcsüren, Navaan, 1964, ss. 335-370.

¹⁸ Perlee, 1952.

¹⁹ Navaan, 1967.

²⁰ Ser-Odjav, 1959.

²¹ Ser-Odjav, 1959-b, 1959-v.

Kaya oyma resimler, yazı ya da damgalar üzerinde özellikle çalışan olmamasına karşılık, bunlar, başka konular içinde dile getirilerek kayda geçirilmiştir.

Moğolistan'daki kaya resimleri çalışmalarının öncüsü N. m Yadrintsev'dir. 1889 yılında keşfedilen Kul-tegin yazıtının tepeliğinde bulunduğu dağ keçisi tasviri, Moğolistan ve çevresindeki kaya resimleri arasında yaygın bir formdur.²²

N. m Yadrintsev, yine Toğla Irmağı vadisi olan Ulaan Had'daki granit kayalara yapılmış “*çoğunluğu damga ve im, dağ keçisi resmi olası...*”²³ şekilleri keşfedip kayda geçirmiş ve sonradan bunu G. İ. Borovka 1925 yılında görüp incelediği gibi, Ulaan Had yakınındaki İh Alag ve Dörvölcin Ulaan'da bulunan yeni örnekleri de yayınlamıştır.²⁴

50'li yıllardan başlayarak, bu ülkenin Bilimler Akademisi mensuplarının Moğolistan coğrafyasında keşfedip ortaya çıkardığı pek çok kaya oyma resim arasında, çalışmamızın konusuyla ilişkili çok sayıda tasvir de vardır. Bunlar arasında çoğunlukla avlanan dağ keçisi gibi hayvanlar ve her türlü damga ve im niteliğindeki oymalar da yer almaktadır.

1960'lara kadar, kaya oyma benzeri anıtların dönemleri ve tasnifleri D. Dorc tarafından bir kitap olarak yayımlanmıştır.²⁵

Kaya ve taşlara oyulmuş dağınık resimlerden başka, son yıllarda yaygın olarak yürütülen Orkun yazıtlarını arayıp köken izini sürme işi sayesinde bir hayli malzeme birikmiştir. Bunların pek çoğu kitap ya da makale olarak basılıp yayımlanmış, kimi epigrafik malzemenin deşifre edilmesi işi de tamamlanmıştır.²⁶

Son dönemde ortaya çıkarılan yazılı anıtlar arasında, Arhangai ili Tariat ilçesindeki Terhiin Tsagaan Gölü'nün güneyinde ve kaplumbağa taşının sırtına oturtulmuş bir yazıtın dört yüzünün üzerine yazılmış yazıları özellikle anmak gerekir. Söz konusu yazıt yayımlanmış olmasına karşılık, henüz bütünüyle deşifre edilerek okunamamıştır.²⁷

Türk Dönemi'nin arkeolojik anıtlarına yönelik olarak, her ne kadar yeni anıtlar bulunup bunlarla ilgili kalıcı incelemeler yapılıyorsa da, bu dönemin

---

²² TOE, 1891.

²³ Aynı cilt, ss. 11-12.

²⁴ Borovka, 1927.

²⁵ Dorc, 1954, ss. 45-54.

²⁶ Luvsandendev, 1956. Klyastorniy, 1960, ss. 173-175. Luvsanbaldan, 1962. Bazilhaan, 1964. Ubryatova, Bazilhaan, 1963. Vyatkina, 1958, ss. 217-218. Feng-Qian-shen, 1959, s. 6.

²⁷ Ser-Odjav, 1968.

arkeolojisiyle bağlantılı sorunları kalıcı biçimde çözüme kavuşturacak aşamaya henüz ulaşamadığını söylemek durumundayız.

Şimdi, her şeyden önce, köken araştırma ve arkeolojik kazı çalışmaları işini geniş ölçekte düzenleyip buluntuları yayımlamak önemlidir.

Özellikle taşrada, taşra hayatı ile sanayi şubelerinin giderek yakın çevreye yayılıp gelişmesi, oradaki arkeolojik anıtların yerinde araştırılıp incelenmesi imkânını da ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu gidişat, bu tür arkeolojik çalışmalara uyumlu bir etki göstermeyecek gibidir.

Şimdi yayınladığımız bu kitapta, Türk Devleti'nin ana yurtlarından biri olan bu ülkenin coğrafyasında bulunmuş malzemenin bilimsel tasnifinin yapılmasına ve bu dönemin coğrafyasını belirleyerek Türk Devleti'nin tarihine yönelik bir sonuç çıkarılmaya çaba gösterilmiştir.

Kitabımızın ana bölümü olan Türk Dönemi'nin maddi kültür eşyasının, tarihî bilgiler ile bağlantılı bir şekilde ele alınmasına gayret gösterilmiştir.

Yine Türk Dönemi'nden kalmış kaya resimleri ile yazı ve damgalara da, bu kitapta büyük ölçüde yer vermeye dikkat ettik.

Yukarıda da vurguladığımız gibi, bu kitapta, düşüncelerimizi odakladığımız hususlardan biri, erken dönemle ilgili tarih kitaplarında kendilerine ender olarak yer verilen “*sıradan kişiler*”in sadece eşya üretimindeki rollerini ve bu üretim sürecindeki yöntemlerini, arkeolojik malzemeler temelinde açığa çıkarmak değil, fakat aynı zamanda, özellikle kendi dönemlerinde oldukça yüksek kültürel değerlere sahip oldukları anlaşılan anıtların, kimilerinin yazdığı şekilde Çin gibi ülkelerin etkisiyle değil, aksine, bozkır göçebelerinin, kuşaktan kuşağa aktararak geliştiregeldikleri ve dünya kültür tarihine katkı sağlayan özgün işaretleri olduğunun her durumda büyütülerek gösterilmesidir.

Bu eserde yer verdiğimiz anıtların coğrafi çerçevesi, Moğolistan Halk Cumhuriyeti coğrafyası ile sınırlı olmakla birlikte, komşu yurt Buriad, Tuva, Orta Asya, Yedisu Havzası ve Moğolların doğuş yurdu olan Çin Duvarı'nın berisindeki coğrafyalarda bulunan malzemelere de, karşılaştırma yapılabilmesi için değinilmiştir.

Bu çalışmanın malzemelerinin Tarih Enstitüsü bilim çalışanı ve Bilimler Akademisinin köken araştırma üyesi *H. Perlee, D. Navaan, D. Dorc*, yine *Ts. Dorcsüren*, SSSR Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü bilim çalışanı *V. Volkov, E. Novgorodova*, S. Ç. U. Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü bilim çalışanı *Dr. L.Jisl*'in ekip arkadaşları gibi yoldaşların etkili yardımlarıyla derlendiğini özellikle belirtir; ana yazılı metni okuyup değerli önerilerde bulunan akademisyen *Ş. (Sh.) Natsagdorc* ve *B. Rinchen* gibi yoldaşlara da şükranlarımı sunarım.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİK ANITLARIN COĞRAFYAYA DAĞILIMI VE TASNİFİ SORUNSALI

1- Türklerle İlgili Arkeolojik Anıtların Coğrafi Dağılımı

Türk Devleti'nin geçmişteki coğrafyasına bugün Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Sovyet hükümetli otonom Tuva, güney Altay Cumhuriyetleri, Kırgızistan, Yedisu Havzası ve Kazakistan girmektedir.

Son yıllarda coğrafyacıların yürüttükleri çalışmalarla, Moğolistan Halk Cumhuriyeti coğrafyasının deniz seviyesinden en yüksek noktasının Hovd ili Mönh-hairhan Dağı (4362 m) ile en alçak noktasının Dornod ili Höh (Gök) göl havzası (552 m) olduğu, başka bir deyişle, Moğolistan'ın ortalama yüksekliğinin 1580 m olduğu tespit edilmiştir.

Deniz seviyesinden bu kadar yüksekte bulunmanın yanısıra, bir de denizden uzakta ve yüksek dağlarla çevrelendiği için kuzeyde kara iklimi hüküm sürmekte olup, nem ve yağış da azdır; yıllık ortalama sıcaklık, kışları -15-32°, yazları ise +10-25° aralığındadır.

Ülke, coğrafi olarak Hangai-Hentii ve Altay dağlık yurdu, Doğu bozkırı ve Gobi olmak üzere dört bölgeye ayrılır. Irmak, nehir ve göllerin pek çoğu kuzey bölgesindedir. Kuzey Buz Denizi havzasına giren Selenge, Orkun, Toğla, Eg, Yenisey'in başı olan Şişged, Büyük Okyanus havzasına giren Onon, Kerülen, Ulz ve Halh Irmağı gibi ünlü büyük akarsuların yanı sıra, Zavhan, Hovd ve Baidrag gibi, suyun Gobi çölü tarafından emilerek yok olduğu havzalardaki Uvs ve Hirgis (Kırgız) gibi tuzlu, Hövsgöl, Har-us ve Buir gibi tuzsuz göller de vardır.

Yukarıda belirttiğim doğa koşulları, göçebelerin sürdürdüğü hayat şekline uygun etkiler gösterdiği için, Türk Devleti'nin teb'asına girmiş soy ve boyların büyük çoğunluğu hayvancılıkla geçinip otlak ve suları takip ederek bir yurttan diğer yurda sürekli yer değiştirmişlerdir. Türk Çağı'na ait mezar-anıtları ve insan taşları ile kaya resim ve oymaların pek çoğu, yukarıda işaret

ettiğim akarsu havzalarında bulunmakta olup, ormanlık ve çöl bölgelerinde görece azdır.

Yazılı belgeler ve kazı malzemelerine dayanarak, Türk Devleti'nin merkez yurdu, Orkun ve Toğla Irmağı havzasında ve sonradan Moğol İmparatorluğu'nun da başkenti olan Harhorum civarındaki geçmişte siyasetin ve ekonominin de merkezi olan harabelerin çevresidir.

Ongi ve Orkun Irmakları boyunca, ünlü Türk Kağanları Kutlug (*İlteriş*), Mocoo (*Kapgan*), Bilge ve ordu generali prens Kul-tegin'in anıt-mezarları yer almaktadır; Türk Devleti'nin üç kağanının danışman veziri Bilge Tonyukuk'un anıt-mezarı ise Toğla havzasındadır.

Türk çağına ait mezarları ve insan taşlarını incelerken, Türk kağan ve soyluları ile sıradan kişilerle bağlantılı arkeolojik anıtların konumlandığı coğrafi alanın birbirinden tümüyle farklı olduğuna işaret edilmelidir.

Kağan ve soyluların anıt-mezarları, ana yollara yakın konumda iken, sıradan kişilerin mezarlarının dağ başlarında yer aldıkları, Arhangai ili Haşaat ilçesi dâhilinde ve Hutag Dağı'ndaki örneklerden de belli olmaktadır.

Soylu kişiler için seçilen mezar alanların, bir yönüyle, kutsal bir ziyaretgâha dönüşmesini isteyen bir yönetim politikası, diğer yönüyle de, Kağanlık mensuplarının mezarlarının topluca bir arada bulunmasına yönelik gelenek ve göreneklerle bağlantılı olduğu söylenebilir.

Bu durum, sıradan kişilerin mezarlarının, bu özel ve kutsal ziyaret alanlarına neden uzak konumlarda yer aldığını da açıklayabilir.

Mezarların ve arkeolojik anıtların yayıldığı coğrafi alanların birbirinden farklı olduğunu, insan taşlarının bezemeleri de bir anlamda ortaya koymaktadır. Örneğin, Tuva'daki 102 insan taşının sadece on altısında silâh tasvir edilmiş olup, bunların on dördünde kılıç ve kama, ikisinde ise yalnızca kama vardır.¹

L. A. Yevtyuhova'nın araştırması, Tuva'daki 44 insan taşının on beşinin iki eliyle kap tuttuğunu ortaya koymuştur; bizim çalışmalarımıza konu olan 61 insan taşından ancak ikisinde bu duruş şekliyle karşılaşılmıştır. Diğer taraftan, eril organıyla birlikte tasvir edilmiş insan taşlarına, Moğolistan'ın güney-doğu kesiminde sık rastlanmakta iken, Türk idaresindeki diğer coğrafyalarda pek karşılaşılmaz. Söz konusu taşların, Asya coğrafyasında kimi farklılıklar taşıyor olmasını, taş ustasının *sanatsal yorumu* olarak izah etmek zordur; bunların yayıldığı coğrafyalar ile buralarda hüküm sürmüş çok

---

¹ Yevtyuhova, 1952, 2nci ek. Graç, 1961, bkz. tablo.

sayıdaki soy ve boyun, kuşaklar boyu izleye geldiği alışkanlıklar ve temel kuralların bulunduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Diğer taraftan, bu coğrafyaya hükmedip uygarlaştıranların da, Türk tarihindeki rol ve katkılarının ne olduğunu açıklamak gerekir.

L. R. Kızlasov “*Novaya datirovka pamyatnikov Yeniseyskoy pis'mennosti*” adlı makalesinde, Tuva ve Moğolistan coğrafyasında yerleşik olan Türklerin geleneğinin farklı olduğunu dile getirmekte ve Tuva’da, Moğolistan’daki *Kağan anıt-mezarlarına* benzer anıtlar bulunmadığını vurgulamaktadır.²

Tuva ve Moğolistan’daki arkeolojik anıtlar arasındaki bu farklılık, kanımca gelenekle değil, Türkler’in devlet merkezlerini Moğolistan’da kurmalarıyla bağlantılıdır; Tuva, bu devletin, askerî güçle ele geçirdiği bir sınır yurdu idi. Bu husus, silâhlarıyla birlikte tasvir edilmiş insan taşlarının Moğolistan coğrafyasındaki sayısal yoğunluğunu da açıklamaktadır.

Coğrafya dolayısıyla belirtilmesi gereken bir diğer sorun, Türk Devleti’nin hükmettiği alanın sınırlarıdır. Bu konuda daha önce yayımlanmış çalışmalarda, Türk yurdunun sınırları Gobi Çölü, Baykal Denizi, Orta Asya ve Kore Yarımadası olarak belirlenmiştir; fakat kabaca çizilen bu sınırların, Türk Devleti’nin doğuşu ve çöküşü süreçlerinin hangi zamanlarında elinde tuttuğu toprakları karşıladığı sorusu yine de cevaplanmış olmuyor. Başka bir deyişle, Türk Devleti’nin yükseldiği 8.yüzyılın başında böyle bir sınırdan bahsetmek mümkünse de, devletin, var olduğu 200 yıl boyunca elinde bulundurduğu yurdun sınırı değildir.

Bu nedenle, Türklerin yurt tuttuğu devlet sınırını, kuruluş, güçlenerek yükseliş ve çöküş aşamaları dikkate alınarak birkaç döneme ayırmak ve bu dönemlerde ellerinde bulundurdıkları toprakların sınırlarını belirlemek önemlidir. Türk Devletini oluşturan ve sürekli savaş ve mücadele içindeki boyların kâh birleşip kâh ayrılmaları dolayısıyla, sınırların uzun süreli sabit kalmamış olması olağandır; arkeolojik buluntuların dağılımına bakarak, devletin sınırlarının tayin edilebileceği kanısındayım.

Şimdiye kadar bulunan anıtlar, Türk Devleti’nin, yukarıda değindiğim ve üç ayrı aşama olarak nitelendirdiğim dönemlere bağlı kalınarak değerlendirilmişlerdir. Türk Devleti’nin, 5. yüzyılın ortasında Orkun Vadisi’nde başlayan tarih serüveni, 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar doğuda Toğla Irmağı havzası ile batıda Yedisu havzasına kadar uzanan bir coğrafyaya yayılmış; 7. yüzyıl, soylu ve feodalleşen beyler ile “*Kara Budun*” beyleri

---

² Kızlasov, 1960, ss. 93-120.

arasındaki mücadelelerle geçmiş; devlet güçten düşerek, merkezlerini Moğolistan'ın güneydoğu kesimi olan şimdiki İç Moğolistan yurduna aktarıp bu çevreye yerleşmişlerdir. Türk Devleti'nin yeniden yükselişe geçtiği dönemde, yurtlarını Toğla Irmağı üzerinden Orkun, Ongi ve Selenge Havzası'na yeniden yayarak, güney yönünde, göçebelerin asıl yurdu olan Çin Seddine, kuzey yönünde Sayan Dağı ve Minus Çökeltisi'ne, batı yönünde Yedisu Havzasına ve doğu yönünde de Ergüne Irmağı havzasına yerleşmişlerdir. Bu yurtlarını 8. yüzyılın neredeyse ortalarına kadar korumuş ve devletin varlığı son savunmasını Orkun Irmağı havzasında yapmıştır.

Bu devletin toprakları üzerinde şimdiye kadar Türklerle ilgili olarak keşfedilen arkeolojik anıtlar, doğuda Dornod ili yurdundaki Halh Irmağı havzası, batıda Bayan-Ölgii ili Tsengel ilçesindeki Dayan Gölü, kuzeyde Selenge ili Orkun ilçesi ve güneyde de Ömnögov' ili Bogd ilçesindeki Tevş Dağı ile sınırlıdır. Tevş Dağı kayalarının üzerinde bulunan Orkun yazısı, aynı zamanda, Türklerle ilgili arkeolojik anıtların sınırının en güney ucunu teşkil etmektedir.

2-Arkeolojik Anıtların Tasnifi Sorunsalı

Arkeolojik anıtların tasnife tâbi tutulmasının amacı, tasnif kapsamındaki örnekleri birbirleriyle mukayese ederek, benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak ve her bir buluntu ile anıtın arasındaki değişmez ilişkileri anlayabilmektir. Bu nedenle, örneklerde, her şeyden önce, sabit olan özelliklerin tespiti önem arz etmekte, anlık benzerlikler ise bir yana bırakılmalı ya da önem sırası ikincil örnekler olarak değerlendirmeye alınmalıdır.

Biz bu nedenle, Moğolistan coğrafyasındaki Türklerle ilgili arkeolojik anıtları ilk kez tasnif etme girişiminde bulunuyoruz.

Bu bağlamda, karşılaşılan sayısız güçlüklerden biri de, hangi arkeolojik anıtın nerede bulunduğu her zaman bilinmeyiştir; üzerlerinde ayrıntılı çalışmalar gerçekleştirilerek belgelenmiş anıtlar kadar, hakkında bugüne kadar hiçbir çalışma yapılmamış, yalnızca kayda geçirilmiş ya da özellikle kazı ve araştırmaları ihmâl edilmiş pek çok arkeolojik eserle ilgili sorunlar vardır.

Bu sorunların, çoğunlukla, arkeolojik kazı metotlarının henüz tam olarak yerleşmemiş olmasından kaynaklandığını belirtmek gerekiyor.

Sadece Türk Dönemi değil, genel olarak tüm tarih dönemleriyle ilgili çalışmalarda temel yanlış, çalışılan şeyin sınırlarının aşırı dar bir açıdan görülmesidir; bu, sonuç itibarıyla, Moğolistan coğrafyasındaki pek çok şeyin

yabancı ya da çoğunlukla Çin etkisiyle açıklanması gibi bir yanlış algıya evrilmiştir.

Diğer yandan, herhangi bir anıtı çalışırken, her şeyden önce, bütün dikkatin, anıtın dış biçimine verilmesidir; bu nedenle, anıtı işleyip üreten sıradan kişilerin ölü gömme gelenek ve ritüelleriyle bağlantılı birçok soruna uygun cevaplar hâlâ verilememiştir.

Hâl böyle iken, bu çalışmamızın kapsamına giren anıtları, aşağıdaki şekilde bir tasnifle ele alıyoruz:

a) Genel Tasnif: Anıtları dış görünüşleri ve işlevleri bakımından dört gruba ayırmak mümkündür.

1) Mezar ve Mozole.³

2) İnsan Taşları: Bunlar her ne kadar mezar ve mozole ile bağlantılı olsa da, ilk dönemden başlayarak, akademisyenlerin dikkatle üzerinde çalıştıkları konulardan biri olduğu için iyi bilinmektedir ve dönemin tarihi, malzeme ve işçiliği ve kültürün anlaşılmasıyla bağlantılı birçok soruna kendi başlarına cevap verecek ilgi çekici örneklerdir. Bu nedenle, özel bir grup oluşturdıkları düşüncesindeyiz.

3) Yazılı Anıtlar: Orkun yazısının esas anıtı olan yazıtlar dışındaki günlük eşyalar ya da kayalara veya taşlara kazınmış ya da boyanarak yapılmış pek çok yazılı örneğin bulunmuş olması, ayrı bir grup hâlinde tasnif edilmelerine imkân sağlamaktadır.

4) Kaya ve Taşlara Kazınmış Resim ve İmgeler:

Bu gruba, kaya ve taşlara kazınmış yabanî ve evcil hayvanlar, av sahneleri içeren tasvirler, keza, damga ve imlerle bağlantılı pek çok örnek dâhil edilmiştir.

Kaya resimleri ve imgeler, Türk toplumunun malzeme ve işçilik konularındaki bilgisi ile bu tasvirler vasıtasıyla kültürünün anlaşılabilmesi bağlamında önemli bir malzeme grubu olmakla kalmayıp, ekonomik ve sosyolojik yapıyla bağlantılı birçok konuyu da belirleme imkânı vermektedir.

b) Yardımcı Tasnif: Genel tasnifi belirlerken temel aldığımız ortak noktalar burada da söz konusudur; bununla birlikte, her bir anıtın aralarındaki farkların belirlenebilmesi için,

---

³ Ölen soyluları yakıp küllerini toprak bir kap içinde mezara koyup, üzerine bir sunak taşı yerleştirerek bark inşa ettikleri için “*mozole*” tabirini kullanmanın daha doğru olduğu görüşündeyiz.

a) “*Sıradan kişilerin*” mezarları,

b) Soylu kişilerin mezar ve mozoleleri,

şeklinde bir ayrıma gittik. “*Sıradan kişilerin*” mezarları diğerlerinden farklıdır. Yığma taşlarla örtülü bir tepe (*hırgısıüür*) özelliği gösteren mezarlar çoğunluktadır; etrafı taşlarla çevrilmiş dörtgen formlu kimi mezar örnekleri de vardır. Bu mezarlarda insan taşlarına ya da balballara çok ender rastlanır. Bu mezarlarda, cesedin konulduğu çukurun zemini taş döşemeli olup, bazı örneklerde cesedin ağaç gövdeleri oyularak içine yerleştirilmiş olduğu da tespit edilmiştir. Bu mezarlarda, soylu kişilerin mezarlarındaki gibi kremasyondan sonra küllerin konulduğu kaplar da yoktur. Ölenler, çoğunlukla atıyla birlikte, çapraz şekilde yerleştirilerek gömülmüşlerdir. Mezardan çıkan günlük kullanma eşyası çok azdır. Bazı mezarlarda yaylar ve ok temrenleri, demir saban ucu ve toprak kaplara rastlanmıştır.

Bu türden mezar örneklerinin içerisinde B. Y. Vladimirtsov’un tasnifinde No.5 olarak gruplandırılan “*küçük mezarlar*”ı da katmak mümkündür. Bu mezarların pek azı kazılmış olmasına karşılık, genel özelliklerini ortaya koyacak veriler elde edilmiştir.

Soylu kişilerin mezarlarının tasnifi meselesi ilk kez B. Y. Vladimirtsov tarafından ele alınmış olmasına karşılık, onun çalışmasında ele alınan örneklerle, zaman içerisinde yeni örnekler eklenmiş ve bu mezarların yeniden değerlendirilmesi şart olmuştur. Biz bu çalışmamızda, bu mezar ve mozoleleri dış görünüşlerine göre üç gruba ayırdık:

a-Bilge Kağan, Kul-tegin ve Tonyukuk’un mezarlarını içine alan mozole, bunların sunak yapıları, duvar, yazıt, kaplumbağa taşı, insan ve hayvan taşları ile balbal kullanılmış anıt-mezarlar,

b-Altın Tamgan Tarkan mezarı gibi sunak taşı, yazılı taş ve insan taşı kullanılmış anıt-mezarlar,

c-Zemini tuğla döşemeli, sunak taşı, insan taşı, kaplumbağa taşı ve balbal kullanılmış anıt-mezarlar. Bu gruba, Moğolistan ve Tuva’da bulunmuş birkaç anıt girmektedir.

Diğer taraftan, bazı yazılı kaynaklarda geçen, etrafı taşlarla çevrili ve daire şeklinde olup “*mezar*” diye adlandırılmış yerlerde yaptığımız kazılarda hiçbir buluntuya rastlanmamış olması, bunların, herhangi bir soy ya da boyun toplanıp kurban kestikleri adak yerleri olduğunu düşünmemize sebep olmuştur. Yine de, bu alanlarda çok daha fazla çalışma yapılması gerektiği için, bu tür örnekleri genel ve yardımcı tasnife dâhil etmeyip, çözümlenmesi gereken bir grup olarak bırakmayı uygun gördük.

Genel tasnifin ikinci grubunu oluşturan insan taşları, Bernştam,⁴ Kiselev⁵ ve Yevtyuhova⁶ tarafından ele alınarak değerlendirilmiş ve tasnif edilmişlerse de, bu tasnif, esas itibarıyla, taşların dış görünüş özelliklerine bağlıdır ve ne yazık ki bu tür örneklerin anlamını ve niçin dikilmiş olduklarını ortaya koymaz.

İnsan taşlarının işleme yöntemi, taşın uygunluğu, taşı işleyen kişinin beceri ve ustalığı ve taş üzerindeki silâh tasvirleri, çok farklı koşullara bağlı olarak değiştiğinden bu gruptaki örnekleri genelleyecek tutarlı bir sonuca varılması güçtür.

Bu taşların tasnifi sorunsalı, son yıllarda Graç ve Şer tarafından da ele alınmış; Graç, dış görünüşlerini temel alarak, taşları, tümüyle insan görünümlü olanlar ve başları bulunmayanlar olarak iki gruba ayırmış;⁷ Şer ise, hayli ilginç bir yönelimle, Moğolistan'dan batı Kazakistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılan bu tür örnekleri, niteliklerine göre, tek bir anlam taşıdıkları görüşünden hareketle değerlendirmeye çalışmıştır.⁸ Onun önemle üzerinde durduğu ana fikir, insan taşlarındaki kap formları ve bunların işleme tekniklerindeki özgünlüktür. Çalışmasında yer verdiği örnekler, silahlı ve sağ elinde kap tutanlar, erkek ya da kadın olduğu belirsiz olmakla birlikte silâhsız ve sağ elinde kap tutanlar, sadece bir baş ya da yüz ayrıntısı verilenler, kuşlu olanlar, erkek ve iki eliyle kap tutanlar ve kadın ve iki eliyle kap tutanlar olmak üzere altı grupta toplanmıştır.

Şer'in tasnifini bu hâliyle kabul ettiğimizde, meselenin bir bütün olarak açıklanmasında yine de eksik bir şeyler kalmaktadır. Bizim bulduğumuz insan taşlarını her ne kadar bu tasnif dâhilinde ele almak mümkünse de, kimi taşların bu gruplardan herhangi birine katılması yine de imkânsızdır ve bu husus tasnifte bir eksiklik olduğu anlamına gelir.

İnsan taşları, oyma tekniklerine bağlı olarak, taktıkları takılar ya da tuttukları kaplar veya yüz ayrıntılarındaki kimi farklılıklara rağmen, genel olarak bütün örneklerde tek ve aynı üslûp söz konusudur. Buna karşılık, ayakta ve oturur durumdaki iki ana duruş şeklinin, bu taşların tasnifinde esas ve önemli bir ayrım oluşturduğu görüşündeyiz. İnsan taşlarında ayağın görünür kılınması, bunların muhakkak ki bağdaş kurmuş olduklarının

---

⁴ Bernştam, 1952.

⁵ Kiselev, 1951, s. 528.

⁶ Yevtyuhova, 1952, s. 113.

⁷ Graç, 1961, s. 54.

⁸ Şer, 1966, s. 25.

vurgulanmasıyla ilişkili olup, ayakları görünmeyen bütün örneklerin de ayakta durduklarını düşünmek durumundayız.

Yukarıda iki grupta toplanabilecek taşları birbiriyle bağlantılı olarak incelerken, Şer'in tasnifindeki kimi ayrıntılar da kullanılabilir.

Genel tasnifteki yazılı anıtlar kapsamına giren Orkun-Yenisey anıtlarını;

a- Tarihî olaylar ve geçmişle bağlantılı yazıtlar,

b- Uğur ve dilek içeren yazıtlar,

olarak iki ana grup altında topladık.

Tarihî olaylar ve geçmişle bağlantılı yazıtlar grubunda, Elteres (*İleriş*) Kağan, Bilge Kağan, Kul-tegin ve Tonyukuk'un yazıtlarında, kendilerinin ya da yakınlarının içinde yer aldıkları olaylar Türk Devleti'nin tarihiyle bağlantılı olarak açıklanmakta, toplum-devlet düşüncesi ve benimsenen amaçlar dile getirilmektedir. Altın Tamgan Tarkan gibi, ölen kişinin yaş, ad, unvan ve görevinin dile getirildiği, kime ne bırakıldığını ve ne türden mal sürüsüne sahip olduğunu belirten yazıtlar da vardır.

Uğur ve dilek içeren örneklerle Arhangai'daki Taihar kayalığına (*Taikhar Chuluu*) kazınmış birkaç yazı ile benzer anlamlar içeren başka yazıtlar da dâhildir.

Son zamanlarda bir hayli yeni yazıt bulunmuş olup, bunların bazıları okunup incelenmiş olmakla birlikte pek çoğu da araştırmacıları beklemektedir.

İleriki bölümlerde, nerelerde yeni yazıtlar bulduğumuzu açıkça belirteceğimiz için burada tekrar etmeyeceğiz.

Dikkatle çalışılması gereken kaya ve taşlara kazınmış damga, im ve resimler belgelenip kaydedilme aşamasında olmasına karşılık, ancak yakın zamanlarda ayrıntılı çalışmalara konu edilmiştir. Bunları şimdilik;

a- Damga ve im,

b- Av hayvanları ve diğer hayvanlar,

olarak iki grup altında ele almak istiyoruz. Kimi kayalarda damga, im ve hayvan tasvirleri birbirine karıştığı için, şüphesiz bir anlam içermekle birlikte, bu örnekleri birbirinden ayırıştırarak farklı gruplar hâlinde toplamanın bilim açısından doğru bir yöntem olmayacağını belirtelim.

İKİNCİ BÖLÜM

YIĞMA TAŞ TEPE GÖRÜNÜMLÜ MEZARLAR (*HİRGİSÜÜR*), ANIT-MEZARLAR VE ARKEOLOJİK KAZILAR

Yığma taş tepeler (*hırgısüür*) şeklindeki mezarlar çok zengin buluntu vereceğinden, arkeologların bunlara özellikle dikkat etmesi gerekir.

Kazılmış ve içerisine ceset yerleştirilmiş tüm çukurlara mezar denilmesine karşılık, bu kelime, esasen, mezarın dış görünüşü ve biçimini yansıtmadığı için, Türk Dönemi'ne ait bu tür mezarları ifade etmek üzere yığma taş tepe (*hırgısüür*) tâbirinin kullanılması daha doğrudur.⁹

“*Hırgısüür*” kelimesini, Orta Asya'da yaşamış Kırgız Devleti ile bağlantılı olarak açıklamak, bu tür mezar yapılarının dönemini sınırlandıracağı için, yığma taşla örtülü erken dönem mezarlarını bu adla tanımlamak gerekir.

Diğer taraftan, Türklerin geleneklerinde, ölen soyluların yakılarak küllerinin konulduğu toprak kabın gömülmesi ve üzerine anıt-mezar yapılarak taş dikilmesi de vardır.

Bu itibarla, sıradan kişilere ait olan yığma taş tepe görünümlü mezarlar (*hırgısüür*) ile soylu kişilere ait olan anıt-mezarlar olarak iki ayrı grup oluşturduk.

Yığma taş tepe görünümlü mezarlar (*hırgısüür*) ile anıt-mezarların kazılarında, dönemin inançları, ölü gömme gelenekleri ve günlük hayata dair bilgiler elde edilir. Ölümünden sonraki hayata inanç, ölen kişilerin silâh ve benzeri eşyalarla birlikte gömülmesini gerektirmiş; mezar, âdeta ölen kişinin yaşadığı konuta dönüştürülerek, üzeri ya yığma taşla örtülerek bir tepe hâline getirilmiş ya da anıt-mezar inşa edilerek etrafı duvarla çevrilerek bir mezar alanı oluşturulmuştur. Mezar kazıları, kadınların ayna, çeşitli takılar ve süs

---

⁹ Birçok yerde, yığma taş tepe görünümlü mezarlara “*hırgısüür*” denilmekteyse de, “*Moğol Dili Açıklamalı Sözlüğü*”ne “*heregsüür*” olarak geçmiştir. 1966, UB.

eşyaları, iğne-iplik, çanak ve kepçe gibi mutfak eşyalarıyla birlikte gömüldüklerini, erkek ustaların çalışma aletleri, asker olanların silâhları ve atları, kağan ve büyüklerin ise altın, gümüş, inci, mercan gibi değerli eşyaları, atları, hizmetkârları ve cariyeleriyle birlikte mezar odasına yerleştirilmiş olduklarını ortaya koymuştur.

Anıt-mezarlar ve yığma taş tepe görünümlü mezarlardan (*hırgısıüür*) çıkan malzeme, geçmişte yaşamış insanların dış görünüşleri, yaşama biçimleri, ekonomileri ve toplum yapısının belirlenmesine imkân tanımaktadır.

Türk Dönemiyle bağlantılı ve aşağıda değinilen yığma taş tepe görünümlü mezarlar (*hırgısıüür*) ile anıt-mezarlarda yapılan kazı, araştırma ve incelemeler, Türklerin, erken ve sonraki dönemlerde birbirinden tümüyle farklılaşan kurallara tâbi olduklarını gösteriyor. Türk soylularının ölü gömme geleneği hakkında çeşitli tarihî kaynaklarda ve seyyahların gözlemlerinde pek çok bilgi bulunmasına karşılık, sıradan kişilere ait ölü gömme gelenekleri hakkında çok az bilgi vardır. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için, arkeolojik kazılara ihtiyaç olduğu açıktır.

Türklerin soylu büyüklerini gömme geleneğinin, sıradan kişilerden çok farklı olduğunu biliyoruz; kış ve baharda ölenler yaz ya da güz sonu, güz mevsiminde ölenler ise baharda gömülmekteydiler.

Ölen kişiyi çadıra koyup, çocuk, torun ve yakın akrabaları at ve koyun kurban ederek, atlarıyla ölü çadırının etrafında yedi kere dolanırlar; sonra çadıra girerek yüzlerini kesip kanatarak ayrılık töresini yerine getirirler; ardından, ölen kişiyi, bindiği atı ve kullandığı kişisel eşyaları ile birlikte yakarak külünü toprak bir kaba koyup gündüz sergiler ve uygun mevsiminde mezara gömüp üzerine bark (*anıt-mezar*) inşa ederek insan taşı dikerlerdi.¹⁰

Sunak olarak kullanılan bark binasının iç duvarlarına, ölen kişinin çıktığı askerî seferler ve avlar, dostları ve aile üyeleriyle birlikte geçirdiği anlar gibi sahnelerin yer aldığı resimlerin yapıldığı da bilinir.

Türkler güneşin doğduğu doğu yönüne saygı gösterdikleri için bina ve konutlarının kapısı bu yöne açılmaktadır. Kapıdan başlayarak doğu yönüne doğru uzanacak şekilde tutsak aldıkları düşmanlarının sayısı kadar *balbal* denilen taşları dikerlerdi; bazı mezarlarda bu taşların sayısının birkaç yüze ulaştığı bilinmektedir. Kişinin öldüğü ve mezara yerleştirildiği gün düzenlenen törene herkes renkli giysilerini giyerek katılırdı.

---

¹⁰ Bıçırın, 1950, s. 230.

Yukarıda değinilen ölü gömme gelenekleri, Biçurin'in kitabında yer alan bilgilerden alınmıştır. Biçurin, Türk devletinde kağan ve diğer soyluların mezar-anıtlarının pek çoğunun bu ülkenin Ongi, Orkun, Toğla Irmağı havzasında bulunduğunu belirttiği hâlde, Ya. A. Şer, Yedisu havzasında da Orkun vadisindeki mezarlarla benzer nitelikte anıt-mezarlar ve duvar resimlerinin yer aldığı iki yer daha olabileceğine işaret etmektedir.

1-Çüy Irmağı havzasındaki Issık-Ata (*Kırgızistan*), ölçüleri itibariyle Moğolistan'daki örneklerden küçük olmakla birlikte, burada da üzerine yazıt oturtulmak için hazırlanmış bir kaplumbağa taşı ile çok güzel işlemeli insan taşları bulunmuştur.

2-Issık Göl'ün yakınında, Şer'in eserinde de yer alan işlemeli çok sayıda insan taşları bulunmuştur; özellikle 37 numaralı taş, 2,80 m uzunluğunda olup, saçını serbestçe sarkıtmış ve boynunda da takısıyla tasvir edilmiştir. Böyle bir taşın bu coğrafyada yer alması, eğer daha ayrıntılı incelenirse, Orkun vadisinde de buna benzer örnekler olabileceğini düşündürmektedir.¹¹

Türk Devleti doğu ve batı olarak ikiye ayrıldığında, Batı Türk Devleti'nin merkezi olan Yedisu'da da buna benzer anıtların bulunduğu bilinmektedir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazı ve incelemeler sırasında, sıradan kişilerin ölü gömme âdetlerini aydınlatabilecek pek çok buluntu ele geçirilmiştir.

Mezarların dış görünüşü ile içlerinden çıkan buluntuları iki gruba ayırmak mümkündür.

Mezar alanında sunak işlevi görmek üzere bark binası inşa edilmesi ve mezarlığa insan ve hayvan taşları dikilmesi, ayrıca mezarlık alanına çevre duvarı yapılarak dışındaki su kanalına suyun getirilmesi işlemlerinin hayli çaba gerektirdiği bellidir; keza, mezar alanına dikilecek yazıtın üzerine konacağı taştan büyük bir kaplumbağa heykelinin yapılması da cabasıdır.

Yığma taş tepe görünümlü (*hırgısüür*) mezarları,

1-Daire formlu ve etrafı duvarla çevrili olmayanlar,

2-Daire formlu ve etrafı taş duvarla çevrili olanlar,

3-Dörtgen formlu olanlar,

şeklinde üç grupta toplamak mümkündür.

1 ve 2 numarada belirtilen mezarlardan kişisel eşyalar ve antropolojik, zoolojik ve etnolojik nitelikte buluntular ortaya çıkarılmış; 3 numaralı mezarlarda ise kültür ve üretimle bağlantılı malzemeye rastlanmadığı için,

---

¹¹ Şer, 1966, s. 76.

muhtemelen yoğ töreni sırasında kurban kesilen adak yerleri olduğu düşünülmüştür.

1- *Yığma Taş Tepe Görünümlü Mezarlar (hircisüür)*

Sıradan kişilerin gömülü olduğu bu mezarlar Töv ili Altanbulag ilçesindeki Toğla Irmağı havzasında, Arhangai ili Haşaat ilçesinde Hutag Dağı'nda, Övörhangai ili Hucirt ilçesinde Şunhlai Dağı yöresinde ve Hentii ilindedir; buralardaki pek çok mezar kazısı yapılarak incelenmiştir.

a- Hairhan mezarı, Ulaanbaatar'dan takriben 140 kilometre uzaklıkta, Toğla Irmağı'nın kuzey yakasında ve Hairhan Dağı'nın doğu kıvrımında yer almakta olup, çapı 8.00 m, yüksekliği 0,40 m'dir.¹² Mezarın erken dönemde yağmacılar tarafından kazıldığını gösteren izler kalabilmiştir. Kazı sırasında mezarın merkezinde yer alan 2,60x2,00 m ölçülerindeki odada iki at ile bir insan kemiğine rastlanmıştır. Atlardan birinin başı, altına bir taş koyularak desteklenmiştir. At iskeletinin yanında demir gem ve üzeni, kemikten bir ayak bağı halkası ve uzun yıllardır toprak altında kaldığı için çürümüş olan eyerin ağacı ile kolanın demir tokası da bulunmuştur. İnsan iskeletinin yanında dört adet üçgen formlu bronz süsler, yine bronz bir ayna parçası ve üç adet kemik yumru bulunmuştur ki, bu sonuncuların ısıklık çalan okların temrenleri olması muhtemeldir. İskeletin sağ yanında demir bir bıçağa ait olması muhtemel ağaç kabuğundan ve çürüyüp bozulmuş bir kabza parçası da ele geçmiştir. İskelet üzerindeki giysi parçasında yer alan çiçek yaprağı desenleri ve ejder formlu ipek apliklerin, Altay'da V. Radlov'un kazdığı Katanda mezarından çıkan ipek dokumayla benzer olduğu anlaşılmıştır.

b- Cargalant mezarı, Övörhangai ili Şanh ilçesinde ve Erdene Zuu'nun 18 km güneyindedir. Yığma taş tepe görünümlü mezarın etrafı taş duvarla çevrilidir.

Mezar, Moğol-Sovyet ortak inceleme heyeti tarafından 1949 yılında kazılıp incelenmiştir.¹³ 2,85x2,35 m ölçülerinde dikdörtgen formlu ve 1,10 m derinliğindeki mezar odasında, toprak zemin üzerine yan yana konulmuş iki atın iskeleti ile bunlardan biraz geride yaşı ileri ve keçeye sarılarak ağaç oyma bir lahde yerleştirilmiş bir kadın iskeleti bulunmuştur. Kafatasının yanında inci ve mercanların da kullanıldığı altın zincirli bir küpeye rastlanmıştır. Bu tür küpeler, güney Sibiry'a'dan Tuna Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada çok yaygındır ve 8-9. yüzyıllara tarihlenir. Mezarda bulunan bir ipek kesenin içine konmuş yedi Tang sikkesi ve yukarıda belirtilen altın küpeye benzer biçimdeki başka altın küpeler, güney Moravya'da "*Stare Mesto*"daki birkaç

¹² Borovka, 1927, s. 43.

¹³ Yevtyuhova, 1957.

mezarda da ele geçirilmiştir.¹⁴ Mezarda ayrıca, üzüm salkımı deseni işlemeli Tang İpeği'ne sarılmış bronz bir ayna, ağaç kabzalı demir bir bıçak, siyah boyalı bir kutuda ipek kılıfının içinde bir ağaç tarak, insan dişi, at koşum parçası olarak “S” biçimli kantarma halkalı gem, demir ve bronz kolan tokası ve çok çeşitli yaprak biçimli bezekler de bulunmuştur. “S” biçimli kantarma halkalı gem, Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada yaygın olarak kullanılmıştır. Buluntular arasında yer alan huni benzeri ağızlıklı, yassı dipli ve sırlı bir toprak kap, Hakas ve Baykal yöresindeki Türk mezarlarında ele geçen kaplarla aynı özelliktedir. Buna karşılık, mezarda ele geçen oval ağızlı, ince boyunlu, şişkin gövdeli ve saplı demlik şeklindeki kapla eşleşen bir örnek yoktur.

c- Hutag Dağı mezarları, Höşöö Tsaidam'ın kuzeyinde ve 7 km uzaklıktaki Hutag Dağı'ndadır. Burada, tümü dağdan alınmış taşlarla yapılmış üç mezar bulunmaktadır.

Bunlardan biri, dağın ana doruğunun güneyinde yer alır; kuzey-batı güney-doğu yönünde uzanan 6,50x5,50 m ölçülerindeki dörtgenimsi mezarın inşa edildikten sonra yağmalandığı anlaşılmaktadır. Mezardaki iki at iskeleti, bunların kuzey-batı yönüne bakacak şekilde mezar odasına yerleştirildiğini göstermiştir.

Mezar odasındaki insan iskeletinin çevresinde kuşak süsü olabilecek birkaç çeşit bronz bezek, demir bir bıçak, deri bir eşya parçası ve bir ağaç kabza ile cesedin başının yanında inci takılmış sarkıtlı bir altın küpe bulunmuştur; küpe, Cargalant mezarında ele geçirilen küpe ile oldukça benzerdir. Ayrıca, at koşumuna ait “S” biçimli kantarma halkalı bir gem, eyerin demir kolanı, bir demir üzenği ve ayak bağının kemik halkası da ele geçirilmiştir. Bu kemik halka, Övörhangai'da Hucirt,¹⁵ Arhangai'da Hana,¹⁶ Tuva'da Karga,¹⁷ Yenisey'de Kapçalı,¹⁸ Altay'da Katanda¹⁹ ve Kazakistan²⁰ gibi geniş ve farklı coğrafyalarda da yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mezarda bulunan, üzerine üç sıra çizgi işlenmiş ve kararmış bir renkli toprak kap parçası, Borovka'nın Toğla'da kazdığı mezardan çıkardığı toprak kabın işlemesiyle aynıdır.²¹ Ayrıca buluntular arasında yer alan belli belirsiz

---

¹⁴ Poulik, 1950, 61 “a” resmi.

¹⁵ Yevtyuhova, 1957, s. 223.

¹⁶ Erdely, Dorjsuren, Navaan, 1967, 36 “a” resmi.

¹⁷ Graç, 1958, ss. 18-34.

¹⁸ Yevtyuhova, 1948, 116-19 resmi.

¹⁹ Zaharov, 1926, 6 resmi.

²⁰ Aveyeva, Maksimova, 1959, tablo 1, resim 81.

²¹ Borovka, 1927, resim 5, 6, 11.

kırmızı boya sürülmüş ince bir kemik eşyanın yaya yapıştırılan bir parça olması muhtemeldir. Bu tür parçalara Türk Dönemi mezarlarında sıkça rastlanmaktadır.²² Mezardaki demir kolan tokası da, Yenisey Nehri havzasında ele geçirilen demir toka ile aynıdır.²³ Üzengi ya da küpe gibi çift olması gereken eşyaların bu mezarda birer tane bulunmuş olması, yağmalandıkları için değil, ölü gömme gelenekleriyle bağlantılı olmalıdır.

Hutag Dağı'nın diğer iki mezarında yalnızca insan iskeletleri bulunmuş ve başkaca günlük eşyaya rastlanmamıştır; insan iskeleti de bir hayli bozulmuş olup toplanmadan bırakılmıştır.

ç- Denselge ağzı mezarı, Töv ili Möngön Mor't ilçesinde ve Denselge ağzı denen yerdedir; kazısı 1952 yılında H. Perlee tarafından yapılmıştır.²⁴ Mezarda, insan taşı ve balbal kullanılmış olmasına karşılık, kazı raporunda bunlara değinilmemiştir. Ölen kişinin yana döndürülerek demir eşyalarıyla birlikte defnedilmiş olması dikkat çekicidir. Raporda, buluntular arasında yer alan iki demir temren, bir demir çember ve demir saban ucunun Türk mezarlarında ilk kez bulunduğu değinilmektedir.

d- Tögösiin övdög mezarı, Hentii ili Hentii ilçesinde ve Navçit Irmağı yakınındaki Tögösiin Övdög'tedir; mezarın kazısı, 1957 yılında H. Perlee tarafından yapılmıştır. Burada, tümü 25,00x25,00 m ölçülerinde art arda sıralı üç mezar bulunmaktadır. Her üç mezarda da balbal taşları bulunmaktaysa da, her bir mezardaki sayısı belirlenememiştir. İkinci mezara ait balballar mezardan yaklaşık 60 m kadar uzanır. Her üç mezar da, geçmişte yağmalandığı için insan iskeletleri dağılmasına karşılık, at iskeletleri neredeyse olduğu gibi kalmıştır. İskeletlerinin konumları, atların mezara âdetâ koyun gibi yatırılıp yerleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Mezardaki bir atın yakınında bulunan ağaç eşya parçalarının, eyer kaşı ya da yastığının ağacı olabileceği düşünülmüştür. Bir başkasında, bir demir zırha ait yedi adet ince demir plaka (yaklaşık 0,8x0,7 cm) çıkartılmıştır; bazılarının aralarında, plakaları birbirine bağlayan perçin izleri tespit edilmiştir. Mezarlarda ayrıca kahverengi renkli ve ince cıdarlı toprak kap parçaları ile evcil hayvanların aşık kemikleri de bulunmuştur.

İnsan taşlarında silâh, kap ve kimi taşlarda da giysi işlenmiş olmasına karşılık, zırhı çağrıştıran bir ayrıntıyla karşılaşılması, mezarda bulunan şeyin demir bir zırh parçası olup olmadığı konusunda kuşku uyandırmaktadır.

e- Örgöö taşı mezarı, Hentii ili Hentii ilçesindedir; arkeolog Navaan tarafından 1966 yılında kazısı yapılarak incelenmiştir.²⁵ Burada, bir arada ve

²² Levaşova, 1952, s. 121, 5'inci resimde 23 ve 24, Folia archeologica, 1939, 3, 5, 6.

²³ Yevtyuhova, 1946, s. 35, 33-61'deki resim 45.

²⁴ Perlee, 1952.

²⁵ Navaan, 1968.

yan yana dizilmiş beş mezar vardır. Kuzeyden güneye doğru 1, 2, 3, 4 ve 5 olarak numaralandırılmışlardır. 1 numaralı en küçük mezar 1,50x2,00 m ölçülerinde olup, içerisinden hiçbir kullanma eşyası çıkmamıştır. 3,50x2,75 m ölçülerindeki ikinci mezarın yanında, üzerine insan başı işlenmiş bir taş bulunduğu anlaşıyor. Mezarın önünde uzanan 3,80 m'lik alanda vaktiyle balbalların dikili olması muhtemeldir. Mezarda, yaklaşık 0,50 m derinlikte, dik kulplu ve yassı tabanlı bir demir üzengi, mezar odasının dört köşesinde delikli ince altın plakalar, beş adet büyükbaş hayvan iskeleti ve küçük bir toprak kap parçası bulunmuştur. Diğer üç mezar 0,50-0,90 m derinliğinde kazılmakla birlikte hiçbir buluntuya rastlanmamıştır.

f- Hana Dağı mezarı, Arhangai ilinde Künüy Irmağı boyunca uzanan Hana Dağı dolaylarındadır.²⁶ D. Navaan (Ulaanbaatar) ve İ. Erdely (Budapeşte) tarafından kazısı yapılan bu mezarın da erken bir dönemde yağmalandığı anlaşılmaktadır. 1,50 m derinlikte, dişi bir at ile diğer bir hayvanın iskeletlerine rastlanmış; daha da derinde ağaç bir kabza parçası, üzeri damgalı bir ayak bağı halkası, ısıklık çalan oka ait bir demir temren ve 1,75 m derinlikte ise bir at iskeleti ile koşum takımına ait yaprak biçimli beş adet bronz bezek ve bazı kemik eşyalar ortaya çıkartılmıştır. Kazı çalışmaları, mezarın yağmalanması sırasında yağmacıların yalnızca iki atın iskeletine ulaşmış kemiklerini mezardan attıklarını, fakat atın yanına insan gömülü olduğunun farkına varmadıklarını ortaya koymuştur. Arkeoloji bilimi açısından ilginç ve değerli bu durum dolayısıyla, yukarıda andığımız eşyaların yanı sıra, büyük bir şans eseri olarak, bronz süsler, kolan, insan iskeletinin leğen kemiğinin alt tarafında kalabilmiş çok çeşitli kumaş ve keçe parçaları, çakmak taşı, deri bir kılıfın içinde üzerinde saç telleri kalmış bir ağaç tarak bulunabilmiştir. Ceset sırt üstü yatırılmış; sol kolu göğsün üzerine konurken, sağ kolu bedenin yanına uzatılmıştır. Sağ kolun yanında ağaç bir kabza parçası, üzerinde sırmalı bir ip parçasının bulunduğu hayli paslanmış bir bronz eşya bulunmuştur. Cesedin başının altına yastık işlevi görmek üzere yassı bir taş konulmuştur.

Buluntular arasında yer alan kemik eşyalar ve üzengi ya da dörtgen ve daire formlu plakaların benzerlerinin Macaristan'daki Avar mezarlarından çıkan buluntularla eşleşiyor olması erken dönemde kültürel bağlantılar olduğunu göstermektedir. Hana dağından çıkan malzemenin Yenisey Nehri havzası ve Altay yöresindeki mezar buluntularıyla benzerlikleri, kronolojinin belirlenmesindeki en önemli ayrıntılardan biridir.²⁷

²⁶ Erdely, Dorjsuren, Navaan, 1967, ss. 335-370.

²⁷ Yevtyuhova, 1948, resim 41, 65, 91, 26, 101.

Cesedin başının altına yastık işlevi görmek üzere yassı bir taş konulması, Övörhangai ili Hucirt ilçesindeki Şunhlai Dağı civarında kazısı yapılmış bir bronz çağı mezarında da karşılaşılan bir durumdur. Bu, bronz çağından başlayıp Türklere aktarılan ve nihâyet Moğollar arasında da yayılmış olan bir törenin belirtisidir; böylelikle, Moğolların tarih sahnesine çıkışlarının bronz çağına kadar geri gittiği de anlaşılabilmektedir²⁸.

Yukarıda değindiğimiz mezarların dış görünüşleri, her ne kadar birbirinden farklı olarak dairesel ve dörtgen formlu olsalar da, tümünün 6-9. yüzyıllarla bağlantılı olduğu, kazılar sonucu elde edilen toprak kap, bronz ayna, bezekler, silâh ve at koşum takımı gibi eşyalardan da anlaşılıyor. Örneğin, at koşum takımına ait “S” biçimli gem örnekleri, Hutag, Cargalant ve Toğla mezarlarının tümünde ele geçirilmiştir; buna karşılık, Hutag dağı mezarlarından çıkan gem örneğinin “S” biçimli yanaklık bağı deliği, diğerleri gibi dörtgen değil yuvarlak olması nedeniyle farklıdır ve özgündür. Cargalant ve Toğla mezarlarındaki gem örneklerine, güney Sibiryâ’dan Doğu Avrupa’ya kadar uzanan bir coğrafyada sıkça rastlanır. Keza, bütün mezarlardan çıkan diğer bir ortak buluntu da üzengidir; çember ve dörtgen kulplu olarak iki tür gemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çember kulplu gem örneklerinde kullanılan düğüm tekniğiyle eşleşebilecek örnek bulunmaması ilginçtir. Diğer taraftan, kemer biçimli kulplu üzeninin ise çok daha gerilere ve bronz çağına kadar geri giden bir tarihte geniş bir coğrafyaya yayıldığı bilinmektedir. Buna karşılık, Toğla’da bulunan kulplu dik kulakçıklı üzengi örneklerine, Moğolistan’dan Doğu Avrupa’ya kadar uzanan coğrafyada ve Avar Dönemi’nden başlayarak 10. yüzyıla tarihlenen mezar buluntuları arasında da rastlanmaktadır.²⁹ Macaristan’daki Avar Dönemi mezarlarından çıkan üzengilerin kulağı büyük, kalın, ip deliği çoklukla dörtgen formlu olup üzerine de kıvrımlı ve düz çizgiler işlenmiştir.³⁰

Yukarıda değindiğimiz iki üzeninin, kimi yerlerde son döneme kadar kullanılageldiği bilinmektedir.³¹

Yığma taş tepe görünümlü mezarlar, dış görünüşleriyle, her ne kadar farklı gruplar altında toplanabilirse de bunlarda ele geçirilen buluntuların tümünün aynı döneme ait olmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin, Cargalant’taki buluntular 7-8. yüzyıllara, Toğla buluntuları 8-9. yüzyıllara ve Hutag Dağı mezarlarındaki kimi buluntular da 10. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu mezarlar, soyluların anıt-mezarlarından sadece dış görünüşleriyle değil,

---

²⁸ Ser-Odjav, 1957.

²⁹ Folia archeologica, 1939, s. 146, tablodaki resim 4, 5.

³⁰ Erdely, 1966, resim 57.

³¹ Ser-Odjav, 1958.

fakat aynı zamanda, mezar buluntularıyla da açıkça farklılaşır. Buna karşılık, bu buluntuların, toplum içinde çeşitli katmanlar bulunduğunu gösteren özellikler taşıdıklarını belirtmekte yarar vardır.

2-Soylu Kişilerin Anıt-Mezarları

Moğolistan coğrafyası, tüm Doğu Türk kağanlarının anıt-mezarlarına ev sahipliği yapmaktadır. Bunlar kayda geçirilip dış görünüşleri belirlenmiş olsa da kazısı yapıp incelenenlerin sayısı pek azdır.

Soylu kişilerin anıt-mezarları: Türklerin yeniden yükselişe geçtiği dönemlerin kağanları olan Elteres (*İlteriş*), Mocoo (*Kapgan*), Bilge, Bilge Kağan'ın kardeşi ve ünlü General Kul-tegin'in anıt-mezarları, Selenge'de Altın Tamgan Tarkan'ın mezarı, Türk Devleti'ne büyük emek vermiş ve üç kağana danışmanlık yapmış Tonyukuk'un Toğla'daki anıt-mezarı, Zuun Mod mezarı, Ünegt, Ulaan Hucir ve Muhar Bulag mezarlarıdır. Bu mezarlar aralıklı olarak birkaç defa kazılmasına karşılık, Tonyukuk ve Kul-tegin anıt-mezarları geniş ölçekli arkeolojik kazılara konu edilmiş ve incelenmiştir.

a- Zuun Mod mezarı, Töv ili Bayanzürh ilçesi dahilindeki Bayan Davaa'nın kuzeyinde ve Zuun Mod'un Tsagaan tolgoi denilen bölgesinin güney ucundadır.³² B. Ya. Vladimirtsov, Buriad eski Aydınlanma Bakanı B. Baradi ile birlikte Hentii Dağı'ndaki araştırmaları sırasında bu mezarı keşfedip kazmışlardır. Mezarın geçmişte yağmalandığı ve bozulduğu anlaşılmaktadır. Mezar alanında, üzerlerine düz ve kıvrımlı işlemler kazınmış dört büyük yassı taşın dörtgen bir form oluşturacak şekilde dikilerek, yanına, omzuna kadar toprağa gömülmüş boz granitten ve bağdaş kurmuş insan taşı yerleştirilmiş olduğu tespit edilmiştir. İnsan taşının önünden itibaren doğu yönüne uzanan bir balbal dizisi vardır. Kimi taşlar devrilmiş olmasına karşılık, pek çoğu vaktiyle konulduğu gibi ayakta. Mezarın kazısı sırasında, yaklaşık 2,00 m derinlikten sadece demir bir temren çıkmıştır; buna karşılık, insan taşının çevresinde yapılan kazılarda, dikdörtgen ve eliptik formu iki tür tuğla, seramik çatı kiremitleri ve antefiksler ile çeşitli türde demir temrenlere rastlanmıştır; kazı daha da derinleştirildiğinde tuğla döşemeli bir zeminle karşılaşmıştır.

b- Ulaan Hucirt, Ünegt ve Muhar Bulag mezarları: Ulaanbaatar'dan takriben 60 km uzaklıkta ve Toğla ırmağının kuzey kıyısındaki Ulaan Hucirt denilen yerdeki mezarı ilk kez Yadrintsev bulmuş; sonradan akademisyen Borovka ve Vladimirtsov tarafından kazılarak incelenmiştir. Burada, Altın

---

³² Vladimirtsov, 1927, ss. 36, 42.

Tamgan Tarkan mezarının üzerindekiyle aynı özellikte ve üzerine düz ve kıvrımlı işlemler yapılmış dört büyük yassı taşın dikilmesiyle oluşturulan dörtgen formlu bir sunak, bağdaş kurmuş bir insan taşı ve bu taştan itibaren doğu yönüne doğru uzanan 470 balbal taşı tespit edilmiş olmasına karşılık, mezar ve çevresinde yapılan kazılarda hiçbir buluntuya rastlanmamıştır.

Ulaan Hucirt'ten takriben 30 km uzaklıkta ve Dörölc ve Cargalant Dağları arasındaki ırmağın kuzey yakasındaki *Ünegt* denilen mevkide, yukarıda değindiğimiz türde bir mezarın da kazısı yapılarak incelenmiştir. Mezarda, “*geyik taşı*”ndan işlenerek yapılmış insan taşı ile sol elinde kap tutan ve erkeklik organı vurgulanmış bir başka insan taşı bulunmuş; mezarın kazısında ise, Tonyukuk ve Kul-tegin anıt-mezarlarında bulunanlarla aynı özelliklere sahip seramik çatı kiremitleri ile antefiksler ele geçirilmiştir.

Ünegt'ten takriben 60 km. uzaklıktaki Dörvölcün ve İh Alag dağları arasında yer alan ve Toğla ırmağının sol yakasında bulunan Muhar ırmağının yanındaki mezarın kazısında hiçbir buluntu ele geçirilememiştir. Yadrintsev'in notlarında, mezar sunağının bir taş duvar ile çevrili olduğu yazılmışsa da, Borovka, mezarın kazısı için gittiğinde bunun yok olduğunu görmüştür. Mezar alanında, toprağa gömülü durumda bulunan ve kazı yoluyla ortaya çıkartılan kaplumbağa taşının uzunluğunun 1,80 m ve yüksekliğinin de 0,40 m olduğu, sırtında da yazıtın yerleştirilmesi için dörtgen bir yuvanın bulunduğu anlaşılmışsa da yazıt bulunamamıştır. Zamanla silikleşip kaybolmaya yüz tutmakla birlikte, kaplumbağa taşının sol kenarında bir yılan, sağ kenarında ise bir dağ keçisi tasvirinin işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kazısı yapılan mezar alanının kimi yerlerinde tuğla döşemeli bir zeminin kalıntıları ile mezar alanını kuşatan dış duvarın iç yüzünde ve yaklaşık 1,75 m derinliğinde bir su kanalı bulunduğu da ortaya çıkartılmıştır.

Yukarıda değindiğimiz mezarlardan özellikle son mezarda herhangi bir günlük kullanma eşyası çıkmamış olması tuhaftır. Her ne kadar pek çok mezar, daha yapıldıkları dönemden başlayarak yağmalanıp bozulmuşlarsa da, yine de içlerinden arkeolojik nitelikte eşyalar ve anıtlara ilişkin verilerin bulunması beklenirdi. Sonuncu mezarda, tuğla döşemeli zemin kalıntılarından başka bir şey bulunmamış olması, bunun, Tuva'da kazısı yapılmış bir başka mezar ile benzer bir özelliğe sahip olduğunu çağrıştırmaktadır.

Kızlasov, Tuva'daki mezar alanının ortasında, zeminin tesviye edilerek tuğla ile döşendiğini, bu döşemenin üzerine de çevresine sınıklar dikilmiş ve bindirme tekniğiyle inşa edilmiş ahşap bir çatıyla örtülü sekiz katlı bir bark binasının bulunduğunu ileri sürer.³³

---

³³ Kızlasov, 1960, s. 66.

c- Tonyukuk'un anıt-mezarı, Töv ilinin Bayanzürh ilçesinde ve Nalaih şehrinin yaklaşık 20 km doğusundaki Bayantsogt denilen dağın kuzey-doğu kesiminde bulunur. Bayan Ye. N. Klements tarafından 1897 yılında bulunan ve 1898 yılında kâğıda geçirilip fotoğrafı çekilen yazıt, V. V. Radlov tarafından deşifre edilmiştir. Mezar alanı, 1909 yılında G. Ramstedt tarafından küçük ölçekli bir kazı yapılarak incelenmiştir³⁴. Kendisinin, burada kazı yaptığını kanıtlamak için toprağa gömdüğü “*Ramstedt, 1909*” yazan jetonu, 1957 yılındaki kazı çalışmalarımız sırasında sunak taşının altındaki toprağın içinde bulduk.

B. Ya. Vladimirtsov ve B. Borodin'in 1925 yılında yaptıkları ve tuğla döşemeli bir zemin ile çeşitli çatı kiremitleri buldukları küçük ölçekli kazı çalışmasının sonuçları birlikte kaleme aldıkları “*Etnologo-lengvistiçeskiye issledovaniya v Urge, Urginskom i Kenteyskom rayonah*” adlı makalede yayımlanmıştır³⁵. 1957 yılında P. Aalto, 1960 yılında ise Ye. İ. Ubryatova ve V. M. Nadelyayev, daha önce çevrilmiş olan Tonyukuk yazıtındaki kimi ayrıntıları doğrulamışlardır.

1957 yılında, bu kitabın yazarının yönetimi altında Tonyukuk mezarında kazı ve incelemeler yapılmış ve sonuçları da yayımlanmıştır³⁶.

Tonyukuk anıt-mezarındaki yazıt, Türk soylularının en ünlü ve eksiksiz anıtlarından biri olup, Orkun, Yenisey yazısının dünyada ün kazanmış az sayıdaki örneklerinden biridir.

Bizim kazımızdan önce, Devlet Üniversitesi'nin kimi öğretmenleri ve Demokratik Alman vatandaşı Mongolist I. Schubert tarafından, mezar alanında, bir eyerin kuyruklu ve göğüslüğüne çakılan birkaç altın süs bulunmuş; I. Schubert'in isteğiyle mezar alanına giden Bilimler Akademisi Yüksek Eğitim Enstitüsü'nden birkaç yoldaşın da mezar alanı içinde başka altın süsler bulmaları üzerine, 1957 yılının sekizinci ayının 31'inde burada kazı çalışmalarına başlamak zorunda kalınmıştır.³⁷ Vaktiyle, kazısı yapılacak alanın ortasında yer alan sunağın yıkılarak toprak altında kaldığı, mezar alanını dışından çevreleyen duvar ile su kanalının yerinin de hayli bozulmuş olduğu tespit edilmiştir.

Mezar alanının ortasında ve batı ucunda yer alan 2,50x2,50 m ölçülerinde ve 1,50 m yüksekliğindeki dört duvarlı sunak yapısının güney yönüne bakan

---

³⁴ Aalto, 1958.

³⁵ Vladimirtsov, 1927, ss. 36-42.

³⁶ Ser-Odvjav, 1959, “a” Ser-Odjav, 1958, ss. 56-57.

³⁷ Kazı çalışmalarına arkeolog Ts. Dorcsüren ve Devlet Üniversitesi'nden bazı öğrenciler katılmıştır.

taş duvarı devrilip içe doğru yıkılmış ve sunağı örten ortası delikli yassı taş da iç kısma düşüp kırılmıştır. Sunağı oluşturan taş duvarların dış yüzlerine, ortası çiçekli boynuz şeklinde bezemeler işlenmiştir. Sunağın taş duvarlarının birleştiği köşelere, birbirine geçme oluşturmak üzere yuvalar açılmıştır. Sunak yapısının yanında, 1,70x1,70 m ölçülerinde ve sadece kuzey ve batı duvarları kalabilmiş bir başka yapı kalıntısı daha bulunmaktaydı. Mezar alanının ortasındaki eskiden kalma kazı çukurunun güney-batısında boz granitten işlenmiş belli belirsiz bir insan taşı vardır; başı yoktur ve sağ kolunu bükerek göğsünün ve sol kolunu da kuşağının üzerine koymuştur. Kaftanının yakası açık ve dışa dönüktür. Bu taşın hemen arkasında, yine boz granitten yapılmış ve toprağa sırt üstü düşmüş bir başka insan taşı daha vardır; başı ve sol kolu kırılmış olmakla birlikte, sağ kolu göğsü üzerindedir. Kaftanının yakası diğer örneklerle aynıdır.

Mezar alanının ortasındaki kazı çukurunun doğusunda ve güney-doğu kanadı üzerinde yer alan bir başka insan taşı, yüzü batı yönüne bakacak şekilde toprağa gömülü durumdadır. Göğsünün üzerinde birleştirdiği iki eliyle bir kap tutmaktadır. Kaftanının yakası açık olup, belinde kuşağı vardır. Onun hemen arkasında yine boz granitten bir başka insan taşı daha yer almaktadır; o da, göğsünün üzerinde birleştirdiği iki eliyle kap tutmaktadır.

Mezar alanının doğu kanadında 7,15 m arayla boz granitten dörtgen prizmal iki yazıt bulunmaktadır; kuzey kanattaki 2,15 m, güneydeki ise 2,25 m boyundadır. Her ikisinin de dört yüzü Orkun yazılı olup, dikildikleri zamandan bu yana yaklaşık 1200 yıl geçmiş olmasına karşılık, yazılar hâlâ belirgin ve gayet okunaklıdır.

Güney yönündeki yazıtın 1,45 m gerisinde boz granitten işlenmiş ve sırt üstü devrilmiş bir insan taşı yer almaktadır. Bunun kuzey-doğusunda ve 2,00 m ilerisinde yine küçük boyutlu bir insan taşı bulunmaktadır; sağ eli göğsünün, sol eli ise kalçasının üzerindedir.

Kuzey yönündeki yazıtın 3,40 m kuzey-batısında iki insan taşı vardır; her ikisinin de göğüslerinde birer kap tasviri yer alır. Bu iki taşın yanında boz granitten sivri kemerli bir taş daha vardır. Yazıtın 3,00 m kadar doğusunda, 2,80 m aralıklı olarak yerleştirilmiş boz granitten iki taş yazıt yer alır; güney yönündeki taşın üzerinde belli belirsiz kazınmış yazılar bulunur. Kuzey yönündeki taşın 6,00 m doğusunda ise, üzerindeki bezemeleri neredeyse yok olmuş sırt üstü devrilmiş bir insan taşı daha vardır; kırık başı yanındadır.

Anıt-mezar alanının doğusunda, bu yöne doğru yaklaşık 1300 m uzanan 400'e yakın balbal taşı sıralanmaktadır. Taşların ilk yedisi devrilmiş olmasına karşılık sekizinci taş, iki omzundan sarkan takısıyla ayakta.

Arkeoloji heyetimizce, anıt-mezar alanında 8,00x10,00 m boyutlarında bir alanı 2,00x2,00 m'lik gridlere ayırarak kazı çalışmalarına başlanmış olup, toplam 80 m² lik bir yer kazılmıştır.

Kazı çalışmaları sonucunda, bark binasının tuğla örgülü duvarlarının kalıntısı ile yine tuğla döşemeli zemin kalıntısı ortaya çıkartılmıştır. Mevcut kalıntılara bakılırsa, mavi-gri renkli kiremitlerle örtülü binanın çatısının yakılmış ve duvarlarının dış yüzünün de siyah, kırmızı, sarımsı beyaz ve altın rengine benzer renklerle boyalı olduğu anlaşılmıştır.

Kazı çalışmaları sırasında, amber renkli boncuklar, mavi desenli porselen kap kırıkları, bezemeleri büyük ölçüde ortadan kalkmış büyük bir toprak kap parçası, koyunların aşık kemikleri ile yine küçükbaş hayvanlara ait çok sayıda kemik bulunmuştur. Kırıklar hâlinde ele geçen toprak kapların çoğu geniş ağızlı, yassı dipli ve yayvan gövdeli olup, yine geniş ağızlı ve alçak kaideli kadeh benzeri küçük kap parçalarına da rastlanmıştır. Bazı kapların dip kısımlarında birkaç küçük deliğin bulunduğu tespit edilmiştir.

Bina zemininin ortasındaki örtü kalıntısı ile altındaki dizili olarak bulunan seramik su borusu ilginç buluntulardan biridir. Seramik borunun, binanın çatısında toplanan yağmur suyunu, anıt-mezar alanını kuşatan duvarın dışındaki su kanalına drene ettiği anlaşılmaktadır.

Kazı çalışmaları sırasında, bina örtüsüne ait oldukları anlaşılan kalın kaşlı, büyük düz gözlü, sivri köpek dişli, geniş burunlu yüzlerden oluşan seramik antefiksler ile yine seramikten çift katlı ve üzerine para tasviri işlenmiş bezemeli parçalar ele geçmiştir.

Binanın örtü kalıntısı ile altındaki seramik kap parçaları, kazısı yapılan diğer alanlardaki seramik kap örnekleriyle aynıdır. Buna karşılık, üzerine para tasviri işlenmiş seramiklerin özgün bir örnek teşkil ettiğinin özellikle kayda geçirilmesi gerekir. Burada, keskin renklerle boyanmış kilerle yapılmış çeşitli bezemeler ilginçtir; örneklerde beyaz renk üstüne kırmızı, siyah renk üstüne beyaz ve kırmızı, beyaz renk üstüne siyah kullanılarak yapılmış çiçek süslemeleri, boyalı hayvan tasvirleri, beyaz zemin üstündeki siyah renkli çerçevelerin içlerinin kırmızı renkle boyanması, kilin ucu keskin bir aletle çizilmesi gibi uygulamalar dikkat çekicidir. Hatta Tonyukuk'un anıt-mezarını oluşturan binada kullanılmış kil örneklerinin içinde Orkun yazılı olanlar da bulunmuştur ve bunlar yukarıda belirttiğim bir çalışmamda tarafımdan da yayımlanmıştır.

ç- Kul-Tegin'in anıt-mezarı, 1889 yılında Rusya Bilimler Akademisi inceleme heyetinden N. m Yadrintsev tarafından keşfedilmiştir ve şimdiki Arhangai ili Haşaat ilçesinde, Orkun ırmağının doğu kıyısındaki Tsaidam

gölünün güney-batısında, Harhorin'in (Erdene Zuu) yaklaşık 45 km kuzeyinde, Ulaanbaatar'ın da yaklaşık 400 km batısındadır. 1890 yılında G. Heykel ve 1891 yılında da V. V. Radlov tarafından incelenmiş; Radlov, Türk kağan mezarlarının mimari düzenini ortaya çıkartmak amacıyla, Kul-tegin ve Bilge Kağan anıt-mezarlarında 2,26x8,65 m ölçülerinde ve 1,00 m derinliğinde kazılar yaparak binaların çatı kiremitlerini ve tuğlalarını bulmuş, fakat kendisinden kaynaklanmayan bazı sebeplerden ötürü kazı çalışmalarını tamamlayamamıştır.³⁸ Anıt-mezarları 1902 yılında Polonyalı V. L. Kotviç de görüp incelemiştir. Yine 1958 yılında, benim başkanlığında çalışan bir Moğol-Çekoslovak arkeoloji heyeti burada kazı ve araştırmalar yapmıştır.³⁹

Kul-tegin anıt-mezarının kazısı, Türk soylu mezarlarının ikinci kere geniş ölçekte incelendiği ve Moğol-Çek akademisyenlerin ortaklaşa gerçekleştirdiği büyük ve verimli bir çalışma idi.

Kul-tegin Çin'e karşı ayaklanan Elteres (İlteriş) Kağan'ın küçük oğlu olup 716 yılında ağabeyi Bilge Kağan tahta çıktığında ona yardım edip, onun ekonomi, devlet ve diplomasi politikalarını gerçekleştirmesine tüm hayatını ve yeteneğini adanmış ünlü bir komutandır. Kul-tegin 731 yılı ikinci ayının 27'sinde 47 yaşında vefat etmiş ve aynı yılın on birinci ayının 1'inde gömülmüş; 732 yılı sekizinci ayının 1'inde gömüldüğü yere bir bark binası inşa edilerek anısına da 3,33 m yüksekliğinde, 1,32 m genişliğinde ve 0,46 m kalınlığında bir yazıt dikilmiştir; yazıtın tepeliği, kıvrılmış iki ejderle süslenmiştir.

Yazıtın arka yüzü Çince, diğer üç yüzü ise Orkun yazıtı ile yazılmıştır. 68 dize, 10.000'e yakın harfli Orkun yazıtlarında Türklerin yeniden yükseldikleri dönemin hükümdarı, Bilge Kağan'ın kardeşine adayıp yazdırdığı sözlerinde Türklerin ilk devletlerini kurmalarından başlayarak 8. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanan tüm tarihleri, Kul-tegin'in 16 yaşından sonra devlet işlerine girerek hangi renkli atına binerek hangi soy, boy ve devletlere saldırıp ele geçirdiği anlatılmıştır.

Yazıtın son bölümünde, insanın doğup ölmesi ve bu kurala uyarak Kul-tegin'in de öldüğü, Bilge Kağan'ın "*gören gözünün görmez gibi olup*" zihninin nasıl bulanıklaşarak gönlünde yas tuttuğu, hangi ülkeden kimlerin gelip yoğ törenine katıldıkları ve kimlerin yazıları yazıp binayı inşa ettiği yazılıdır.

---

³⁸ Radlov, 1892, s. 8.

³⁹ Kazı heyetine Moğol tarafından H. Perlee, S. Badamhatan, D. Navaan, V. Volkov, E. Novgorodova ve D. Dorc, Çek tarafından ise Dr. Jisl, Knor, Vilček, Bujil ve Klaybel katılmıştır.

Yazıtın Çince yazılı yüzünden, Tang devleti hükümdarı Ming Huang'ın, elçi gönderip yazıt üzerine matem sözleri yazdırdığı ve bark binasının bezemeleri için ressam ve sanatçı gönderdiği anlaşılmaktadır.

Yazıttaki Orkun yazısı Kul-tegin'in akrabası Yolug Tigin tarafından 20 gün çalışarak yazılmıştır; fakat yazının düzgün ve güzel biçimli olması dolayısıyla, Çinli sanatçılar tarafından da taşta kazınmış olduğu düşünülmüştür.⁴⁰ Buna karşılık, Çinli sanatçıların, ne kadar maharetli olurlarsa olsunlar, bu işi, yazıyı bilen Türklerden daha iyi yapamayacaklarına şüphe duyulamayacağı gibi, yazan kişinin bu işi hangi süre içinde yerine getirdiğine vurgu yapmış olmasını da yok sayamayız; herhangi bir dayanağı olmadan ortaya atılan bu iddiayı, aşırı ve tek yanlı bir düşüncenin ürünü olması nedeniyle doğru bulmuyoruz.

Tang Devleti hükümdarının elçi göndererek yazıtın üzerine matem sözleri yazdırmış olması, kimi tarihçilere göre, Çin-Türk ilişkilerinin iyileştirilmesinin ve Kul-tegin'e duyulan saygının bir göstergesi değil, Çin'in, devlet yönetimi ve ekonomisinin sıkıntıya girdiği bir dönemde, güçlenmiş Türk devletine karşı dikkatli davranmasını gerektiren tavır ve politikasının bir sonucudur.

Yazıtın Çince yazılı yüzüne sonradan eklenmiş iki küçük yazıdan birinde *“Hevt yos'un (Puyi) 3'üncü yılında (1911) Huree'de oturan Büyükelçi San Dou tapınak dikip korudu”* ve diğerinde *“Hevt yos'un 3üncü yılı sekizinci ayında Huang Po yurdundan Chin Yi resmî görevle gelip geçerken gördü”* yazılıdır.

Orkun yazısı ile Çin yazısından hangisinin yazıtın ana cephesini oluşturmak üzere doğu yönüne baktığı konusunda hayli tartışmalar yapılmış olmasına karşılık, Orkun yazılı yüzünün doğuya bakacak şekilde kaplumbağa taşının sırtına dikilmiş olduğunu söyleyen V. V. Radlov ve P. M. Melioranskiy'in görüşlerine itibar edilmesi gerekir.⁴¹

Kaplumbağa taşının sırtında yükselmekle birlikte sonradan devrildiği anlaşılan yazıt 6,50 m ötede yeni bir kaide üzerine yerleştirilerek yeniden ayağa kaldırılmıştır. Tarih kitaplarında, Kul-tegin'in gömülü olduğu etrafı duvarla çevrili avlu ve bark binasının inşa edilmesi kayda geçirilmiş olmasına karşılık, yazıt ve mezarlık alanındaki insan taşları, kaplumbağa taşı, sunak ve balballar günümüze ulaşabilmiş; tümüyle yıkılıp uzun yıllar boyunca toprak altında kalan bark binası ile mezar alanını çevreleyen duvarın akıbeti ise bilinmez durumdaydı.

---

⁴⁰ Klyashorniy, 1964, s. 20.

⁴¹ Radlov, Melioranskiy, 1897, s. 8.

Kazısından önce, doğu-batı yönünde uzanan mezar alanı yeni bir çitle çevrili idi. Alanın batı ucunda yer alan 2,20x2,70x1,07 m ölçülerindeki iri granit bloğun sunak taşı olması muhtemeldir; taşın ortasında, ağzı belli belirsiz profilendirilmiş takriben 0,70 m çapında bir delik vardır.

Sunak taşı başlangıçta dikdörtgen prizmal masif bir blok hâlinde iken, sonradan bir kenarı kesilerek şimdiki yazıtı kaide yapılmıştır. V. V. Radlov ve P. M. Melioranskiy, taşın ortasına açılmış içbükey yuva dolayısıyla, bunun, defin töreni sırasında kullanılan sunak taşı işlevi gördüğünü düşünmüşlerdir.

Kul-tegin anıt-mezarındaki bu taşın, gerçekten de defin töreni sırasında aş ve yiyeceklerin dağıtımı için kullanılmış olması mümkündür; bu nedenle, sunak taşı olarak adlandırıyoruz. Bu taşın doğu yönüne doğru uzanan alan üzerinde birkaç insan taşı bulunmaktadır. İlk insan taşı, yazıtın 8,90 m kuzey-batısında ve toprağa devrilmiş olarak yatmaktadır. 1,36 m yüksekliğinde olup, başı yoktur; uzun bir bıçak (kılıç) tutan sağ elini kuşağından yukarı doğru kaldırmıştır. Kaftanının eteği dışı dönmüş; çizmeli sağ ayağının yanına ise yuvarlak bir kese takmıştır. Yazıtın 6,00 m kuzeyinde ikinci bir insan taşı bulunmaktadır. Dizini kırıp çökerek oturmuş figür, göğsünün üzerinde birleştirdiği iki eliyle bir şey tutmasına karşılık, bunun ne olduğu anlaşılamamıştır. 0,60 m yüksekliğinde ve başı olmayan figürün geniş kuşağının sağ yanına bir kese taktığı belli olmaktadır. Üçüncü insan taşı yazıtın 5,60 m doğusundadır. Dik yakalı uzun bir kaftan giyen figürün göğsünde birleştirdiği iki eliyle mendil tuttuğu anlaşılmaktadır. 1,23 m yüksekliğinde ve 0,50 m genişliğindeki bu taşın 1890'lı yıllarda sağlam durumda olduğu bilinmektedir. Bir diğer insan taşı, mezar alanının ortasındaki bina kalıntısının kuzeyindedir. Çok bozulmuş ve yalnızca kaidesi kalabilmiştir. Bu taşın bazı kırık parçaları bina kalıntısının içinden bulundu ve birleştirilince bağdaş kurmuş bir figür olduğu ortaya çıktı. Beşinci insan taşı, sanki birkaç katlı bir mindere oturup bağdaş kurmuştur ve sol eli dizinin üstündedir; kırıldığı için kaftanı anlaşılamamaktadır. Bu taşın arkasındaki altıncı ve yedinci taşlarda ise sadece çizmelerin dik ucu ve giydikleri kaftanların etek kısımları kalabilmiştir. Dördüncü ve beşinci taşların hemen önünde 1,36x0.36 m ölçülerinde ve 0.30 m kalınlığında boz granitten bir başka taş bloğu vardır.

Mezar alanının ortasında 2,26x1,33 m ölçülerinde ve 0,57 m kalınlığında başı doğu yönüne bakacak şekilde yerleştirilmiş ve ince işçiliğe sahip bir kaplumbağa taşı yer almaktadır. Vaktiyle yazıtın oturtulduğu sırtındaki yuva, yazıtın devrilmesi sırasında parçalanıp bozulmuştur.

Kaplumbağa taşının doğusunda, üzerinde boynuz kabartmaları bulunan ve karşılıklı olarak yerleştirilmiş taşın birer hayvan heykeli yer alır. Bu

taşların gerisinde doğu yönüne doğru takriben 2.300 m'lik bir hat boyunca 173 balbal dizilidir. Bunların yanı sıra, mezar alanının doğu kenarı boyunca dikilmiş ve kuzey-güney yönünde uzanan altı balbal daha bulunmaktadır.

Kaplumbağa taşının bulunduğu alan tamamıyla toprak altında kalmıştır. Bilge Kağan yazıtında da anlatıldığı gibi, Höşöö Tsaidam, vaktiyle yolun geçtiği bir yer idi. İlk yapıldığında, göz alıcı renklerle boyanmış çevre duvarı ve yazıtıyla herkesin dikkatini çeken ve içindeki mezar-anıtıyla saygı uyandıran bu çevre, bir hâkimiyet sembolü olarak, Kara Budun'un da sessizce boyun eğmesini neden sağlamış olmasın?

Kazıdan önceki durum kısaca buydu. Biz, 98,00x60,00 m² lik mezar alanını belirleyerek kazılara başladık. Vaktiyle bark binasının yer aldığı kesimde kazıyı daha da derinleştirdiğimiz gibi, mezar alanının dışına da genişleyerek alanı çevreleyen duvarları da ortaya çıkartabildik.

Bark binasının bulunduğu yerde ve vaktiyle binanın üzerine oturduğu 13,00x13,00x0,80 m ölçülerinde ve gri renkli tuğlalarla inşa edilmiş bir subasman ortaya çıkartılmıştır. Bunun üzerinde 10,40x10,80 m².lik bir oturma alanına sahip ve duvar kalınlığı 0,65 m olan inşaatın temeli bulunmuştur. Subasmanın bir köşesinde 0,62x0,58 m ölçülerindeki taş kaideye, vaktiyle bir ahşap sütunun oturduğu bellidir.

Mezar-anıtını kuşatan tuğla örgülü çevre duvarının kalınlığı 1,10 m olup, uzunluğunun 67 m ve genişliğinin de 31 m olduğu tespit edilmiştir. Gerek bark binasının ve gerekse çevre duvarının kapılarının doğu yönüne baktıkları, çevre duvarının dışında da takriben 5,90 m genişliğinde ve 6,30 m derinliğinde bir su kanalıyla çevrili olduğu anlaşılmıştır.

Mezar alanının zemini tümüyle tuğladır; kazılar sırasında, bark binasının zemininin de aynı şekilde tuğla döşemeli olduğu görülmüştür. Kazı sırasında, inşaat malzemesi olarak kullanılmış tuğlalar, örtüde kullanılmış çatı kiremitleri, çeşitli dekoratif elemanlar ve alçı fragmanları da bulunmuştur.

Bark binasının duvarları, zemin döşemeleri ve mezar alanını kuşatan duvar örgüsünde farklı biçim ve ölçülerde çeşitli tuğlalar kullanılmıştır. Mezar alanının orta kesiminde bulduğumuz 0,32x0,32x0,06 m ölçülerindeki kare formlu tuğlalar, bütün alanda bunların kullanıldığını açıklamaktadır; yüksek derece fırınladıkları için olsa gerek neredeyse hiçbiri kırılıp bozulmamıştır. Bark ile mezar alanını kuşatan duvarın çevresinde bulunan tuğlalar ise 0,36x0,43x0,06 m ölçülerindedir. Buna karşılık, bark binasının döşemesinde kullanılmış ve yüksek derecede fırınlanmış tuğlaların ölçüleri çoğunlukla 0,34x0,34x0,06 m'dir.

Barkın duvar örgüsünde, yüksek derecede fırınlanmış kırmızı renkli ve 0,30x0,16x0,06 m ile 0,33x0,16x0,7 m ölçülerinde iki farklı tuğla kullanılmıştır. Bazı tuğlaların üzerinde parmak ve avuç izleri tespit edilmiştir. Parmak izlerinin ince ve uzun olmasına bakılırsa, tuğla üretiminde kadınların da yer almış olması muhtemeldir. Bazı tuğlalarda rastlanan bu izlerin, tuğlanın kalıbından ayrılması sırasında oluşmadığı, aksine, tuğlayı üretenlerin bilinçli olarak oluşturdukları bir tür damga (*monogram*) olabileceği düşünülebilir. Yine kimi tuğlaların yüzlerinde çapraz yerleştirilmiş iki kereste kalıbının izi de tesbit edilmiştir.

Kul-tegin anıt-mezarının çatısı ile mezar alanını kuşatan duvarın üstünde kullanılan kiremitler, örtü, mahya ve kapama kiremidi olarak üç farklı çeşittir. Anıt-mezarın ahşap örtüsünde kullanılan kiremitlerin, aradan geçen uzun yüzyıllara rağmen yağmur ve kar sularından tahrip olmadıkları anlaşılmaktadır.

Örtüde kullanılan kiremitler, takriben 0,20x0,31 m ölçülerinde olup ağız genişlikleri de 0,14 m'dir. Kiremitlerin kısa kenarlarından birinde diğer kiremidin altına girecek bir taban olduğu gibi, diğer kenarlarında da birleşeceği kiremidin tabanının yerleşeceği bir yuva vardır. İki kiremidin birleştiği ağızları, kum ve kireç karışımı bir harç ile derzlenmiştir. Bazı kiremitlerin dış yüzü, yeşil ve kahverengi sırla kaplanmış.

Mahya kiremitleri, örtüde kullanılan kiremitlerden daha uzun ve geniştir; uzunlukları 0,37 m olarak ölçülmüştür. Genişlikleri ise iki uçta farklıdır; dar uçlarının genişliği 0,23 m ve geniş uçları da 0,29 m olarak ölçülmüştür. Buna karşılık, örtüde kullanılmış kiremitler gibi takriben 0,02 m kalınlığındadırlar. Kıрма çatı örtüsünün birleşme yerlerinde kullanıldığı anlaşılan bu kiremitlerin sırtları, örtüde kullanılanlar gibi yeşil ve kahverengi sırlıdır.

Kapama kiremitlerini, biz, çatı bitimindeki kiremitler için kullanıyoruz; bu kiremitlerin açık ağızlarında kapak işlevi görmek olarak yerleştirilmiş ve çoğunlukla hayvan figürleriyle bezeli antefiksler yer alır. Kiremitlerin ağızlarındaki aşağı sarkan çiçek bezemeli unsurların, suyun akışını da pratik bir çözümle kolaylaştıran işlevleri olduğu düşünülebilir. Bu tür kiremitlerin, bark binasının çatısı ve mezar alanını kuşatan duvarın üzerinde kullanılmış örnekleri de birbirinden farklılaşabilmektedir. Örneğin, Kul-tegin mezar-anıtının çatısındaki kapama kiremitlerinin ağızlarından sarkan parçalar, çevresine 32 çizgi çekilmiş yaprak işlemeli formlardır; dört yapraklı çiçek formunda işlemeli başka örnekler de vardır. Tonyukuk mezar-anıtının kiremitlerinde ise kabartma olarak işlenmiş para örnekleri yer almaktadır. Kiremitlerin ağzında kapak olarak kullanılmış antefikslerin çapı ise bütün

örneklerde takriben 0,13 m'dir. Örtüde kullanılan kiremitlerin, ahşap çatı üzerine serilen kalın bir kil tabakasının üzerine yerleştirildiği tesbit edilmiştir.

Kapama kiremitlerinde kullanılan antefikslerin, fırınlanmadan önce, hamur hâlindeyken kapak olarak kullanılacakları kiremitlerin ağızlarına bastırılarak çaplarının çıkartıldığı ve bu kalıpların da fırınlanarak kiremitlerin ağızlarına yapıştırıldıkları anlaşılmaktadır.

Sütun bezemeleri: Bark binasının inşaatında, çatıyı taşımak için kullanıldığı anlaşılan sütunlarda her türlü sıra-dışı işlemler yapılmaya çaba harcandığı buluntulardan da anlaşılabilmektedir.

Kul-tegin ve Tonyukuk'un anıt-mezarlarının kalıntıları arasında ele geçen kilden yapılmış çok sayıdaki tuhaf biçimli ve insan ya da hayvan yüzü maskelerde iki farklı tip özellikle öne çıkmaktadır:

a- Tonyukuk'un anıt-mezarında ele geçen büyük gözlü, çıkık elmacık kemikli ve ağzının iki kenarında dört uzun köpek dişi bulunan insan maski,

b- Kul-tegin'in anıt-mezarında ele geçen gözleri abartılı bir şekilde dışarıya çıkmış, basık ve geniş burunlu, şişkin yanaklı, fırça gibi dik dalgalı saçlı, ağzının iki kenarından bıyıkları sarkmış, alt dudağının altı üçgen şeklinde tüylü, büyük ve açık ağzında üstte uzun iki köpek dişi, altta ise küçük fakat geniş dört dişi görülen, aşırı heybetli ve tuhaf görünümlü hayvan maski.

Bu iki anıt-mezarda kullanılmış masklar, farklı biçimlerde karşımıza çıkmakla birlikte, üretim teknikleri birbirine benzer. İnce ve dörtgen formlu kilden bir taban üzerine, ayrı ayrı hazırlanan kilden yapılmış yüz unsurları eklenmiş ve işlem tamamlanınca mask fırınlanmıştır.

Doğuluların görkemli oymaları, aslında eski çağlardan aktarılmış geleneklerle ilişkilidir ve yakın zamana kadar bina ya da tapınakların kapı, sütun ve diğer yapı elemanlarında bu tür figürler kullanılmıştır.

Yukarıda değindiğim Kul-tegin anıt-mezarında ele geçen maskların benzer örneklerine, Kore'den Asya'nın içlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyadaki kazılarda da rastlanmıştır. Coğrafyanın büyüklüğüne karşılık, bu örneklerin, neredeyse aynı döneme tarihlendirilmeleri hayli ilgi çekicidir. Örneğin, Kore'de, Fui'de bulunmuş Koguryo dönemine (M.S. 7. yy.) tarihlenen bir tapınağın süslemesi olarak kullanılmış "ejder" in yüz detayları, Kul-tegin'in anıt-mezarında ele geçen örneklerle hayli benzerdir.⁴²

Sovyetlerin doğu sınırında, M.S. 6-9. yüzyıllarda hüküm sürmüş Bohai devletine ait binalardan birinde ele geçmiş ve yukarıda değindiğim türde

---

⁴² Li E-sen 1956.

benzer figüratif özelliklere sahip mask örnekleri, A. P. Okladnikov'un "*Erken Dönemde Deniz Kıyısı Ülkesi*" adlı kitabında yayımlanmıştır.⁴³

Orta Asya'da, Pencikent şehri kazılarında ele geçen kilden hayvan figürleri de oldukça benzer niteliktedir.⁴⁴ Şehrin sur kapısı civarında bulunan bu maskların, kapıda kullanılmış olabileceği ileri sürülmüştür.

Buna karşılık, Tonyukuk'un anıt-mezarında ele geçen insan biçimli masklarla benzerlik gösteren örneklerin şimdiye kadar hiçbir yerde bulunmamış olması ilginçtir ve anıt-mezarın özgünlüğüne işaret eder.

Alçı parçaları: Kazısını yaptığımız her iki anıt-mezardan bol sayıda ele geçirilen alçılar, ne yazık ki kırılmış küçük parçalardan ibarettir. Fakat bu parçalar üzerindeki boyalar ile düz ve kıvrımlı işlemlere bakılarak, alçılar hakkında birkaç şey yine de söylenebilir. Tüm alçı parçalarını iki grup altında toplamak mümkündür:

a- Mezar alanını kuşatan duvar ile anıt-mezarın dış cephe alçıları, ki bunlar çoğunlukla beyaz renkle boyanmış ve kenarlarına kırmızı renkle çerçeve çizilmiş örneklerdir,

b- Mezar-anıtının iç duvarlarında kullanılmış ve çoğunlukla turuncu, sarı, açık sarı, siyah ve açık kahverengi renklerle boyanmış düz ve kıvrımlı işlemlere sahip alçılar. Tarihî kaynaklarda, Kul-tegin'in anıt-mezarının iç duvarlarına, çeşitli renkteki boylarla onun hayatını canlandıran sahnelerin resmedildiği⁴⁵ yazılı olmasına karşılık, ele geçen alçı parçalarında, bu resimlere ait hiçbir ayrıntıya rastlanmamıştır.

Su künkleri: Kul-tegin anıt-mezarının kazısında, Tonyukuk mezar alanında ortaya çıkartılan su tesisatındakine benzer ve hayli sağlam durumda bir seramik künk bulunmuştur. Anıt-mezarın çatı örtüsünde kullanılan kiremitlerle benzerlik gösteren 0,31 m uzunluğundaki künkün cidarı 0,01-0,05 m kalınlığındadır. Anlaşıyor ki, künkler birbirinin içine geçirilmekte ve birleşme yerleri de özel bir alçı ile sıvanarak izole edilmekteydi. Bu seramik künklerin, anıt-mezarın çatısındaki yağmur suyunun, mezar alanının tuğla zemininin altından geçerek alanı kuşatan duvarın dışındaki su kanalına tahliye etmek için kullanılmış olması muhtemeldir.

Bizim bulduğumuza benzer seramik künklerin, Orta Asya şehirlerindeki hamamlarda da kullanıldığı dikkate alınırsa, Kul-tegin anıt-mezarındaki su künkünün içme suyuna ait bir tesisata ait olması ihtimali de vardır.

⁴³ Okladnikov, 1959, s. 193, resim 62.

⁴⁴ Skul'ptura i jivopis' drevnego Pendjikenta, 1959, s. 66, yine tablo XXXVII, resim 1.

⁴⁵ Biçurin, 1950, s. 227.

Kazıda Ortaya Çıkarılan Diğer Nesneler: Kul-tegin anıt-mezarının kazısı sırasında, yukarıda anılan malzemelerinden başka toprak kaplar, taş ya da metal eşyalar ve benzeri birkaç çeşit buluntu da ortaya çıkartılmıştır.

Toprak Kaplar: Bu türden çoğu parça, toprak altında kalarak kırılmıştır ve bir araya getirilip onarılmaları mümkün olamamıştır.

Mezar alanını kuşatan duvarın dışında kalmış dörtgen taşlar arasında ortaya çıkartılan bir toprak kabın dip çapı 0,07 m ve yüksekliği de 0,15 m ölçülerindedir; dibi dairesel ve gövdesi neredeyse bütün olmasına karşılık ağız kısmı kırılmış olup, kabın ağız kısmına ait kimi parçaları da bulunmuştur. Kalın gözenekli ve kumlu bir kilden üretilmiş kabın iç yüzündeki izler, vaktiyle içine bir şeylerin konulup yakıldığına işaret etmektedir. Kabın dış yüzeyinde herhangi bir bezeme yer almamaktadır.

Bir başka toprak kabı, duvarın kuzey-doğusundaki “*taş ustasının yeri*” diye adlandırdığımız bir tümsekte bulduk. Gövdesi iki kat hâlinde halka ile çevrili, ay benzeri işlemeli, ince yüksek boyunlu ve belli belirsiz huni gibi ağzı olan kabın gövdesinin bir yanına dairesel formlu iki perçin çakılmıştır. Ağız çapı 0,11 m’dir. İnce cidarlıdır ve çarkta üretildiği için yüzeyi pürüzsüzdür. Üçüncü kap, mezar alanının ortasındaki kazı alanının kuzey kesiminde kırık parçalar hâlinde bulunmuştur.

Kazı sırasında çok sayıda kırık parça bulunmuş olmasına karşılık, pek de ilginç olmadıkları için burada ele almadık.

Metal: Kazıda ortaya çıkartılan metal eşyaları, silâh ve süs eşyaları olarak iki gruba ayırdık.

1-Silâh olarak ele geçen yassı uçlu iki temrenden biri 0,25 m genişliğinde ve 0,39 m uzunluğunda olup ağız kısmı aşınmış ve kimi yerleri de kırılmıştır. Diğer temren biraz daha küçük olup 0,09 m genişliğinde ve 0,29 m uzunluğundadır. Türk Döneminde çokça yayılmış olan böylesi körelmiş iki ağızlı temren, Moğolistan, Tuva ve Altay gibi yerlerde yapılan kazılarda aynı döneme tarihlenen mezarlardan çok sayıda çıkmıştır.

2-Mızrakta kullanılan 0,23 m uzunluğunda bir demir uç; bir yanında çivi deliği vardır.

3-Mızrakta kullanılan 0,007 m uzunluğunda bir bronz süs, bir kenarında kare formlu bir açıklık ve gerisinde de iki çivi vardır.

4-Mızrağa kuşak hâlinde sarkıtılmak üzere dikilmiş 0,28 m uzunluğunda ve 0,16 m genişliğinde bronz bir süs eşyası, yırtıktır.

5- Mızrağa kuşak hâlinde sarkıtılmak üzere dikilmiş 0,44 m uzunluğunda ve 0,14 m genişliğinde demir bir süs eşyası, üstü altın kaplamalı olmakla birlikte dökülmüştür.

6-Kuşak süsü olması muhtemel 0,009 m genişliğinde ve 0,07 m uzunluğunda altın kaplamalı demir bir eşya, yırtılıp çatlamıştır.

7- 0,68x0,37 m ölçülerinde demirden kuşak kolanı, üstü altın kaplamalıdır. Yarıısı kırık olup, altın kaplamalı yerleri kalabilmiştir.

Taş Nesneler: Kazı çalışmaları sırasında, yukarıda değindiğim insan taşları, kaplumbağa taşı ve boynuzlu hayvan heykellerine ait taş parçalarından başka çok çeşitli taş nesneler de ele geçmiştir. Bunların çoğu ya bozulmuş ya da kırılmış olduklarından özgün formlarını kaybetmişlerdir ve ne oldukları da anlaşılamamaktadır. Üç tür ve tabak ağzı olması muhtemel taş nesne ile koçbaşı olması muhtemel çengel boynuzlu, büyük ve açık gözlü ve tümsek alınlı iki taş diğerlerine göre oldukça bütün kalmıştır.

Bunların tümü küçük boyutlu oldukları için süs eşyası olarak kullanılmış olmalıdırlar. Anıt-mezarın takriben ortalarındaki üç delikli bir toprak kütlesini kazıp derinleşince taştan bir insan başı, bir yüz parçası ve taştan bir başlık parçası çıktı. Üçüncü delikten çıkan geniş burunlu, kalın büyük dudaklı ve belirgin geniş elmacık kemikli yüz parçasında Mongoloid tip açıkça görülmektedir.

Üstünde tacı olan insan başı iki parçaya ayrılmıştır ve yukarıda işaret ettiğim üç delikten kuzey yönündeki ikisinden çıkmıştır. Asya tarihçisi ünlü akademisyen G. Grumm-Grjimaýlo “*Zapadnaya Mongolii i Uryanhayskiy kray*” adlı eserinde, devrin güvenilir kaynaklarına dayanarak, 13. yüzyılda Kul-tegin anıt-mezarı ile insan taşları ve hayvan figürlü heykellerin hâlâ ayakta olduğuna değinir. Bu, kazıda bulduğumuz taştan insan başının dilimli tacıyla birlikte sonradan kırılarak kazdığımız deliğe atılmış olduğunu açıklar.⁴⁶

Dilimli tacın dörtkenarı da yüksek alınlıklıdır ve ortasında yuvarlak bir tepelik bulunur. Tacın başa oturan tabanını çevreleyen geniş kuşağı, ense kısmında üç eklemlili bir kumaş hâlinde sarkıtılmıştır. Alınlığın yüksekliği 0,28 m, genişliği 0,16 m, alınlığın iki yan kenarlarının yüksekliği 0,16 m ve genişliği 0,13 m olup, alınlığın üstüne de kanatlarını açmış ve uçmaya yeltenen bir kartal (*bürküüt*) figürü işlenmiştir.

Geniş yüzlü, kalın dudakları sıkı, kısık gözlü ve kulağında küçük bir örgülü küpe bulunan portre, hayli somut ve onu görenlerin kendisini hemen tanıyacağı özellikleriyle gelişmiş bir sanatsal işçiliğe sahiptir.

---

⁴⁶ Grumm-Grjimaýlo, 1926, s. 62.

Tacın alınlığının üzerine işlenmiş kartal (*bürküt*) figürü hayli ilginçtir. Erken devirlerde, göçebe soy ve boyların, saygı duydukları yırtıcı hayvanları ve kuşları töz hâline getirip kutsayarak diğer soy ve boylar üzerinde hâkimiyet kurmak istedikleri bilinir. İskitler akbabaya, Pers ve Başkurtlar kartala (*bürküt*) ve Türkler de kurta (*börü*) saygı gösterip tözlerini yapmışlardır.⁴⁷

Doğu Slavlarının da kartalı kutsadıkları bilinmektedir.⁴⁸ Son dönemlerde Moğollar arasında revaçta olan başlıkları üstüne kuş figürü koymanın ya da kuş tüyü dikmenin, hayli eski tarihî alışkanlıkların bir yansıması olduğu anlaşıyor. Erken dönemlerde, soy ve boyların saygı göstererek kutsadığı tözler, soy ya da boyun dağılmasından sonra da, yalnızca hâkim yönetici sınıf tarafından tuğ olarak kullanılmaya devam etmiş ve ona saygı gösterilmiştir. Kazıda bulduğumuz türden bir taca sahip bir örneği şimdiye kadar görmediğimiz hâlde, Moğolistan'a komşu ülkelerde, eski dönemlerde buna benzer başlıklar giyildiği bilgisi yaygındır; bu tür, çok kenarlı yüksek başlıkların keçe ya da ipekten yapılmış olanları, Orta Asya soyluları tarafından 13. yüzyıla kadar kullanılmıştır.⁴⁹

Bütün bunlar, kazıda bulunan insan başındaki tacın, sıradan bir kişiye değil, ancak bir soyluya ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarihî kaynaklardan, Kul-tegin'in taştan bir tasvirinin yapılarak anıt-mezara konulduğu anlaşılmakla birlikte, şimdiye kadar böyle bir taş heykel bulunmamıştı. Kazıda ortaya çıkan bu taçlı insan başının Kul-tegin'in heykeline ait olduğu görüşündeyiz.

Üçüncü bir taç örneği yine aynı delikten ele geçmiştir ve Kul-tegin'in başındaki taç ile benzer bir başlıktır. Yalnızca iki yan parçası bütün olarak kalabilmiş başlığın genişliği 0,06 m, yüksekliği ise 0,17 m'dir. Kul-tegin'in başlığı ile benzerliğine bakılırsa onun hanımının (*katun*) taktığı başlık olması muhtemeldir.

Genel olarak anıt-mezarda bulunan eşyalardaki bezeme özellikleri ve kullanılan malzemeler Doğu'nun geleneklerini yansıtmakla birlikte, bazı bezemeler ve bunlarda kullanılan renklerin Moğolistan coğrafyasına özgü olduğu anlaşıyor. Ayakta ya da oturur durumdaki insan taşlarının giysileri ve takılarındaki farklılıklar, bunların toplum içindeki konumlarının ve üstlendikleri görevlerin de farklı olduğu göstermektedir.

Kul-tegin ve hanımının heykelleri oturur durumda ve büyük yapılmışken, onların arkasında ayakta durduğu anlaşılan bot şeklinde çizme giymiş iki

⁴⁷ Dalai, 1959, s. 8. Rudenko, 1958, s. 101. Biçurin, 1950, s. 221. Rudenko, 1955, s. 27.

⁴⁸ Suhareva, 1954, ss. 325-333.

⁴⁹ Tert'yakov, 1953, ss. 180-182.

kişinin heykeli daha küçük ebatlıdır; bu şekilde, hizmetkârları oldukları vurgulanmıştır. Kul-tegin anıt-mezarındaki taş heykellerin ve üzerlerindeki bezemelerin, taşın çıkartıldığı yerde kabaca oylumlanarak mezar alanına taşındığı ve ince işçiliklerin burada tamamlanarak anıt-mezara yerleştirilmiş oldukları söylenebilir. Nitekim mezar alanını kuşatan duvarın dışında ve kuzey-doğu kesiminde sürdürülen kazı çalışmaları sırasında, ince işçilikleri tamamlanmadan bırakılmış bazı insan taşları da ortaya çıkartılmıştır.

Har-Horin şehri yakınlarında bulunan ince işçiliği tamamlanmamış bir kaplumbağa taşı da bu tür bir örnek olarak sayılabilir.⁵⁰

Tarihî kaynaklarda Kul-tegin'in hayatının, anıt-mezarın iç duvarlarında renkli boyalarla canlandırılmış olmasına ilişkin özel olarak vurgu yapılmış olsa da kazı sırasında bu duvar resminin varlığını doğrulayan hiçbir buluntuyla karşılaşılmamış olmasına bakılırsa, anıt-mezarda sonraki tarihlerde yapılmış onarımlar sırasında duvar resminin ortadan kalkmış olması muhtemeldir.

Kazı çalışmalarımız sırasında, bazı kaynaklarda da değinildiği gibi,⁵¹ yazıtın korunması amacıyla yapılan inşaatta kullanılmış tuğla ve kiremitler ile başka nesneler de ortaya çıkarılmıştır.

Yazıtı korumak amacıyla 1896-1897 yıllarında inşa edilmiş binada kullanılmış tuğla ve çatı kiremitleri, anıt-mezarda kullanılan malzemelere benzemektedir. 1911 yılında inşa edilmiş başka bir binadan geriye kalmış olması muhtemel bazı inşaat malzemeleri de bulunmuştur. Kul-tegin'in anıt-mezarında gerçekleştirilen kazı, binada kullanılmış inşaat malzemeleri kadar, inşaatın biçim ve işlemelerinin de belirlenmesine imkân tanımıştır.

Son söz olarak, kazı çalışmalarımızdan çıkan buluntulara bakılarak, Kul-tegin'in anıt-mezarı ile yazıtın, sanıldığı gibi, Çin'den gelmiş altı sanatkârın değil, Türklerin yönetimindeki Moğolistan coğrafyası göçebelerinin seçkin sanatkârlarının eseri olduğunun vurgulanması gerekir.

Altın Tamgan Tarkan anıtı: Bu ülkenin coğrafyasındaki erken Türk Dönemi'nin dünyada ün kazanmış anıtlarından biri olan Altın Tamgan Tarkan anıtı, Bulgan ili Mogod ilçesinde, Tülee Dağı'nın kuzey-doğusundadır ve Ulu Asgat Anıtı olarak bilinmektedir.

Moğollar, Asgat anıtına öteden beri saygı gösterip kutsarlardı. 19.yüzyılın sonunda botanikçi P. P. Levin'in, bu civardaki Moğolların kendi aralarındaki ilginç konuşmalarını kaydettiği notlar, Türkologların dikkatini

---

⁵⁰ Bernştam, 1952, resim 10'da 8. Şer, 1966, resim 23'te 105, 106, 109.

⁵¹ Bernştam, 1946, ss. 39-60.

çekmiş ve anıt hakkındaki çalışmalar da böyle başlamıştır. 1893 yılında N. Ya. Yadrintsev ve D. A. Klements tarafından anıt üzerindeki yazıların estampajları alınmış ve V. V. Radlov tarafından okunmuştur.⁵² Anıttaki yazılar üzerinde Türk akademisyen H. N. Orkun ve Ye. S. Malov⁵³ da çalışmış; L. A. Yevtyuhova ise, anıt üzerine işlenmiş figürlerin kaftan, başlık ve eşyalarını karşılaştırmalı bir çalışmasına konu etmiştir.⁵⁴

Asgat anıtı, üzerindeki Orkun yazısı ve insan figürlerinin yanısıra, sunağı çevreleyen yığma taş örtülü mezar yapısıyla da eksiksizdir. Hâlihazırda, mezarın batı kanadında dört büyük yassı taşla oluşturulmuş dörtgen planlı bir sunak vardır; sunağın doğu ve batı kenarını oluşturan taşlar ayakta olmasına karşılık, güney ve kuzey kenarındakiler devrilmiştir. Taşların yüzlerine kabartma olarak kıvrımlı çizgiler işlenmiştir. Her bir taşın ortalama ölçüsü 1,90x1,90 m’dir. Sunak taşı, Tonyukuk ve Elteres Kağan mezarında bulunan sunak taşlarıyla boyut ve işleme olarak benzetilmektedir.

Sunak taşının doğu yönünde yığma taş örtülü bir mezar (*hircisüür*) bulunmasına karşılık, yağmalanarak tahrip edilmiştir. Mezara doğu kenarının bitişiğinde 1,30 m yüksekliğinde, 0,30 m genişliğinde ve 0,20 m kalınlığında koyu renkli yassı bir taş anıt daha vardır. Doğü yönüne bakan anıtın ön yüzünde oturmuş vaziyette üç figür kabartma olarak işlenmiştir; taşın sağ üst köşesinde Türk kağan damgası, üstünde ise bir güvercin tasviri yer almaktadır. Orta Asya’da bulunan birkaç insan taşında da güvercin figürünün işlenmiş olduğuna bakılırsa, Türklerin güvercine özel bir değer ve önem atfettikleri anlaşıyor⁵⁵. Anıt taşının alt kenarına boynuz biçimli bezemeler yapılmıştır. Oturan üç figürden ortadaki bağdaş kurmuştur; sağ eliyle geniş ağızlı ve şişkin gövdeli bir kap tutarken, sol eli kuşağının üzerindedir. Sağ kalçasına yuvarlak bir kese takılı figür çizmelidir ve çorabının koncu da çizmeden dışarı çıkmıştır. Figürün başındaki miğfer muhtemelen demirdir. Figürün iki yanında, karşılıklı olarak, enselerini örten başlıklar giymiş, sağ elleriyle ortadaki figürde olduğu gibi kap tutmuş birer figür yer almaktadır.⁵⁶

Anıtın ön ve arka yüzünde Orkun yazısı vardır.

Anıtın bulunduğu yerden güney-doğu yönüne doğru uzanan balballardan bazıları devrilmiş ve kırılmış olmasına karşılık, çoğu taş sağlam durumdadır.

⁵² Radlov, 1892, resim 15’in 1, 2, resim 24’ün 1, 2, 3, 6.

⁵³ Oçkin, 1940, s. 12. Malov, 1959, ss. 44-45.

⁵⁴ Yevtyuhova, 1952, s. 104.

⁵⁵ Bernştam, 1952, resim 10’un 8. Şer, 1966, resim 23’ün 105, 106, 109.

⁵⁶ Redaktörün notu: Taş üzerine işlenmiş figürlerin, yazıtta adları geçen Altun Tamgan Tarhan ile oğulları Torgul ve Yelgek’i tasvir ettikleri düşünülmüştür (bknz; O.ÜNAL, “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”, *Bilig*, Bahar 2015, Sayı 73, s.272).

Anıt üzerindeki Orkun yazısının sonradan yayınlanmış kimi ana kopyalarına dayanarak, bazı harflerdeki çelişkiler ve Rusça çevirisi üzerine birkaç saptama yapılmasında yarar vardır. Ye. S. Malov'un yayınladığı kopya ile yazılar arasındaki fark, anıtın arka yüzünde yer alan 4 dizeli cümlelerin 4. dizesindeki “*adırılmı*” kelimesinden sonra taşın üzerindeki yazıda yer alan “ç” harfinin art ünlülü sözlere denk gelen “t” ile ve aynı dizenin sondan ikinci kelimesinin son “z” harfinin de değiştirilmiş olmasıdır. Rusça çeviride, yanlış anlaşılan ayrıntılar da vardır. Ye. S. Malov'un Rusçaya çevirdiği⁵⁷ anıt taşın ön yüzündeki üç cümlelerin Moğolca tercümesi şudur:

- 1- Kül-tudun'un kardeşi Tekeş'in (anıtını)
- 2- Konulacağı gün ben (mezarı) süsledim.
- 3- Azganaz er güzel yaptı, demiş⁵⁸

Metinden, Kul-tudun'un kardeşi Tekeş'in anısına bir anıt dikilmiş anlamı çıkmaktadır. Metni ayrıntılarıyla okuyunca, Tekeş'in, Kül-tudun adlı kişinin unvanı olduğu ve kardeşinin yazıtı ağabeyinin anısına adayıp dikerek, üzerindeki üç cümleyi yazdırmış olduğu anlaşılmaktadır. Nedeni, “*inici*” kelimesindeki “*ini*”nin kardeş, “*ci*” ekinin ise Moğolca iyelik eki olan “*in/un*” anlamına gelmesidir ki, bu durumda “*tākāsh kül tudun inici*”, Malov'un çevirdiği gibi “*Kül-tudun'un kardeşi Tekeş*” değil “*Tekeş Kül-tudun'un kardeşi*” olarak tercüme edilmelidir. Eğer bu doğruysa, anıt, Tekeş Kül-tudun'un kardeşi tarafından onun defnedildiği gün dikilmiştir. Sondaki cümleyi, “*Azganaz er güzel süsledi*” diye okumak uygundur. Malov, son dizedeki “*bitirdi*” kelimesini, “*inşa etmek*” anlamında kullanmıştır.

“*Bädismis*” kelimesi, aslında güzelleştirmek, süslemek, kazımak diye birçok ayrı anlam taşıdığı için biz “*süsledi*” anlamıyla çevirdik. “*Azganaz*”, anıtı işleyerek diken taşçının adı olsa gerektir. Anıtın kim için adanıp dikildiği sorusuna şu cevap verilebilir. Anıtın arka yüzündeki yazı, Altın tamgan tarkan ve oğulları Torgul ile Yelgek'in anısına Tekeş Kül-tudun'un kardeşi tarafından adanarak dikilmiş olabileceğini düşündürüyor. Altın tamgan tarkan terkibindeki “*tamgan tarkan*”, Türklerin resmî vergileri toplamaya yetkili kişilere verdiği unvân olup, bu unvâna dönemin diğer yazılı anıtlarında da sıkça rastlanır. “*Tamgan tarkan*” unvânı Elteres Kağan yazıtında Sabr adlı

⁵⁷ Malov, 1959, s. 45.

⁵⁸ Redaktörün notu: Yazıtın ön yüzünde yer alan üç satırlık yazıda “1- t(ä)k(i)š kül tud(u)n in(i)si 2-y(e)g(ä)n irk(i)n b(ä)d(i)z(ä)d(i)m 3- (a)zg(a)n (A)z (ä)r (a)g(i)r b(ä)d(i)z(ä)m(i)š” (1-(Ben) Tekiş Kül Tudun'un küçük kardeşi 2-Yeğen İrkin, (bu mezarı) süsledim 3-Azgan (adlı) Az (lardan bir) adam (bu mezarı) zengin (süslerle) süsledi” yazılı olduğu anlaşılmaktadır (bknz; O.ÜNAL, A.g.m, s.273).

kişinin de unvânı olarak belirtilmiştir⁵⁹. “Altın” kelimesi kişinin adı da olabilir; fakat burada “*tamgan tarkan*” unvânını belirten bir tamlama olarak kullanılmış olmalıdır. Tarihî kaynaklardan, o dönemde resmî vergileri toplayanların, kağanın verdiği yetkinin işareti olarak “*altın temrenli ok*” taşıdıkları bilinmektedir; bu anlamda, “*Altın tamgan tarkan*” ifadesiyle, kişinin “*altın temrenli*” olduğuna atıfta bulunulmuş olması da muhtemeldir.

Biz, bu anıtla hiçbir bağlantısı olmayan İh Asgat (*İhe Ashete*) anıtının adının değiştirilerek, gelecekte “*Altın tamgan tarkan anıtı*” olarak anılmasını öneriyoruz. Altın tamgan tarkan’ın Türk tarihindeki rolü ve önemi, hangi başarısıyla bu unvanı aldığı ve hangi soydan geldiği soruları şimdiye kadar cevapsız kalmıştır.

Ongi Irmağı Anıtları: Orkun yazısının ilk döneminin anıtlarından biri olan Ongi Irmağı yazısını N. m Yadrintsev 1891 yılında Övörhangai ilinin Uyanga ilçesinde, Ongi Irmağı havzasındaki Maan’tiin Bürd denen yerde keşfetmiştir. Yazıtın bulunduğu yerdeki kalıntılar ile insan ve hayvan heykelleri Orkun’daki Höşöö tsaidam anıtlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu anıtları Rodlov’dan başka kimse çalışmamıştır. Anıtın üzerindeki yazı çok aşındığı için okuması zor olduğu gibi, çoğu dizeler de eksik olduğu için cümlelerin nasıl bittiği de anlaşılamamaktadır. Radlov, anıtın inşa tarihini 694 olarak önerirken, Bernştam, Mocoo (*Kapgan*) Kağan tarafından 704 yılında dikildiğini ileri sürer.⁶⁰

Radlov’dan başlayarak son dönem akademisyenlerine kadar, bu anıtın Elteres (*İlteriş*) Kağan ve İlbilge Katun’a adanıp dikildiği tartışılmıştır. Klyaştorny’ın, anıtın 731 yılında ölen General Alp Eltemiş’e adanmış olabileceği iddiası inandırıcı değildir.⁶¹

Mezar balballarının başına Sabr Tamgan Tarkan’ın balbalının dikildiğini söylenmesi ilginçtir. Sabr’ın kim olduğu ve hangi suçu işleyerek balbalının dikildiğine yazıtta değinilmemiştir.

Anıttaki yazılar, uzak ve yakın tarihin olaylarının nasıl farklı şekillerde değerlendirilebileceğini ortaya koyduğu gibi, kağanların politikalarının, ilerlediği yolda, Türk toplumunu inandıracak ve heyecanlandıracak amaçlar taşıdığını da açıklamaktadır. Yazıtta, yaşanmış olaylar, dönem, zaman ve vaka sıralamasıyla sayılıp dile getirilmekte, kabahat, kağanın değil, sıradan kişilerin ya da beglerin mücadelesine bağlanmakta ve kağana karşı kalkışılan ayaklanmalardan dem vurulmaktadır.

---

⁵⁹ Malov, 1959, s. 10.

⁶⁰ Bernştam, 1946, ss. 39-40.

⁶¹ Klyaştorny, 1964, s. 65.

Politik ve askerî başarılar ise yalnızca kağanlar ve onların inançlarının bilgeliğine ve katun cesaretine bağlanmakta, soylu büyükler övülmektedir.

Anıttaki yazılar, feodalleşen Türk toplumu içindeki çok sayıda tarafın, fakat özellikle ana iki sınıf arasındaki çekişmenin büyüdüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Tonyukuk yazıtında da değinilen eski soy kurumunun temsilcileri ile yeni feodalleşen beglerin arasındaki çekişmenin, Türk Devleti'nin yıkılmasının gerekçesi olarak sıradan kişilerin kağanlığa ihanetiyle açıklanmış olması, bu dönemin politik tarihinin ayrıntılı olarak incelenmesinde ana dayanak noktasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bu anıt, Türk Devleti'nin egemenlik sınırını, ilişki içinde olduğu devletleri, kapsadığı soy ve boyları belirleme imkânı sağladığı gibi, sanat ve sözlü gelenekler gibi kültür tarihi çalışmaları için de önemli tarihî kaynaklardan biri olarak kabul edilebilir.

Soyluların Diğer Mezarları: Yukarıda değindiklerim dışında, yalnızca yazıtları çalışılmış birkaç anıt-mezar daha vardır.

1-Bilge Kağan'ın anıt-mezarı: Kul-tegin'in anıt-mezarının 0,50 km kuzey-doğusundadır. Dış görünüşüyle Kul-tegin'in anıt-mezarıyla benzer olup, V. V. Radlov tarafından kazısına başlanmış olmakla birlikte zamanı elvermediği için tamamlanmadan bırakmıştır. Anıtın yüksekliği 3,45 m, genişliği 1,74 m ve kalınlığı da 0,75 m olup, geniş yüzünde 41, yan kenarlarının da her birinde 15 satırlık yazı vardır. Bilge Kağan 734 yılının on birinci ayının 25'inde ölmüş⁶² ve sonraki yılın altıncı ayının 22'sinde bark binası inşa edilip yazıt dikilmiştir.⁶³ Yazıtın diğer yüzünde Tang hükümdarının yazdırdığı Çince bir yazı vardır.

Bilge Kağan yazıtı, anlam ve deyişleri ile Kul-tegin yazıtıyla neredeyse örtüşür ve “*Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış*” diye başlayarak, kısa olmasına karşılık, Türk tarihi zaman ve olay sıralaması ile çok ayrıntılı olarak anlatılır.⁶⁴ Kul-tegin yazıtında yazıları yazan Yolug Tigin, yazıtın sonunda, Bilge Kağan'ın yazıtındaki yazıları 1 ay 4 günde yazıp bitirdiğini belirtmektedir.

Her iki yazıtta dile getirilenlere bakılırsa, en azından, Türk tarihinin, yazılıp derlenerek kaynak olarak saklandığı ve burada olduğu gibi yazıtlar üzerine yazdırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

---

⁶² Yazıtın Moğolca çevirisini kitabın sonuna ekledik.

⁶³ Malov, 1959, s. 11. Bilge Kağan'ın 235 yılında öldüğünü söylemesi yanlıştır.

⁶⁴ Amar, 1936.

2-Kül Çur (*Küli Ćur*) yazıtı: V. L. Kotviç tarafından 1912 yılında keşfedilmiştir; Ulaanbaatar'ın güney-doğusunda ve İh Höşööt denilen vadide bulunur. Dış görüntüsüyle Ünegt ve Bayan-tsogt anıtlarıyla benzeşir.

Yazıt dışında, üzerine bitki ve yaban hayvanları figürleri işlenmiş bazı taşlar ile birkaç insan ve hayvan heykelinin de yer aldığı mezar alanı henüz ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Taşların bulunduğu yerden 17,00 m ileride yer alan yazıt 1,90x0,61x0,91 m ölçülerindedir. Yazıt ilk kez V. A. Kotviç tarafından yayınlanmış; sonradan S. Ye. Malov ve H. N. Orkun tarafından da ele alınmıştır.⁶⁵ Harfleri hayli bozulmuş olmasına karşılık, 22 satırı okunmuş ve Tarduş kağanı Kül Çur adına dikildiği belirlenmiştir.

Kül Çur 721 yılında 80 yaşında iken savaşta ölmüştür. Yazıtta, Kül Çur'un at binip çarpışmalara giriştiğine, yazısının yazılıp anıtının dikilerek anıt-mezarının nasıl inşa edildiğine değinilmiştir.

Daha önceki yazıtlarda vurgulanmadığı hâlde, dikkatimizi çeken bir ayrıntı da, Kül Çur'un savaşta ölümü üzerine mezara yerleştirildiğine işaret edilmiş olmasıdır; burada “*yerleştirildi*” ifadesiyle, naaşının kesin olarak yakılmamış olduğu kastedilmiş olsa gerektir.

---

⁶⁵ Malov, 1959, s. 25. Orkun, 1939, ss. 133-151.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN TAŞLARI

Bilimsel yayınlarda “*taş kadınlar*” olarak da adlandırılan insan taşları, İdil Nehri’nden başlayıp Mançurya’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış özgün ve ilginç anıtlardır. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak incelenen bu anıt-taşlar, çeşitli toplumların tarihleriyle bağlantılı büyük bir koleksiyon oluşturmaktadır. Bu büyük koleksiyon, Rus-Sovyet ve diğer ülkelerin akademisyenlerinin üzerinde çalıştıkları İdil ve Yenisey nehir havzaları ile güney Rusya Bozkırlarındaki Bronz Çağı’ndan kalma örnekler ile Moğolistan, Sibiry ve Orta Asya’daki Türk Çağı’yla bağlantılı insan taşları olmak üzere iki ayrı grup altında ele alınır olmuştur.

Bu kitapta, yalnızca ikinci gruba giren Sühbaatar, Dornod, Töv, Selenge, Bulgan, Hövsgöl, Uvs, Zavhan, Hovd, Bayan-Ölgii, Bayanhongor ve Övörhangai illerindeki insan taşları ele alınacaktır.

1-İnsan Taşlarının Fizyonomisi Sorunu

İnsan taşları, granit, mermer ya da tortul kayaçların oylumlanarak insan fizyonomisine göre biçimlendirilmiş olmakla birlikte, uzunca yassı taşların üzerine sadece bir yüz şeklinin kazınmış olduğu örnekler de vardır.

İnsan taşlarının pek çoğu, Mongoloid geniş yüzlü, bıyıklı, yüz ve dudak altı sakallı, küpeli ve sol eli serbest sağ eliyle de kap tutar durumdadır. Yine pek çok örnek üzerinde, sağ yanlarında kese, kama, bıçak ya da kılıç bulunduğu, bellerine de aşağı sarkan ve uçlarında bezekler bulunan kuşaklar taktıkları anlaşılmaktadır.

Ender sayıdaki örnekte, tolga, şapka (*doppa*), enseli ve tepelikli başlıklar bulunduğu, bazı örneklerde de saçların serbest bırakıldığı görülmektedir. Örnekler arasında giysisi bulunmayan insan taşları da vardır.

İnsan taşlarında erkek ve kadın ayrımı tartışmalı olsa da, son yapılan araştırmalarda taşlarda her iki cinse de yer verildiği anlaşılmıştır. Bu husus, kimi insan taşlarındaki üreme organları ya da göğüs, saç ve sakal ayrıntılarıyla

da ortaya konmuştur. Sühbaatar'daki kimi insan taşlarında erkek ve kadın arasındaki farklar, taşta kazınmış ve cinsiyeti tanımlayan işaretlerden de belli olmaktadır.

İnsan taşı yapımında çok sayıda teknik sözkonusu ise de, temelde, göz, burun, ağız, kulak, el ve kullanılan silâhın belirtilmesi esas olup, bazen bu tür organların ve silâhların bir çizgi ile belirtildiği ya da her ikisine de bir arada yer verilen tekniklerin kullanıldığı görülmektedir.

İnsan taşlarının işlemeleri, her ne kadar ölen kişinin fizyonomik özelliklerini ve toplum içindeki konumunu yansıtan ve birbirleriyle benzer, hatta ortak sayılabilecek özelliklere sahip olsalar da, yine de taşçı ustasının özgün yorumu ve el becerisinin düzeyiyle ilişkili olarak birbirlerinden farklılaşabilmektedir. Örneğin, Dayan gölü insan taşları ile Dariganga'daki “lovh” benzeri birkaç taş hariç tutulursa, çoğu insan taşının ayakları yoktur. Ayak yapılmamasının gerekçesini, dönemin öne çıkan kam inancı kadar, taşın toprak üzerinde durması gibi pratiklerle açıklamak yerinde olacaktır.

Kam inancında, iç ruh üç parçaya ayrılır ve bunlardan birine “*bedende yaşayan ruh*” denir. Buna göre, beden ölüp yok olurken, “*bedende yaşayan ruh*” bedenle birlikte yok olmayıp, geride kalanlarla birlikte ve onların aralarında yaşamaya devam ettiği için, onu gücendirmemek adına sürekli ikramda bulunularak, yiyecek ve içecek verilmek gerektiği düşünülürmüş.¹

Bu nedenle Türkler, ölenleri temsil eden bu taşları dikerek, onları kendilerinden uzaklaştırmadan yanlarında tutma düşüncesiyle insan taşlarına ayak yapmazlarmış.

Ayak yapılmamasının bir başka nedeninin de, insan taşının toprağa derin oturtularak sabitleştirilmesi için fazladan iş çıkartılmasını ortadan kaldırmak amacıyla taşın alt kesiminin işlenmeden düz olarak bırakılması gibi pratik bir ihtiyaca bağlayarak açıklanabileceği görüşündeyiz. Bu tür bir pratiğin, ruhu gücendirmemek adına yiyecek ve içecek ikramında kullanılan ve her sabah kaldırılan kapların yerini, zamanla, taşlar üzerine işlenen kaplara bırakmasında da yaşanmış olması muhtemeldir. Doğru el olarak sağ elin kullanıldığını ve herhangi bir şeyin mutlaka sağ elle alınıp verildiği eski geleneklere uyulduğunu, çanak ya da kapların insan taşlarının sağ elinde bulunması da açıklamaktadır. Moğolistan'daki az sayıda örnekte, bazı insan taşlarının iki elinde birer çanak ya da kap bulunuyor olması da yine konunun saygıdan iki elle karşılanması geleneğine uyulduğunu göstermektedir. Bu örneklerde, silâha yer verilmemesi, muhtemelen Türk gelenekleriyle bağlantılıdır. Tarihî kaynaklarda, Türklerin savaş ve çarpışmalarda canını

---

¹ Dalai, 1959, s. 13.

veren er kişilere büyük değer verdiğine, buna karşılık, hastalıktan ölenleri de keyifsizce karşılandığına pek çok kere değinilmiştir. Bu gelenek, Türk toplumunun gelişme aşamalarında egemen sınıf tarafından yürütülen savaşların onaylanmasına yönelik bir düşünceden doğmuş olmalıdır.

İki eliyle kap tutan ve diğerlerine göre daha büyük ebatlı olarak işlenmiş bazı insan taşlarının, ölen kişinin, görevini yerine getiremediği için Türk toplumunun önünde “*af dileme*”yi temsil etmek üzere bu şekilde yapıldıkları da düşünülür.

Bu ülkenin coğrafyasında bulunan insan taşlarının çoğunun başsız olması dikkat çeken diğer bir ilginç durumdur.

Moğolistan’daki başsız insan taşlarını, kimi yoldaşlar, deprem ya da felâket yaymaları dolayısıyla birileri tarafından kırılmış olduğu şeklinde açıklıyorlar.

Moğolistan’a komşu coğrafyalarda, Yedisu Bölgesi ile Altay ve Tuva’daki insan taşlarının başlarıyla birlikte neredeyse bütün olması yukarıdaki görüşün dayanaksız olduğunu gösteriyor.²

Moğolistan’da da ilden ile farklılıklar görülüyor. Bayan-Ölgii ve Hentii illerinde bulunan insan taşları başlarıyla birlikte neredeyse bütün iken, Töv, Övörhangai, Arhangai ve Selenge gibi kimi illerde başsız insan taşı sayısı daha çoktur. Bu görüntüyü, Moğol ülkesinde yayılmış dinî inançlarla bağlantılı olarak açıklamak, gerçek duruma daha uygun gibi görünüyor.

Moğol coğrafyasında doğmuş ve evrensel bir ibadet olarak yayılmış Kam inancı, 16. yüzyıla kadar ülkede egemen idi. 1568 yılında Halh’ın Abtai Setsen Kağanının sarı dinin ilk merkezi olarak şimdiki Övörhangai ilinde ve Orkun Irmağı kıyısında inşa ettirdiği Erdene-zuu manastırıyla birlikte kam inancı sarsılmaya başlamıştır. Henüz yeni yayılmaya başlayan sarı dinin, ülkede egemen olan Kam inancı ile uyuşmadığı ve zorlu çekişmeler yaşandığı bilinmektedir. Abtai Kağan’ın yarlığıyla Moğol aile tözleri toplanıp yakılarak yerlerine Buda (*Burkan*) tasvirleri takıldığı gibi, kamların kutsadığı töz ve kutsal varlıkların yok edilmesi süreci de 20. yüzyıl başına kadar sürmüştür.³

Sarı dinin merkezi olarak yayıldığı coğrafyadaki insan taşlarının çoğunun başsız olması, yukarıda değindiğimiz sarı din ile Kam inancı çekişmesinin bir sonucudur. Kam inancında insan taşının kutsanıp ona tapınıldığının bir örneği

---

² Şer’in yayınladığı 145 insan taşının yalnızca 9’u, Yevtyuhova’nın yayınladığı Altay ve Tuva’daki 45 insan taşından 10’u, Graç’ın yayınladığı 58 insan taşından 5’i başsızdır.

³ Dalai, 1959, s. 29.

Hövsgöl ili Tsagaan-üür ilçesinde Dayan üstündeki manastırda saklanagelmış bir insan taşıdır.⁴

İnsan taşları çalışılırken dikkat edilmesi gereken ayrıntılardan biri, uzun ya da kısa boylu olarak birbirinden farklı yapılan insan taşlarının bu özelliklerinin onları yapan taşıçılardan mı yoksa ölen kişinin toplum içindeki konumundan mı kaynaklandığını açıklayabilmektir.

Yukarıdaki sorunu cevaplandırmak amacıyla üzerinde çalıştığımız insan taşlarının ölçülerine bakılması iyi olur. Bu tür taşların en uzun örneği 1,94 m (32. insan taşı), en kısası ise 0,50 m (24. insan taşı) ölçülerindedir. Ama bu iki ölçünün arasında her boyuttan insan taşları da vardır; 0,85 m'lik 4, 0,90 m'lik 4, 1,00 m'lik 3, 1,35 m'lik 3, 1,40 m'lik 2 ve 1,60 m'lik 2 insan taşları olduğuna bakılırsa, bunların aritmetik ortalamasına göre, insan taşlarının çoğu 1,00 ile 1,60 m ölçülerindeki taşlardan yapılmıştır.

İnsan taşları, ölçü olarak böyle birbirinden farklı oldukları gibi, taktıkları silâh, tuttukları kadeh ve kap ya da giysi işlemelerindeki farklılıkların da daha ziyade, kullanılan taşın kalitesinden kaynaklanmış olabileceğini düşünmek durumundayız.

Kul-tegin ve Bilge Kağan anıt-mezarlarında bulunan ve çok sayıda sanatçının özel olarak hazırlanıp getirilen taşlarla uzun sürede ve önceden hazırlanmış bir taslağa göre yaptıkları insan taşları, yukarıda değindiğimiz örnekler arasında değerlendirilemeyecek ayrı bir sorun kümesi oluştururlar.

İnsan taşları çalışmalarında ortaya çıkan bir başka sorun da, kimi akademisyenlerin, silâh takmış insan taşlarını asker, takmayanları ise devlet görevlileri olarak yorumlamalarıdır.⁵

Elimizdeki insan taşı koleksiyonunu incelediğimizde, silâhın, esasen asker ile sıradan bir kişiyi ayıran özel bir işaret olmadığı kanaati daha ağır basmaktadır.

Bulgan ili Mogod ilçesindeki İh Asgat'ta bulunan Altın Tamgan Tarkan unvanlı devletin resmî vergilerini toplamakla görevli bir yetkilisinin mezarının üstündeki taş, askerlik ve devlet görevinin birlikte üstlenildiğini açıklamaktadır.⁶

---

⁴ Bu taş, şimdi Hövsgöl müzesinde bulunmaktadır.

⁵ Şer, 1966, s. 58.

⁶ Altın Tamgan Tarkan için önceki bölüme bakınız.

Gerçekten de, Şer'in de değindiği gibi, devletin memuru olan bir kişinin mezarında dizili taş bulunmazken, Altın Tamgan Tarkan'ın askerlikteki başarılarının ifadesi olan dikilmiş sıralı taşları nasıl açıklayabiliriz?

Kimi insan taşlarında silâhın bulunmayışı, ölen kişinin asker olmayıp, evinde hastalıktan öldüğünün de bir göstergesi olabilir. Nitekim silâhsız ve balbalsız insan taşlarının, diğer örneklerle göre daha özensiz ve hatta belirsiz yapılmış olması da, bu düşüncemizin haklı olduğunu gösteriyor.

Feodalite öncesi dönemde Türk Devleti'nin ayırıcı bir özelliği, güçle birleştirilen soy ve boyların çekişmeleri ya da soylu begler arasındaki yönetimi ele geçirme mücadelelerinden kaynaklanan sebeplerle, kağanlardan başlayarak sıradan kişilere kadar bütün bir toplumun askerî bir örgüte dönüşmüş olmasıdır; sürekli savaş ve mücadeleler dolayısıyla, toplum arasında askerin başarısına daha çok değer verilmekteydi.

İnsan taşı koyup balbal taşı dizilmesi, yalnızca geçmişi saygıyla yâd etmek değil, esasen, geleceğe cesaret bırakanları onurlandırmak isteyen egemen sınıfın politikalarının dışavurumudur.

İnsan taşı bulunan ülkelerdeki taş sayısı çok azdır. Bildiğimiz kadarıyla, şimdiki duruma göre Moğolistan'da 200'ü aşkın, Tuva'da 96, Altay'da (Hakas ile birlikte) 10 dolayında ve Orta Asya'da da (Yedisu ile birlikte) 145 insan taşı vardır.⁷ Bu sayının az olmasının nedenlerine değinmek gerekir.

Türk Devleti'nin denetimine girmiş tüm soy ve boylar, ölenleri için mezarlara insan taşı koymuyorlardı; bunun, sadece Türkler arasında yaygın bir gelenek olduğu, araştırmalardan da anlaşılabilir.

Türkler de her ölen kişi için bu taşları dikmiyor; çoğunlukla soylu ve sıradan kişiler arasında etkisi bulunanlara bu taşları adıyorlardı. Ölenlerin gömüldüğü her mezarın yanında insan taşı bulunmadığı gibi özellikle sıradan kişilere ait olduğu bilinen mezarların çoğunda da neredeyse insan taşı ve dizili taşlar da yoktur.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, Türk geleneğine göre, ölen soylunun atı ve eşyalarıyla birlikte yakılarak küllerinin bir toprak kaba konulup mezar odasına yerleştirilmiş olmasıdır; bu bağlamda, insan taşının, yakılan kişinin bir tasviri olarak mezarın üstüne dikildiği varsayılabilir. Ölünün, yakılmadan gömülmesi söz konusu olduğunda, mezara insan taşı konulmamış olması muhtemeldir.

---

⁷ Yevtyuhova, 1952. Graç, 1961. Şer, 1966.

Yukarıda değindiğim sebepler, insan taşı sayısının az olmasını açıklayabilir. İnsan taşını işleyenler bu coğrafyanın taşçılarıydı; bu işi, sipariş üzerine bir arada hazırlayıp yapmaları da muhtemeldir. Altın Tamgan Tarkan anıtının bezemelerini Azganaz adlı kişinin yaptığıının anıtın yazısında da vurgulanmış olması nedeniyle Kazakistan'ın Lugova rayonunda taş üretim yeri bulunmuştur.⁸ İnsan taşlarının, bu taşların bulunmadığı yerlerde karşımıza çıkıyor olmasına bakılırsa, bu taşların üretiminin sipariş üzerine hazırlandığı varsayılabilir. Türklerin mezara insan taşı koyma geleneği 13-14. yüzyıllara kadar Moğol coğrafyasında sürmüştür. Moğol idaresinde, sıradan yurttaşların öldüğünde gömülerek üzerine toprak yığıldığı ve mezarın yanına insan taşı konulduğu, varlıklı ve soylu kişilerin mezarlarının bulunduğu yere küçük bir sunak binası inşa edilip, bunun dört yanına dörder at derisi asıldığı bilinmektedir.⁹ Bu nedenle, Dariganga'nın gayet oturaklı ve çok özgün bezemelere sahip insan taşlarının, Kazakeviç'in tesbitlerine göre, Türk Döneminden sonraki dönemlere ait olmaları gerekir. Fakat bu bölümle ilgili olmadığı için, sonra değineceğiz.

2-Moğolistan Coğrafyasındaki İnsan Taşları

A- Sühbaatar İli¹⁰

1-Hörgiın Şiree İnsan Taşları: İh bulag ilçesinde ve ilçe merkezinin 30 km kuzey-batısındaki Şogsuugiın honhor denilen mevkidedir. Yerel halk burayı “Hörög” olarak adlandırıyor.

1'inci İnsan Taşı: Yüksekliği 1,20 m ve genişliği 0,50 m olan yassı bir taştır. Perçemli, tepesi sivri başlıklı, çorap çizmeli, kaftan kolu belirgin olarak işlenmişse de yakası tam gösterilmemiştir. Kaftan üzerinde ince bir kuşak yer alır; sağ elinde 0,16 m yüksekliğinde ve ağzı 0,08 m genişliğinde bir kap tutmaktadır.

2'nci İnsan Taşı: Yukarıdaki insan taşının 2 km batısındadır. 1,00 m yüksekliğinde, 0,46 m genişliğinde ve 0,26 m kalınlığındadır. Taş kırılarak dağılmıştır; sadece başı ve iki elinden başka hiçbir ayrıntı belli olmamaktadır. İnsan taşının gerisinde, yassı taşlarla oluşturulmuş çapı 0,55 m olan bir mezar varsa da, geçmişte kazıldığı için harabeye dönüşmüştür.

3'üncü İnsan Taşı: 2'nci insan taşının yaklaşık 3,00 m kuzeyindedir. İnce ve yassı bir taştan yapılmıştır. 0,98 m yüksekliğinde, 0,27 m genişliğindedir;

---

⁸ Akişev, 1959, s. 71.

⁹ Barthold, 1921, 22. 2-7. Grumm-Grjımaylo, 1926, s. 62.

¹⁰ Ser-Odjav, 1961.

sağ eliyle bir çanak tutan figürün ağız, göz ve burnu belirgin olmasına karşılık sol eli ve kulakları yapılmamıştır. Giysisi yoktur; epey ötedeki dairesel planlı mezardan taşınarak şimdiki yerine konulmuş olması muhtemeldir.

2-Honhor Şüüt İnsan Taşları: Naran ilçesi merkezinden 18 km doğudadır.

4'üncü İnsan Taşı: Dörtgen formlu boz mermer taşından yapılmıştır. 0,84 m uzunluğunda ve göğüs genişliği de 0,52 m'dir. Yüzü Mongoloid, dudağı kalın, gözü geniş, kulağı büyük ve kalın, burnu büyük, yuvarlak küpeli, başına da başlık takmış figür, sağ eliyle çanak, sol eliyle de kuşağını tutmaktadır. Taşın yanında dairesel planlı bir mezar bulunmaktadır.

5'inci İnsan Taşı: Dördüncü taşın 700 km¹¹ güneyindedir. Kaba taneli sarımsı mermerden yapılmıştır. V. A. Kazakeviç tarafından yayınlanmış olmasına karşılık, onun eksik bıraktığı dikkate değer kimi özgün yanlarını burada belirtmemizde yarar vardır.¹² Yüzü mongoloid ve şişkin ve büyük karınlıdır; sağ eliyle çanak tutarken, sol elinin parmaklarını açarak dizinin üstüne koymuştur. Başlığı yuvarlak tepeli ve geniş çerçeveli olup tepesi düğmelidir; alnına perçem işlenmiş ve ensesinden de kalın bir sorguç sarkıtılmıştır.

Kaftanı dik yakalı figür, burnu dik bir çizme giymektedir; Kaftanın iki yanına birer dörtgen kese işlidir. Sol elinin küçük parmağında yuvarlak bir yüzük dikkati çeker. Sırtlığı ve minderi olan yüksek bir sandalyeye oturmuştur. Yüksekliği 1,36 m, genişliği 0,52 m'dir. Taşın sol yanında çapı 9,00 m olan daire planlı bir mezar bulunur.

3- Dariganga İlçesi Dar' Ovoo Yakınındaki İnsan Taşları¹³: V. A. Kazakeviç tarafından yayınlanmış olmasına karşılık, kendisi kimi ince işlemleri görmediği için yeniden ayrıntılı bir tesbit yaptık¹⁴.

6, 7 ve 8'inci insan taşları neredeyse bir aradadır; 6'nci insan taşı beyaz gök mermer taşından, bitişiğindeki 7'nci taş ise sarımsı renkte ve kalın taneli granit taşından yapılmıştır. Bunların yanında yığma taş tepe görünümünde 1,00 m yüksekliğinde ve 6,00 m çapında bir mezar (*hircisüür*) vardır.

Mezarın taşları alınıp çevre inşaatlarında kullanıldığı için bizim gördüğümüz dönemde mezar neredeyse fark edilemez bir haldeydi. 1925

¹¹ Redaktör'ün Notu: Moğolca metindeki 700 km ibaresini bir zühul eseri olarak düşünmemiz doğru olur; yazarın, dördüncü taş a atıfta bulunmasına bakılırsa, iki taş arasındaki mesafenin 70 metre olması muhtemeldir.

¹² Ser-Odjav, 1961, s. 12. Kazakeviç, 1927, s. 3, resim 1.

¹³ Kazakeviç, 1927, s. 5, resim 1, 2.

¹⁴ Ser-Odjav, 1961, resim 2, 3, 4.

yılında Kazakeviç gördüğünde, insan taşlarının başlarının yerinde olduğuna bakılırsa, şimdiki başsız hallerinin sonraki dönemlerde gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.

8'inci insan taşı boz mermerden yapılmıştır. Yukarıda değindiğim iki insan taşının yaklaşık 100 m güney-batısındadır. Yerel halk, 6 ve 7'nci taşları Dar' yığını Beği ve Katunu, 8'inci taşı ise onların cariyesi olarak adlandırmaktadır. İnsan taşlarının çevresinde, son dönemlere kadar kullanılan yolun izi belli olmaktadır.

6'ncı insan taşı, minderli ve arkalıkl bir sandalyeye oturtulmuş olup, sağ eliyle geniş ağızlı bir çanak tutarken, sol elini de sandalyenin minderi üzerine koymuştur. Kaftanının yakası doğru yöndedir ve üstüne *dod'yog* örtülmüştür.¹⁵ Belindeki ince kemerin aynası yuvarlaktır; kemerin sağ yanında iki uçlu bağ ile sarkıtılmış yuvarlak bir kese, sol yanına ise dörtgen çerçeveli bir altlık üstüne küçük yuvarlak bir kese asılıdır; kesenin gerisinde, kemere sokulmuş kınında bir bıçak vardır. Kaftanın ön eteğine düz çizgili bir işleme yapılmıştır. Burnu dik çizmesinin tabanı kalın olup, oturduğu sandalyenin arkılığına da çiçek desenleri işlenmiştir. Yüksekliği 1,20 m, sandalyenin genişliği 0,70 m, yan kenarı da 0,40 m'dir.

7'nci *İnsan Taşı*: Kaftanının yakası eğik ve kol ağzı geniştir; sağ eliyle dibe doğru daralan geniş ağızlı bir çanak tutarken, sol elini dizinin üstüne koymuştur.

8'inci *İnsan Taşı*: İşlemeleri siliktir. Yüksekliği 1,00 m, genişliği 0,62 m'dir; minderli arkalıkl bir sandalyede oturmuş ve ayağını da sandalyenin ayaklığına koymuştur. Çizmesi 6'ncı örnek ile benzer olup, dik burunlu ve kalın tabanlıdır. Sağ eliyle kadeh tutarken, sol elinin parmaklarını açıp dizinin üstüne koymuştur. Kaftanının boynu ve yakası ile sol kolunun ve ön eteğinin kıvrımları belirgindir. Sağ yanında yuvarlak, sol yanında ise dörtgen bir kese takılıdır. Oturduğu sandalyenin ayakları pek silik işlenmiştir.

9'uncu *İnsan Taşı*: Yukarıda değindiğim taşın kuzey-doğusunda ve 4,00 m çapında ve yaklaşık 1,00 m yüksekliğindeki neredeyse hiç dokunulmamış yığma taş örtülü bir mezarın (*hircisüür*) güney-doğusunda bulunmaktadır. Tortul kaya ile yapıldığı için işlemleri kötüdür ve kimi ayrıntıları anlaşılamaz durumdadır. Yüksekliği 1,25 m, genişliği 0,60 m ve kalınlığı da 0,30 m ölçülerindedir. V. A. Kazakeviç bu taş 7'nci sırada yer verip tanımlamıştır.¹⁶ Bizim incelememizde sağ elinde çanak tuttuğunu, sol elini ise dizinin üstüne koyduğunu gördük. İki yanında birer kese ve oturduğu sandalyesinin

¹⁵ Dod'yog, kaftanın üstüne örtülen bir tür giysidir.

¹⁶ Kazakeviç, 1927, s. 9.

arkalığının da işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Taşın ayak kısmı işlenmeden bırakılmıştır.

4-Hörög Vadisi İnsan Taşı: Boz kahverengi tortu taşıyla yapılmıştır. Taş üzerindeki işlemlerin neredeyse tamamı bozulmuştur.

10'uncu İnsan Taşı: Ayağını sarkıtarak oturmuş figürün küçük ve sivri bir başlığı ile çizmesi vardır; göğsünün üstüne koyduğu sağ eliyle dibe doğru daralan bir çanak tutarken, sol elini açık olarak sol dizinin üstüne koymuştur. Figürün gözlerinin altına çizgi çekilmiştir.

11'inci İnsan Taşı: 10'uncu taştan 700 m kadar kuzeydedir; V. A. Kazakeviç tarafından ayrıntılı olarak incelenmiş; ensesinden sarkan başlığın şeridini yanlışlıkla su diye tanımlamıştır.

12'nci İnsan Taşı: Yerel halk tarafından Bor hoşuu anıtı diye adlandırılır. 1,20 m yüksekliğinde ve 0,90 m genişliğindedir. Erdene tsagaan ilçe merkezinin yaklaşık 20 km kuzey-doğusundadır.¹⁷ Yanındaki mezar geçmişte birçok kereler kazılıp yağmalanmış ve özgünlüğünü tümüyle kaybetmiştir; kaçak kazı yapılan 1,20x1,20 m ölçülerinde ve 1,30 m derinliğindeki çukur bugün hâlâ görülebilmektedir.

Başı kırılmışsa da, sonradan yeniden yerine oturtulup birleştirilmiştir. Figür, arkalıklı bir sandalyede oturmaktadır; sağ eliyle çanak tutarken, sol elini dizinin üstüne koymuştur. Taşın bu kesimi bozulduğu için çizgiler çok iyi anlaşılamamaktadır. Başında, geniş çevreli bir başlığın bulunması muhtemeldir; tepeliği hayli bozulmuştur. Düğümleri düğümlü kaftanı Moğol usûlü dik yakalıdır. Figürün iki kalçasındaki keseler taş oyma ile değil, siyah mürekkep ile çizilmiştir.

Keselerin bağlarındaki işlemler, Dariganga'da bulunmuş sandalye üzerinde oturan insan figüründeki keseler ile aynı işçiliğe sahiptir.

13'üncü İnsan Taşı: Boz mermerden yapılmıştır. 12'inci insan taşının 60 m kuzey-doğusundadır. Kenarlıksız ve yuvarlak tepeli bir başlık giydiği anlaşıyor. Sağ eliyle çanak tutmaktadır. Arkalıklı bir sandalyede oturmaktadır. Kesesi, lir formundadır.

14'üncü İnsan Taşı: İlçe merkezinden doğu-güneydoğu istikametinde ve Nüht denilen dağın küçük batı tepesi üstündeki mezarlardan ortadakinin yanında ve güney-doğu yönüne bakacak şekilde dikilmiştir. 1,33 m yüksekliğinde ve 0,30 m genişliğindedir. Taşa bir insan baş ile omuzlar yapılmıştır. Sağ eliyle dibe doğru sivrileşen bir çanak tutarken, sol eli karnının üstündedir. İşlemleri zamanla silikleşip kaybolmuştur.

---

¹⁷ Ser-Odjav, 1961, s. 23.

15'inci İnsan Taşı: Yukarıda anılan taşın yanında, kuzey yönündeki mezarın önündedir. Başlığı belirgin olarak anlaşılamıyor. Yuvarlak küpe takılmış kulağı “C” harfi biçimindedir; düz burunlu ve sakallı olup, eli ve tuttuğu kabı anlamak mümkün olamamıştır.

5-Hongor Irmağı İnsan Taşları: Zotol ilçe merkezinin 3 km batısındadır.

16'ncı İnsan Taşı: Turuncu renkli kum taşından yapılmıştır. Yüksekliği 1,40 m, genişliği 0,30 m'dir. Başı yoktur; sağ eliyle çanak tutarken, sol eli kemerinin üzerindedir. Dörtgen tokalı kemerin sol ve sağ yanında iki farklı formda kese takılıdır; giysisi anlaşılamamaktadır. Figürün önüne üreme organı işlenmiştir.

*17'nci İnsan Taşı:*¹⁸ Kemerinden yukarısı kırılmıştır. Sağ kolunun dirsekten kıvrıldığı, eliyle bir kap tuttuğu anlaşılabilmektedir. Sağlam durumdaki sol eli, kemerine taktığı dörtgen kesenin üstündedir. Sağ kalçasında nilüfer biçimini hatırlatan bir kese vardır. Önüne üreme organı işlenmiştir.

Yukarıda anılan iki insan taşının gerisinde yığma taştan 4,00x4,00 m ölçülerinde dörtgen planlı bir mezar yer almaktadır. Mezarın yapımında kullanılan taşların çoğunun dernek mensupları tarafından alınıp inşaatlarda kullanıldığı söylenmektedir.

*18'inci İnsan Taşı:*¹⁹ 17'inci insan taşının güney-doğusunda ve Hana ırmağının kuzey-doğusundaki bir tümsek üzerindedir. Sarımsı kum taşından yapılmıştır. Yüksekliği 0,50 m, genişliği ise 0,30 m'dir. Yanındaki dörtgen planlı mezar sonradan bozulduğu için boyutlarını belirlemek imkânsızdır. Düzleştirilerek yapılmış yüzünde sadece göz, kaş, burun ve ağız görülebilmektedir.

Sühbaatar ilinde bulduğumuz insan taşlarını kendi aralarında karşılaştırınca, sadece işleme tekniğiyle değil, antropolojik ve etnolojik bakımlardan da benzer olmadıkları açıkça anlaşılmaktadır. V. A. Kazakeviç, yayınladığı 17 insan taşını iki gruba ayırıp, birinci gruba diğerlerinden daha ince işçiliğe sahip 4 insan taşını, ikinci gruba ise kaba işçilik gösteren 13 insan taşını koymuştur. İlk gruptaki örnekleri, yabancı (örneğin Çinli) sanatçıların ürettiğini ve ikinci gruptakileri de yerli taşçıların eseri olarak yorumlayarak tek yanlı bir çıkarımda bulunmuştur. İşçilikte böylesine açık fark olmasının, bunları üreten taşçılarla değil, tarihî gelişmelerle ilişkisini aşağıda başka bir bölümde ayrıntılarıyla ele alacağız.

---

¹⁸ Ser-Odjav, 1961, s. 25, resim 7.

¹⁹ Ser-Odjav, 1961, s. 26, resim 8.

B- Dornod İli:²⁰

1- *Şonh Tavan Tolgoi İnsan Taşları*: Halh Irmağı deneme istasyonunun 7 km kuzeyindedir.

19'uncu İnsan Taşı: Boz mermerden yapılmıştır. Arkalıklı sandalyesinin ön yüzünün ortasına bir çiçek motifi işlenmiştir. Yüzü Mongoloid, gözleri açık, dudakları kalın, burnu geniş ve kulağında taşlı küpesi olan figür, sağ elini sağ dizinin üstüne koyarken, göğsüne bastırıldığı sol eliyle de geniş ağızlı bir çanak tutmaktadır. Yakasız kaftanının koluna dod'yog örtülmüştür. Geniş ve tepesi yuvarlak başlığı, perçemine asılı burma üç sarkaçlı süsü, sağ kalçasında iki katlı olarak sarkan kesesi ve kını içinde bıçağı dikkat çekicidir. Sol kalçasına taktığı halka askılı ve bağcıklı büyük dörtgen kabın üstünde küçük bir kese takılıdır. Sühbaatar ilinde bulunan sandalyeli insan taşlarıyla benzer ve çok ince işlemlere sahiptir.

İnsan taşının gerisinde ve 8,90x9,90 m ölçülerindeki toprak mezarın geçmişte kazılıp yağmalandığını gösteren izler hâlâ görülebilmektedir.

20'nci İnsan Taşı: Kumlu granit taşından yapılmıştır. Başı yoktur ve işlemleri bozulmuştur. Yüksekliği 1,40 m ve genişliği de 0,40 m'dir. Figür, sağ eliyle çanak tutarken, sol elini dizinin üstüne koymuştur. Çizmesi kısa ve dik burunludur. Oturduğu sandalyenin arkılığı ince bir işçiliğe sahip olmasına karşılık, sağ ve sol yanındaki minderler ayrı ayrı işlenmiştir. Sağ ve sol kalçasına kör dipli birer kese takılıdır. Taşın gerisinde yer alan 12,00 m çapında ve 0,40 m yüksekliğindeki toprak mezarın etrafını dolaşan su kanalı bozularak neredeyse anlaşılamaz bir hâle gelmiştir.

2- Ar Cargalant İlçesindeki İnsan Taşları:

21'inci İnsan Taşı: Bürden Irmağı'nın kuzey yakasında bulunuyor. Yerli halk burayı "Lovh"²¹ "Lovh noyan" diye adlandırmaktadır. Taşı, öteden beri kutsayıp, taş yığını dikerek çaput bağlarlarmış. Taşın ayak kesimine, eskiden, Voyport yilkısının yelesi ve kuyruğu bağlanıp, para da konuyormuş. Taşın yakın çevresinde her ne kadar yaşayanlar bulunmuyorsa da, Lovh'un çevresinden buraya zamanla bir yaya yolu oluşmuş. Taşın, buradaki toprak mezarın güney-doğu kanadına sırt üstü devrilmiş olduğuna bakılırsa, bir süredir kimsenin gelmediği anlaşıyor. Buralılar, her yıl taşı ayağa kaldırdıklarını söylerler. Lovh'taki taş, 1,30 m yüksekliğinde ve siyah renkli bir kaya tortusundan yapılmıştır.

²⁰ Ser-Odjav, 1962.

²¹ Lovh, Hindistan'daki Tamil dilinde "insan" anlamına gelmektedir.

Figürün giysisi, el ve ayakları yapılmamıştır. Sadece burun, göz ve ağzı ile “C” harfi biçiminde büyük kulakları işlenmiştir. Başlığının yukarı doğru sivrilmiş bir tepesi olduğu anlaşılmaktadır. Taşa “*Lovh*” adının verilip kutsanması doğrusu ilginçtir.

Aslında insan taşına ad vererek kutsanması uygulamasının bütün Moğolistan’da yaygın olduğu bilinir. Örneğin, Övörhangai ili Uyanga ilçesi sakinlerinin, ilçe merkezi yakınındaki *Uşhai* denen insan taşının üzerine 18. yüzyılda ağaçtan bir sundurma inşa ettikleri ve sunak hâline getirilen bu yerde gözcülük yapmak üzere bir lamanın görevlendirildiğini ve bu iş karşılığı kendisine her yıl 25 koyun verildiği anlatılmaktadır.

22’nci insan taşı: Ar Cargalant ilçesi 2’nci tümen yurdunda ve Teheg denilen yerdedir. Burası, “*Teheg insan taşı*” olarak adlandırılır. Kalın taneli granit taşından yapılmıştır. Başы yoktur; sandalyede oturan figür sağ eliyle eliptik formlu bir çanak tutarken, sol elini de dizinin üstüne koymuştur. İşlemeleri silik olup, kaftanı, sandalyenin bacağı ve arkalığı belirgin değildir. Yüksekliği 1,00 m, genişliği ise 0,33 m’dir.

23’üncü insan taşı: İlçe merkezinden yaklaşık 10 km kuzeydedir. Yerli halk “*Lama taşı*” demektedir. Yanında, yaklaşık 20,00 m çapında bir mezar vardır. Yüksekliği 0,85 m olan taşın başы yoktur; çok bozulduğu için biçimini de kaybetmiştir. Sağ eliyle çanak tutarken, sol eliyle kemerini kavramıştır. Giydiği kaftanının detayları anlaşılamamaktadır. Sağ ve sol kalçası üzerinde kemerine takılı birer kese vardır.

Bu ilde bulunan insan taşları arasında Gurvan Zagal ilçe merkezinin yaklaşık 45-50 km batısında ve Götsöngiin bulag denen yerdeki iki anıt taş da vardır. Bunların birinde ağız, burun, kaş ve göz detayları işlenmiştir. Bu örnek, aşağıda değineceğim Hentii ilinin kimi ilçelerindeki insan taşlarıyla benzer özelliktedir.

Dornod ilindeki insan taşları, Sühbaatar’daki sandalyeye oturmuş insan taşlarıyla aynı dönemden kalmış olmalıdır; fakat işçilikleri tümüyle farklıdır. Bunlar arasında, işleme teknikleriyle, gerçekten de Türk Dönemi’ne tarihlenebilecek bir grup insan taşı da vardır. Bu nedenle, bu tür taşları iki ayrı dönem altında ele almak doğru olacaktır.

C- Hentii İli:

1- Batşireet ilçesinde, Eg Irmağı’nın kuzey yakasında ve Cevhistei ağzının ucundaki insan taşı²². Orada yalnızca yüzleri işlenmiş beş insan taşı ortaya çıkarılmış olup, taşların gerisinde dörtgen planlı küçük bir taş mezar vardır. İnsan taşlarının güney-doğu yönüne doğru balbal taşları dikilmiştir.

²² Iisl, Ser-Odjave, 1966, s. 25, resim 21-22.

En köşedeki insan taşında sadece eli görülebilmektedir. Geri kalan taşları sıralarsak;

24'üncü insan taşı, 0,50 m yüksekliğinde ve 0,40 m genişliğindedir. Taş üzerinde figürün gözü, kaşı, burnu ve kalın dudakları belli olmaktadır. Eli ise göğsünün üzerinde belli belirsiz bir çentikten ibarettir.

25'inci insan taşı, bir önceki taşın yanındadır. Küçük bir taştır; alın kısmı kırılmış, yalnızca kaşları, kalın dudakları ve çenesi görülebilmektedir.

26'ncı insan taşı, tortu taşına işlenmiş büyük gözlü ve kalın dudaklı yüzde figürün kaşları ve burnu da belirgindir. Taşın önünden başlayarak güney-doğu yönünde dizilip sıralanan balbal taşlarından dokuzu olduğu gibi ayaktaadır.

27'nci insan taşı, yukarı doğru sivrilen bir tortu taşı üzerine belirsiz bir kabartmayla sadece burnu yapılmış olup, göz, kulak ve ağız detayları seçilmemektedir.

28'inci insan taşı, tortu taşı kırığı üzerine göz, burun ve ağız işlenmiştir.

Yukarıda değindiğimiz insan taşlarının hepsinde aynı yüz şeklini buluyoruz. 26, 27 ve 28'inci insan taşları büyük gözlü, geniş burunlu ve kalın büyük dudaklı yapılmışlarken 24 ve 25'inci taşlardaki ağız, burun ve kulak detayları yalnızca çizgiyle belirtilmiştir. İşleme tekniği ve ölçüleriyle Sühbaatar'da bulunmuş 23'üncü insan taşı ile benzerler.

Yukarıda ele alınanlardan başka, Hentii il merkezi ve güney yönündeki kimi ilçelerde de birkaç insan taşı olduğunu, L. A. Amsterdamskaya gibi yoldaşların rapor ve notlarından anlıyoruz; bunların hepsine burada değinmeden şimdiye kadar yayımlanmamış olan Öndörhaan şehrinin batısındaki bir taştan söz etmek gerekir.

29'uncu insan taşının yüksekliği 1,80 m, genişliği 0,53 m ve kalınlığı da 0,42 m'dir. Tepeliği küçük, fakat baş çevresi geniş bir başlık takan, arkalıklı bir sandalyede oturan ve sağ eliyle dibe doğru sivrilen bir çanak tutarken sol eli göğsünde bir figürdür. Sağ ve sol kalçasının üzerinde dörtgen formlu birer kese yer almaktadır. Amsterdamskaya, iyi inceleyemediği için, kuşağına taktığı kesenin bağını sandalyenin dirseğine bağlı gibi yanlış çizmiştir.²³

Anılan insan taşı, işlemeleriyle Sühbaatar'ın Dar' yığını ve Dornod'un Şonh Tavan tolgoi'daki insan taşlarıyla benzer olup, böylelikle bu özelliklere sahip taşların da en batı ucunu oluşturlar.

---

²³ Amsterdamskaya, 1927.

Ç- Selenge İli:

Selenge ilindeki insan taşlarının çoğunluğu Selenge havzasındadır.

30'uncu insan taşı, Orhon ilçesinde ve ilçe merkezinin güney-doğusundaki Gart denilen dağın arkasında ve Tsagaan tolgoi'nun güney yakasındadır.²⁴ Geçmişte yağmalanarak bozulmuş büyük taşlı bir mezarın güney-doğusunda ve güneşin doğduğu yöne bakar şekilde dikilmiştir. Kumlu sarımsı renkte ve ince gözenekli bir taşa işlenmiş figür, sağ eliyle vazo biçimli bir kap tutarken, sol elini de kemerine sıkıştırmıştır. Yüksekliği 0,95 m ve genişliği de 0,45 m'dir; sağ kalçasının üzerinde yuvarlak bir kese, sol yanında ise kemerine sıkıştırılmış bir bıçak yer alır. Kemerinin üzerine çiçek bezemeleri yapılmıştır. Boynu kalın, gözleri çizgi ile belirtilmiş, burnu sarkık, dudakları kısık olarak tasvir edilen yüzde sakal yoktur. Önünde, güney-doğu yönüne doğru uzanan dikili birkaç balbal taşından bir kısmı devrilmiş, bazıları da kırılmış olduğu için toplam kaç taş bulunduğu anlaşılamamaktadır.

31'inci insan taşı²⁵, Orhon-Tuul ilçe merkezinden yaklaşık 3 km doğu yönünde ve Şar us ırmağının sonundadır. 1954 yılında, yanındaki mezar bozularak taşları alınıp inşaatta kullanılmış; bu müdahale sırasında insan taşları da devrilmiştir. Biz gördüğümüzde, mezar yerinin kuzey-batısında ve neredeyse tüm gövdesi toprağa gömülüydü. Yüksekliği 1,58 m ve genişliği de 0,45 m olan kalın boyunlu figür, geniş yüzlü, bıyıklı, dudağının altı sakallı, sarkık uzun burunlu, büyük düz gözlü ve taş kakmalı çember küpe takılmış kulağı da "C" harfi biçimindedir. Sağ kolunu kırıp göğsüne koymuş ve ortası çember kulplu geniş ağızlı ve şişkin gövdeli bir kap tutmaktadır. Sol eli kemerinin üzerinde tasvir edilmiştir. Üzerinde dörtgen bezekler bulunan kemerinin arasında bıçağı görülmektedir. Kemere takılı olarak, sağ kalçasının üzerinde yuvarlak bir kese, sol yanında ise yuvarlak bir sarkaç vardır. Kaftanının yakası belli olmamaktadır; kaftanın iki kolunun ağız kısımlarına, içine giydiği gömleğin manşetleri işlenmiştir. Taktığı küpe, çok özgün bir işçiliğe sahiptir.

32'nci insan taşı,²⁶ İnget tolgoi Vakıf Üretim merkezinin yanındaki İnget Tepesi'nin güneyinde bulunuyorken, sonradan taşınarak yeri değiştirilmiş ve merkezdeki okul yatakhanezinin avlusuna konulmuştur. Yüksekliği 1,94 m ve genişliği de 0,80 m'dir. Özenli bir işçilik göstermesine karşılık, zamanla hayli tahrip olmuştur. Sarımsı renkte kumlu bir taştan yapılmıştır. Başı büyük, dörtgenimsi ve kabarık saçlıdır. Kaftanının kolu neredeyse yere değecek kadar geniştir. Sağ elini göğsü hizasında tuttuğu, sol eliyle de kemerini kavramış

²⁴ Ser-Odjav, 1965, s. 65.

²⁵ Ser-Odjav, 1965, s. 66.

²⁶ Ser-Odjav, 1965, s. 62.

olması muhtemeldir. Toprağa gömülü olduğu için, ayak kısmı iyi anlaşılamamaktadır. Yüzünde sadece ince kaşları ile iki gözü kalabilmiştir. İşçiliğinin, Moğolistan'da bulunmuş diğer insan taşlarından tamamıyla farklılık göstermesi, antropolojik ve etnolojik açıdan başka bir orijine sahip olduğunu göstermektedir.

A. M. Pozdneyev'in Güney Moğolistan'ın Tümet kazasında ve İnget Tepesi'nde bulduğu ve yayınladığı insan taşına benzer bir taşta, kaftanının etek kısmı topuğuna kadar uzun ve iki elini de göğsüne bastırmış bir figür dikkati çekmektedir. Pozdneyev'in notları arasında, Ming Dönemi'nde, Noyanların mezarları üzerine bu tür insan taşları koydukları ve onları "*Xi jen*" (*insan taşı*) olarak adlandırdıkları yazılıdır.²⁷ A. P. Okladnikov, buna benzer bir başka insan taşını Ussuriysk şehri yakınlarında bulmuş ve Qing Dönemi'nde dikildiğini düşünmüştür.²⁸ Bu bilgilere dayanarak, İnget tolgoi vakıf üretim merkezindeki insan taşının da 12-16. yüzyıllardan kalmış olması muhtemeldir.

D- Arhangai İli:

33'üncü insan taşı, Arhangai ili Tariat ilçesinde ve Çuluut Irmağı'nın batı kıyısındaki Şavart ağzının bitimindedir. Başsız olup, sağ eliyle kap tutarken, sol eline yaslanmıştır. Kaftanının yakası açıktır. Taşın yanında, kenarlarına boynuz şeklindeki işlemler yapılmış dörtgen bir sınır taşı vardır.

Arhangai Tariat ilçesinde ve Sed tepesinin güneyindeki Dadga kışlağı yakınında bulunan iki insan taşı:

34'üncü insan taşı, 1,60 m yüksekliğindedir. Başsız olup, yakası sağa doğru açık kaftan giymektedir. Figür, sağ eliyle dibe doğru sivrileşen bir kadeh tutarken, sol eliyle kemerindeki kılıcının kabzasını kavramıştır. Üzerine dörtgen formlu perçinler tutturulmuş kemerinde, sağ kalçasına doğru çember bir kese ile üç sırmalı bir kemer süsü sarkıtılmıştır.

35'inci insan taşı, başsız olup, kıvrıdığı sağ eliyle çanak tutarken, sol elini de yanına sarkıtmıştır. Kaftanı ve kemeri belli olmamaktadır.

Aynı ilçe sınırlarında ve Dadga kışlağından aşağı doğru uzanan geniş vadinin belindeki insan taşları, kendileri için özel olarak hazırlanmış yüksek bir platform üzerindeki dörtgen taş kaidelere oturtulmuştur. Platformun çevresinde bir su kanalı mevcut olup, kanalın dışından kuşatan duvarın ölçüsü de 25x25 m'dir.

---

²⁷ Pozdneyev, 1989.

²⁸ Okladnikov, 1959, s. 277.

36'ncı insan taşı, boz granitten yapılmıştır. Enseliği olan demir bir miğfer takmış figür, doğru yakalı ve ince kollu kaftanlı, geniş kemerli ve kemerine taktığı kılıcıyla tasvir edilmiştir; Mongoloid geniş yüzlü, patlak gözlü, düz burunlu, küçük ağızlı, sakalsız ve kakmalı yuvarlak küpelidir. Sağ eli göğsünde çanak tutarken, sol eli vücudunun yanında ve boşta gibi görünmekle birlikte, taşın alt bölümü kırık olduğu için tam anlaşılamamaktadır.²⁹

37'nci insan taşı, boz mermerden yapılmıştır. Başsız olup, kaftanı ve duruş şekli bir önceki örnekte olduğu gibidir.

Yukarıda değindiğim her iki taşın doğusunda, bu yöne doğru uzanan balbal taşları dikilidir.

E- *Moğolistan'ın Batı Kesiminden Bulunmuş İnsan Taşları*: Burada, 1956 yılından başlayarak üst üste inceleme görevleri dolayısıyla yaptığımız gezilerde bulduğumuz insan taşlarını yayınladık (Kimi taşlar, daha önceki ön-raporlarımızda yayımlanmıştır).³⁰

38'inci insan taşı, Bayan-Ölgii ili Tseel ilçesinde ve Dayan Gölü denen küçükçe bir gölün kıyısı civarındadır.³¹ Yerli halk, bu taşı *Dayan bahadır* olarak adlandırmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında bu taşın üstünü örten ahşap bir bina olduğu ve Moğolların taşın yanından geçerken mutlaka atlarından inerek diz çöküp ona saygı gösterdikleri bilinmektedir. Dayan Gölü anıtı, daha önce birkaç kere yayımlanmış olmasına karşılık, hakkında yazılmış kesin bir şey yoktur.³²

Boz mermer taşından ve ince bir işçiliğe sahip taşın yüksekliği 1,60 m ve genişliği de 0,38 m'dir. Mongoloid yüzlü, iri gözlü, ince ve bitişik kaşlı, bıyıklı, ince dudaklı ve kulağında yuvarlak sarkaçlı halka bir küpe bulunan figürün boynunda ucunda haç olan kalın bir zincir takılıdır. Yakasında, soldan sağa bağladığı bir şal vardır; şalın ucu kemeriyle birleştirilmiştir. Kemerinin altında halkalı bağı bulunur. Taşın yanında geçmişte yağmalanmış dörtgen planlı üç mezar yeri bulunmaktadır.

Moğolistan'ın batı sınırında ilk kez görülen boynunda haç taşıyan bu insan taşının, Orta Asya'daki buna benzer insan taşları ve anıt taşlarla aynı döneme tarihlendirilmesi mümkündür³³ ve Türkler arasında Hristiyan inancının yayıldığına da bir göstergesi olsa gerektir.

---

²⁹ Bu taşı Yevtyuhova insan taşlarının 78'incisine koyup eserinde yayınlamıştır. Bulunduğu yeri yanlış belirlemiştir.

³⁰ Ser-Odjav, 1956. Ser-Odjav, 1957.

³¹ Moğollar Dayan gölünü Temeet tsagaan olarak adlandırır.

³² Potanin, 1881, ss. 72-73. Men-gu-yu-mu-zi, 1895, s. 318.

³³ Pantuliv, 1886, s. 76. Şer, 1966, s. 12, resim 2.

39'uncu insan taşı, Bayan-Ölgii ili Buyant ilçesinde ve Çigertei Gölü kanalının yakınındadır. Güney-doğu yönüne bakacak şekilde dikilmiştir. Yüksekliği 1,05 m ve genişliği de 0,42 m'dir. Başı, bedeninin üçte birini oluşturmaktadır. Büyük kulaklı, patlak gözlü, bıyıklı, büyük burunlu, ince ve düz kaşlı, yuvarlak sarkacı olan halka küpelidir. Kalın boyunlu ve ince göğüslü figür, göğsüne bastırıldığı sağ eliyle geniş ağızlı bir çanağı, sol eliyle de kemerine bıçağın kabzasını tutmaktadır. Kaftanının boyun ve yakası anlaşılamamaktadır; buna karşılık, giydiği gömleğinin manşeti, kaftan kolundan çıkmıştır. Sağ kalçasının üzerinde böbrek biçimli bir kese vardır. Taşın yanında, geçmişte yağmalanmış dörtgen şekilli bir mezar bulunmaktadır.

Bayan-Ölgii İlindeki Müzenin Eski Avlusunda Korunan İnsan Taşları:

40'ıncı insan taşı, Kırmızı renkli ve kalın taneli granit taşından yapılmıştır. 1,50 m yüksekliğindeki figür iri başlı, sakallı ve küpelidir; sağ eliyle çanak tutarken, sol eliyle de kemerine sıkıştırdığı kuşağının sapını tutmaktadır. Yuvarlak perçinlerle bezemeli geniş kemerine sağ kalçasına inen yuvarlak bir kese takılıdır.

41'inci insan taşı, beyaz renkli granitten yapılmıştır. İşlemeleri siliktir; göğsünde kavuşturduğu iki eliyle ortası şişkin bir kap tutmaktadır. Sağ kulağında küpe vardır.

42'nci insan taşı, Bayan-Ölgii ili Bayannuur ilçesinde ve Tsagaan höşööt denilen yerdedir. Boz renkli granit taşından yapılmıştır. İnsan taşının yakınında herhangi bir mezar bulunmamaktadır. 1,80 m yüksekliğinde, 0,86 m genişliğinde ve 0,35 m kalınlığındadır.

Başlığı kulaklıklılı figür, iki eliyle kap tutmaktadır; geniş kemerine beş yapraklı dörtgen bir bezek tutturulmuş olup, sol ve sağ kalçasında birer kese vardır. Kemerinden dokuz tane süs sarkar.

43'üncü insan taşı, Hovd ili Tsetseg ilçesinde ve ilçe merkezinin yaklaşık 70 km güney-batısındadır. Boz granit taşından yapılmıştır. Yayvan yuvarlak ağızlı ve bıyıklı figür, sağ eliyle dibe doğru sivrilen bir çanak tutmaktadır. Sağ kalçasında yuvarlak bir kese vardır. İnce kemeri tek çizgili olup, yüzü çok bozulmuştur. Taşın yanında dörtgen planlı bir mezar bulunur.

44 ve 45'inci insan taşları, Uvs ili Malçin ilçesinde ve Cacao geçidinde dört metre aralıkla durmaktadırlar. Yerli halk bunları "Anıt" olarak adlandırır. Her bir taşın gerisinde yan yana ve ince yassı taşlar dikilerek yapılan mezarlardan 44'üncü taşın gerisindeki 2,05x1,10 m; 45'inci taşın gerisindeki de 3,70x3,50 m ölçülerindedir.

44'üncü insan taşı, beyaz granitten yapılmıştır. Yüksekliği 1,35 m, genişliği (göğüs) ise 0,36 m'dir. Büyük başlı, geniş çeneli, düz burunlu, açık ağızlı, ince bıyıklı olup, kaşı iki kat çizgiyle belirtilmiştir. "C" harfi biçimli kulağına uzun sarkaçlı bir küpe takılıdır. Gözlerinin ilenmemiş olması, taşçı ustasının dikkatsizliğinden değil, muhtemelen, bu kişinin görmediğini belirtmek için olsa gerektir.

Kaftanının yakası açıktır; göğsüne bastırdığı sağ eliyle, boynuz formu bir kadeh (*tunraa*) tutarken, sol elini kemerinin arasına koymuştur. Kemerinde beş dallı çiçek motifi işlemesi olan dörtgen bir bezek tutturulmuştur. Kemerinden halkayla tutturulmuş eğri bıçağı sarmaktadır. Sağ kalçasının üzerinde yuvarlak kesesi vardır. Büyük ve tepeli bir başlık takmaktadır. İnsan taşının önünden itibaren, güney-doğu yönüne doğru uzanan ve 5-6 m aralıkla dizilmiş 18 balbal taşı dikilidir.

45'inci insan taşı, mavi granitten yapılmıştır. Yüksekliği 1,50 m ve genişliği de 0,5 m'dir. İşlemeleri kaybolmaya yüz tutmuştur. Başı basık ve kel, burnu ince ve sivri, gözü büyük, kaşlı, kısa bıyıklı ve ağızını açmış figür geniş omuzludur. Kaftanının yakası ve kolları anlaşılamamaktadır. Göğsüne bastırdığı sağ eliyle kap tutarken, sol eliyle de kemerine taktığı kılıcının kabzasını kavramaktadır. Kemerine yuvarlak bir ayna sıkıştırdığı görülür. Kemerinin genişliği 0,06 m'dir ve üzerine yuvarlak perçinler işlenmiştir. Sağ kalçasının üzerinde iki ayrı püskülü olan yuvarlak bir kese takılıdır.

İnsan taşının önünde, 150 m mesafeye kadar uzanan ve toprağa gömülü 47 balbal taşı dizilidir; en sondaki beş taş sağa doğru eğilmiştir.

46'ncı insan taşı, Uvs ili Tarialan ilçesinde ve Höh Bulağ'ın doğusundaki bir tümsek üzerindedir. 0,86 m yüksekliğindeki taş üzerinde hayli aşınmış gözler, kısa basık burun, üstünkörü işlenmiş sakal görülmekte ise de ağız ve kulak ayrıntıları yoktur. Kap tutan sol elini göğsüne bastırmış, sağ elini de kemerine sokmuştur. Kemer, paralel iki çizgiyle belirtilmiştir. Önünde uzanan 137 adımlık mesafede 17 balbal taşı dizilmektedir. Taşın gerisinde 2,50x2,50 m ölçülerinde dörtgen planlı ve bütüne yakın bir mezar vardır.

47'nci insan taşı, Uvs ili Tarialan ilçesinde ve Teel başındadır. Yüksekliği 0,88 m, genişliği ise 0,37 m'dir. Taşın neredeyse yarı bölümünü başı oluşturmaktadır. Yüzde gözler, kaşlar ve burun belirgindir; ağız yan yana iki noktayla belirtilmiştir. Kulak "C" harfi biçimindedir ve taşlı bir halka küpe takılmıştır. İki eliyle geniş ağızlı ve gövdesi şişkin bir kap tutmaktadır. Çevresinde mezar bulunmaması, başka bir yerden taşınarak buraya getirilmiş olduğu izlenimi uyandırmaktadır.

48-49'uncu insan taşları, Zavhan ili, Santmargats ilçesinde ve Höşöö denilen yerdedir.

48'inci insan taşı, büyük yassı taşlarla oluşturulmuş 4,00x4,40 m ölçülerindeki bir mezarın doğu kenarına dikilmiştir. Yüksekliği 0,31 m'dir. İşlemeleri siliktir; boynu belirsiz bir kabartma hâlinde olup, kemeri de tek çizgiyle belirtilmiştir. Pörtlek gözlü, uzun sarkık burunlu, kısa bıyıklı, küçük ağızlı, ince kaşlı ve "C" harfi biçimindeki kulağına ucu yuvarlak taşlı uzun kulplu küpe takılıdır. Tepesindeki 0,05 m yüksekliğindeki kabarıklığın saçı ya da başlığı olması muhtemeldir.

İnsan taşları için ortak olan el, çanak ya da kese gibi ayrıntılara bu taşta rastlanmamaktadır.

49'uncu insan taşı, bir önceki taşın 1,35 m ilerisindedir. Gerisinde 3,00x3,40 m ölçülerinde dörtgen formu bir taş kaide vardır. Taşın ortasına 3,21 m yüksekliğinde bir taş sütun dikilidir. İşlemeleri siliktir; bir önceki insan taşıyla benzer özellikler gösterir. Gözleri, ağız ve burnu garip bir biçimde belirgin hâle getirilmiştir. Tepesinde, bir önceki taşta olduğu gibi bir kabarıklık vardır.

50'nci insan taşı, bir önceki taşın 1,35 m ilerisindedir. Taşın gerisinde 3,60x3,10 m ölçülerinde bir taş kaide ile ortasında da 2,12 m yüksekliğinde bir taş sütun vardır. İnsan taşının yüksekliği 1,24 m, başı üzerindeki tepeliğin yüksekliği 0,10 m ve genişliği de 0,17 m'dir. İri gözlü, uzun sarkık burunlu, geniş sakallı, küçük ağızlı, üstün körü yapılmış kulaklı figür, kabaca işlenmiş sağ eliyle şişkin karınlı ve yayvan ağızlı bir kap tutmaktadır. Taşın önünde, 161 m mesafeye kadar uzanan 16 balbal taşı dikilidir.

51'inci insan taşının 1,40 m ilerisinde 2,70x2,70 m ölçülerinde bir taş kaide yer almakta olup, ortasına dikilen taş sütunun yüksekliği 3,13 m, genişliği 0,85 m ve kalınlığı da 0,13 m'dir.

İnsan taşının yüksekliği 1,24 m ve göğüs çevresinin genişliği de 0,32 m'dir. Başının üstünde, yukarıdaki insan taşında olduğu gibi benzer bir kabarıklık var. Kabaca işlenmiş figürün yüzünde kulaları belirgin değildir; gözleri, ağız, burnu ve sakalı basit çizgilerle belirtilmiştir. Sağ eliyle dibe doğru sivrilen bir kap tutarken, sol eli kemerinin üzerindedir. Önünde, 137 m mesafeye kadar uzanan 16 balbal taşı dikilidir.

Yukarıdaki insan taşları ile aynı döneme ait olması muhtemel iki mezardan biri 3,60 mx3,10 m ölçülerinde ve dörtgen planlı olup, ortasında 3,12 m yüksekliğinde bir taş sütun dikilidir. Mezarın doğusunda, 172 m mesafeye kadar uzanan 12 balbal taşı dizilmektedir.

Diğer mezar 1,90x2,90 m ölçülerindedir ve ortasında da 2,45 m yüksekliğinde bir taş sütun dikilidir; mezarın güney-doğu kenarında 45 adım mesafeye kadar altı balbal taşı dikilidir.

Her iki mezarın yanında da insan taşı yoktur.

Yukarıda anılan mezarların ortalarına dikilmiş uzun taş sütunlar, bu mezarları Türk Dönemi'nin diğer mezarlarından ayıran bir özelliktir. Mezara taş sütun dikilmiş olmasının, ait oldukları soyun gelenekleriyle bağlantılı olması muhtemeldir.

52'nci insan taşı, Zavhan ili Nömrög ilçesinde ve Tsorgo başı denilen yerdedir. İnsan taşının gerisindeki yassı taşlarla yapılmış 3,15x3,15 m ölçülerindeki mezar, geçmişte yağmalanıp bozulmuştur. Mezarın doğu kenarına dikilmiş boz granit taş da kırıktır; fakat ince bir sanat işçiliğine sahip olduğu yine de anlaşılabilmektedir. 1,76 m uzunluğundaki taşın 1,3 m'sine bir insan figürü işlenmiştir. 0,35 m kalınlığındaki kuşağına, sırasıyla, 0,14 m uzunluğunda kınında bir bıçak, 0,25 m uzunluğunda bir süs eşyası, 0,12 m uzunluğunda bir kese, 0,17 m uzunluğunda bıçak olması muhtemel bir nesne, 0,05 m uzunluğunda yine bir süs eşyası, yanında yayvan dörtgen (0,08x0,04 m.) bir kese ve 0,15 m uzunluğunda çift süslü bir nesne takılıdır. Buna benzer birçok takının yer aldığı bir insan taşı, aynı ilin Cavhlant ilçesinde ve Yaruu Irmağı'nın Höşööt ağzında bulunmuştur. Söz konusu insan taşından yaklaşık 300 m mesafeye kadar 50 balbal taşı dizilidir. Mezarın çevresindeki taşın üzerinde üç dağ keçisi işlenmiştir.

53'üncü insan taşı, Zavhan ili Yaruu ilçesinde ve Yaruu ağzındadır. Küçük bir yassı taştan yapılmış figürün başı ile kemerinin bulunduğu bölümü kırıldığı için yalnızca göğsü kalabilmiştir. Taşın kalınlığı 0,75 m ve genişliği de 0,25 m'dir. Kaftanının çift biyeli yakası açık olup, göğsüne bastırıldığı sağ eliyle bir nesne tutuyor olsa da bozulduğu için anlaşılabilmesi mümkün değildir. Sol eli kemerinin üzerindedir. Yakınında, taşlarla oluşturulmuş 2,40x2,50 m ölçülerinde dörtgen planlı bir mezar, mezarın doğusunda da toprağa gömülü olarak dizilen 14 balbal taşı vardır.

54'üncü insan taşı, 53'üncü insan taşının yakınındadır. Yalnızca göğüs bölümü kalmıştır. Açık yakalı kaftanından başka hiçbir ayrıntı yoktur. Yakınındaki mezar 2,44x2,50 m ölçülerindedir.

55'inci insan taşı, 53'üncünün yakınındadır. Gözünün altından ve kemerinin çevresinden kırıktır; geniş yüzlü, büyük burunlu, kısık ağızlı, uzun sivri çenelidir. Kaftanının yakası, 54'üncü insan taşındakine benzer. İnsan taşının gerisinde 2,00x2,50 m ölçülerinde bir mezar ile mezarın doğu yönüne doğru sıralanan balbal taşlarından sadece beşi kalabilmiştir.

56'ncı insan taşı, aynı yerdedir. Boz granit taştan işlenmiştir. Tepesinde düğmeli ve yukarı doğru sivrilmiş bir başlığı vardır; yakası açık kaftanı, düz uzun burnu, yüz ve dudak altında sakalı, küçük ağızlıdır. Büyük kulağında kancalı halka bir küpe takılıdır. Boynu kısadır. Göğsüne bastırıldığı sağ eliyle uzun boyunlu ve gövdesi şişkin bir kabı, sol eliyle de kemerine sıkıştırdığı bıçağının kabzasını tutmaktadır. Kemerine dörtgen bir bezek işlenmiş ve halkalı kıvrık bir bıçak takılmış. Sağ yanında da kılıflı ince bir bıçak, bir püskül ve yine bıçak olması muhtemel bir nesne bulunmaktadır.

İnsan taşının gerisinde taşlarla oluşturulmuş 2,40x2,50 m ölçülerinde bir mezar bulunmasına karşılık hâyli bozulmuştur. İnsan taşının yanında dikili olarak beş balbal taşı yer almaktadır.

57'nci insan taşı, genel görünüşü ve malzeme olarak 56'ncı insan taşına benzer. 1,13 m yüksekliğindedir; kaşları birleşik, burnu düz, sakalı ince ve dudak altı da sakallıdır. "C" harfi biçimli kulağında halka küpe takılıdır. Sağ eliyle küçük dipli bir çanak, sol eliyle de 0,31 m uzunluğundaki bir kılıcın kabzasından tutmaktadır. Dörtgen bezek tutturulmuş kemeri ve sağ kalçası üzerinde de yuvarlak bir kesesi vardır. İnsan taşının gerisinde yer alan ve bir önceki mezarla aynı ölçülerdeki mezarın doğusunda, bu yöne doğru sıralanan altı balbal taşı kalabilmiştir.

58'inci insan taşı, 57'nci taşın yakınındadır. Yukarıda değinilen iki insan taşına göre biraz daha iyi işlemelidir. Başы büyüktür; katlı çizgilerle kaşları ve gözleri yapılmıştır. Bıyıklı ve dudağının altında da sakalı vardır. "C" harfi biçimli kulağında ucu düğmeli halka küpe takılıdır. Kaftanının yakası dik fakat belli belirsizdir; göğsüne bastırıldığı sağ eliyle kap tutarken, sol eliyle de 0,40 m uzunluğundaki kılıcının kabzasını kavramıştır. Kaftanının kolu ince biyelidir; koynunda, 57'nci örnekle benzeşen 0,15 m uzunluğunda kıvrık uçlu bir hançer bulunur. Vücudunun sol yanında 0,20 m uzunluğunda bir bıçak, sağ yanında çevresi bağcıklı yuvarlak bir kese ile 0,13 m uzunluğunda küçük bir bıçak vardır. Kemerinin üzerine 25 adet dörtgen bezek işlenmiştir.

İnsan taşının gerisinde bir mezar varsa da, boyutları ve biçimi anlaşılamamaktadır. Mezardan 148 m mesafeye kadar toprağa gömülü vaziyette yedi balbal taşı vardır.

59 ve 60'ıncı insan taşlarının işlemleri, özellikle taktıkları bıçak ve kılıç ile tuttıkları kaplar ve kemerleri birbirlerine çok benzediği için aynı taşının elinden çıkmış olmaları muhtemeldir.

59'uncu insan taşı, Zavhan ili İder ilçesinde ve Zagastai tugayına bulunduğu Hataç'ın ağzındadır. Yüksekliği 1,60 m'dir; yanındaki 7,20x6,30

m ölçülerindeki dörtgen planlı mezar, geçmişte yağmalanmış olup özgün biçimini kaybetmiştir.

Bu insan taşı en ince sanat işçiliğine sahip olandır. Mongoloid, etli yüzlü, kalın boyunlu ve saçlarını başının üzerinde toplamıştır. İnce kaşlı, iki kat çizgi ile vurgulanmış pörtlek gözlüdür; burnu çok belirgin yapılmıştır. Çenesi geniş ve katlı, kalın dudakları sıkılı durumdadır. “C” harfi biçimindeki kulağına halka küpe takılıdır. Kaftanının yakası üçgen katlı çizgilerle vurgulanmıştır; göğsüne kavuşturduğu sağ elinin işaret, orta ve yüzük parmaklarını kıvrıp baş ve küçük parmaklarıyla ağız çevresi profilli ve yuvarlak dipli bir çanağı, sol eliyle de sağ elinin bileğinden destek alarak kuş (?) biçimli bir nesneyi ince bir iple parmağına bağlayarak tutmaktadır. İnce kemerine yuvarlak ve ayna gibi bir nesne asılıdır. Sağ yanına, çok ince bir işçilikle, göl balığı (alabalık ?) türü iki balık işlenmiştir. Balıkların uzunlukları 0,50 m ve 0,45 m’dir. Taşın üzerinde bir kadının tasvir edildiği muhakkaktır.

60’ıncı insan taşı, 59’uncu taşın yanındadır. Boz granitten işlenmiştir. Yüksekliği 0,80 m ve genişliği de 0,35 m’dir. Gerisinde 5,30x5,20 m ölçülerinde dörtgen planlı bir mezar vardır. Yüzü geniş ve büyük, gözleri tek çizgi hâlinde düz, burnunun ucu büyük, dudakları ince ve çenesi de çizgiyle belirtilmiştir. Kulağı yoktur; göğsündeki sağ eliyle formu anlaşılamayan ve kap olması muhtemel bir nesne tutarken, sol eli dirseğine dayalı olarak işlenmiştir.

3-Birkaç Kişi Bir Arada İşlenmiş Anıtlar

Önceki bölümlerde değindiğimiz insan taşları ile anlam bakımından aynı olmalarına karşılık, biçim ve görünüş olarak özgün niteliklere sahip ve birkaç kişiyi bir arada aynı taş üzerinde gösteren anıt taşlar da vardır; bunlar, Bulgan ve Zavhan illerinde bulunmuştur.

a- Bu tür taşlardan ilki Zavhan ili Cavhlant ilçesinde ve Buyant Irmağı’nın kuzey kıyısındaki Biçigtiin Bulan’dadır. 0,58 m genişliğinde, 0,16 m kalınlığında ve 3,10 m yüksekliğindeki granit taşından yapılmış olan taş, güneşin doğduğu yöne bakacak şekilde dikilmiştir. B. Rinçen, bu taşı 1928 yılında gördüğünü “*Heyşen ile birlikte Taişir ili, Uliastai yönündeki yerlerde yapılan gezinin kısa notları*” adlı raporunda da belirtir³⁴.

Söz konusu raporda, bu taşın erken Türk Döneminden kalma bir anıt olduğu, taştaki, bir halı üzerine oturan iki figürün altındaki sopa taşıyan iki figürün de, halı üzerinde oturanların hizmetkârları olabileceği

³⁴ MHC, Bilimler Akademisi, Tarih enstitüsü el yazması arşivi. No. 41’dedir.

belirtilmektedir. Sonradan Çek akademisyen P. Pouh “*Moğol coğrafyasında 13 bin km’lik gezi*” adlı kitabında bu taşın fotoğrafını yayınlamışsa da, herhangi bir açıklama yapmamıştır³⁵.

Anıtı yerinde gördüğümüzde, daha önce dikkatleri çekmemiş bazı ayrıntıların bulunduğunu fark ettik. Taşın üst kenarının iki köşesine, karşılıklı olarak oturup birbirine bakan iki figür ve onlardan az aşağıda da iki figürün daha işlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Taşın sol üst köşesindeki figür, halı üzerine bağdaş kurup, sağ eliyle ağzı ve dibi geniş, gövdesi ise şişkin bir çanak tutarken sol elini de yukarı kaldırmıştır; fakat taşın bu bölümü çok aşındığı için ne yaptığını tam olarak anlamak imkânı kalmamıştır. İnce kollu ve kol ağzı dar kaftanının yakası açık ve dışa kıvrılmıştır; kaftanının eteği ve yakası geniş biyeli olup, değneğini de arkasına koymuştur. İri gözlü, sık ve kısa sakallı, dudakları sıkı figürün saçları da serbest olarak ensesine sarmaktadır.

B. Rinçen, raporunda, halının iki kenarında göğüsleri ileri çıkmış birer geyik figürü olduğunu belirtmekteyse de, biz gördüğümüzde bunlar anlaşılamaz bir durumdaydı. Taşın sağ köşesindeki oturan figürün bulunduğu kesim hayli aşındığı için tam olarak belli olmamaktadır. Göğsünün üzerine koyduğu sol eliyle bir nesne tutuyormuş gibi görünüyorsa da, anlamak mümkün değildir. Buna karşılık, değneğini sol dizi üstüne koymuştur ve saçları da ensesine doğru serbestçe sarkıtılmıştır.

Aşağıdaki iki figürden sağdakinin kısa kollu ve açık yakalı bir kaftan giydiği belli olmaktadır; kaftanının yakaları ve eteği geniş biyelidir. Sağ eli göğsünün üzerinde iken, sol elini ince değneğine dayamıştır. Sivri burunlu ve kısa çorap şeklinde bir çizmesi vardır. Gözleri düz çizgiyle belirtilmiş olup, büyük burunludur ve serbestçe saldıği saçları kemerine kadar uzanmaktadır.

İkinci figür onun karşısındadır; sağ eliyle değneğine dayanarak yürümektedir. Üzerindeki kaftanı, diğer figürün kaftanına benzemekle birlikte, onun kaftanının biyeleri yoktur. Sol kolu boştaır. İri gözlü, geniş kaşlı ve sakallıdır; o da, saçlarını serbestçe salıvermiştir.

Bu anıt taşın yakın çevresinde hiçbir mezarın emaresi yoktur.

b- Diğer anıt, Bulgan ili Mogod ilçesinde ve Tülee dağının kuzey-doğu gerisindeki Asgat taşıdır.³⁶ Bu anıt, işlemeli dörtgen büyük yassı taşlarla dört kenarından çevrili bir mezarın güney-doğu köşesine ve güneşin doğduğu yöne doğru bakacak şekilde dikilmiştir.

---

³⁵ 1957, resim 55-57.

³⁶ Ser-Odjav, 1965.

Anıtın merkezinde, başında demir tolga bulunan, küçük burunlu çorap çizmeleri olan ve sağ yanına yuvarlak bir sarkaç takılı bir figür bağdaş kurmuş olarak işlenmiştir; sağ eliyle geniş ağızlı ve gövdesi şişkin bir vazo tutarken, sol elini de sağ kolunun dirseğine dayamıştır. Dolgun yanaklı, küçük çeneli, Mongoloid yüzlüdür.

Bu figürün iki yanında karşılıklı olarak oturmuş birer figür daha vardır. Başlık takmışlardır; sağ elleriyle, merkezdeki figür gibi kap tutarlar, sol kolları ise boşta. Taşın sol üst köşesine bir güvercin ile hemen altına bir dağ keçisi figürü işlenmiş; alt kenarına da boynuz şekilli desenler yapılmıştır.

Bu iki anıt üzerindeki figüratif tasvirler ile bunların yerleştiriliş şekline benzer örneklerin, Orta Asya'daki, 6-8. yüzyıllara tarihlenen tapınaklarda da yer aldığı, bunların duvarlarında, karşılıklı olarak bağdaş kurup ellerindeki çanak ve kadehlerle birbirine bakar şekilde tasvir edilmiş erkek ve kadın figürlerinden oluşan rengârenk boyalı duvar resimlerinin bulunduğu bilinmektedir³⁷.

Yine Tuva'daki Karga ırmağı havzasında bulunan bir insan taşının alt kenarında, çömelmiş ve karşılıklı olarak kap tutan iki figür işlenmiştir.³⁸

4- İnsan Taşlarında Giyim-Kuşam ve Tarihlendirme Sorunu

İnsan taşlarının işçilikleri, biçimleri, giyim-kuşamları ile taktıkları ya da tuttıkları eşyaları ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutmak, geçmişteki tarihî olaylar ile halk törelerinin aydınlatılması için olduğu kadar, ülkenin bugünkü durumuyla bağlantılarının saptanması için de önemlidir.

Yukarıda ele aldığımız 60 insan taşının çoğu, bu eserin birinci bölümünde anılan sınıflamanın ilk grubunu oluşturmaktadır ve geri kalan pek az örneğin ikinci bir grup altında ele alınması gerekir.

Şimdiye kadar ortak bir görüş birliğine varamadığımız sorunlardan biri mezarlardır. Pek çoğu akademisyen, insan taşlarının yanındaki dörtgen ve dairesel planlı mezarları, ölen insanların gömüldüğü yerler olarak değil, bir sunak alanı olarak görmeyi sürdürüyorlar. Buna karşılık, bazıları, bu mezarları, ölen kişilerin gömüldüğü, bir başka deyişle, ölenlerin yakılarak küllerinin konulup saklandığı bir yer olarak değerlendirmektedirler. Bu nedenle, insan taşlarının çevrelerindeki taş yığınlarıyla oluşturulmuş dörtgen ve daire planlı alanlar, sunak alanı ya da mezar yeri olarak adlandırılmış olsa da, biz, sunak alanı ya da mezar yeri ifadelerini, esas itibarıyla, mevcut

³⁷ Albaum, 1960, resim 96.

³⁸ Graç, 1961, resim 11. (5'inci insan taşı).

durumlarını dikkate alıp değerlendirerek kullanmanın daha doğru olacağı görüşündeyiz.

Bizim gözlemlerimiz, anıt-mezar ya da yığma taş tepe görünümündeki (hircisüür) mezarların inşaatının bazı kurallara tâbi olduğu, bu mezarlarda, büyük ya da küçük farklı boyutlardaki insan taşı ve balbalların da bu kurallar dâhilinde mezar alanına yerleştirildiklerini ortaya koymuştur. Örneğin, bir dizi oluşturacak şekilde zemine dikilen balbal taşlarının, bir yöne uzanacak şekilde sıralanmalarına karşılık, bu sıranın ucundaki birkaç taşın sağa doğru eğilmiş olması, sadece burada değindiğimiz 45'inci insan taşının son beş sırasındaki balbal taşlarında değil, Tuva'da da karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Bunların hangi nedenle bu şekilde dikildiğini açıklamak şimdilik zordur.

İnsan taşlarında giyim-kuşam, çoğu taşta ayrıntılı olarak gözlemlenememekle birlikte, Sühbaatar ve Dornor illerindeki kimi taşlarda (No. 5, 6, 7, 8, 12, 19, 20, 23) çok belirgindir. Yine kaftanın ancak boynu, yakası ya da kolunun belirgin olarak işlendiği, hatta içe giyilen gömlek kolunun manşetlerinin belli edildiği örnekler de vardır. Kaftanın boyun ve yaka kısımlarının belirgin olarak işlendiği (No.6, 7, 34, 35) örneklerin tümünde, L. D. Graç'ın belirttiği gibi,⁴⁰ yakalar, ters yöne (*sola*) değil, doğru (sağa) yöne açılmaktadır. Yakası sağa açılan kaftanlı insan taşları L. A. Yevtyuhova tarafından da yayınlanmıştır.⁴¹ Kaftan ve giyimin boynu gözlemlendiğinde, Moğol tarzı dik yakalı olanlar ile eğik yakalı olanlar şeklinde iki ana tip öne çıkmaktaysa da, kimi insan taşlarının kaftanları özgün ve farklıdır.

Bazı insan taşlarında, kaftanların kollarının, bileği kavrar biçimde yapılmış olması, taşçının, bununla yazlık ve ince bir kaftanı anlatmak istediği şeklinde de yorumlanabilir. Bazı örneklerdeki kaftan kolu ile eteklerindeki kıvrımlı işlemelerin, kalın astarlı ve kışlık bir kaftan olduğunun anlaşılabilmesi için yapıldığına şüphe duyulamaz. Bazı yayınlarda, ince kollu kaftanların soylular, kaba kolluların da sıradan kişiler tarafından kullanılmış olduğunun ileri sürülmesi, yanlış bir değerlendirmedir.⁴²

Kışlık ve yazlık kaftanın bu kadar belirgin olarak taşta işlenmiş olması, aynı zamanda, ölen kişinin hangi mevsimde mezara gömülmüş olduğunun anlaşılabilmesine de imkân tanımaktadır.

---

³⁹ Graç, 1961, s. 54.

⁴⁰ Graç, 1961, s. 60.

⁴¹ Yevtyuhova, 1952, s. 88.

⁴² Şer, 1963, s. 57.

İnsan taşlarında birkaç çeşit başlık vardır. 5, 12 ve 19'uncu insan taşlarının başlıkları büyük, geniş ve çevresi yuvarlak tepelidir; başlıkları üzerinde belli ki değerli taşlarla bezenmiş sarkıtlar ve çeşitli biçimlerde örölüp işlenmiş perçem süsleri de vardır. 1'inci insan taşının başlığı, kulaklıklı kısa bir tür şapka (*doppa*) tarzındadır. 10 ve 21'inci insan taşlarının başlıkları sivri tepeliklidir ve kepçe biçimli, enseye doğru sarkan bir örtüsü vardır. 48, 49, 50 ve 51'inci insan taşlarının başları üzerindeki topak biçimindeki yuvarlak nesneyi, L. A. Yevtyuhova başlık olarak değerlendirmiş ve çalışmasının 2'nci bölümünde yer verdiği tasnife de bu şekilde dâhil etmiştir.

Bez, kumaş, deri ya da tüyden yapılmış başlıklardan farklı olarak demir miğferli insan taşları da vardır. Altın Tamgan Tarkan anıtında ortadaki figür dışında, 36'ncı insan taşının başlığının da, bez kumaş değil, demir miğfer olduğu belirgin bir biçimde anlaşılabilmektedir. Bu iki örneği, L. A. Yevtyuhova, başlık tasnifinin 4'üncüsüne dâhil etmekle birlikte, miğfer olduklarını fark etmemiş olsa gerektir.⁴³

Yukarıda değinilen başlık tipleri arasında, Tuva'da bulunmuş kürklü bir tek başlık bile yoktur. Tuva, Hakas ve Moğolistan'ın batısında kullanılan yüksek şapkaya (*doppa*) benzeyen başlıklar da çok ender örnekte karşımıza çıkar.

56'ncı insan taşının başlığının, Moğolistan'ın doğusundan başlayarak batı ucuna kadar geniş bir coğrafyada yaygın olarak kullanılmasına bakılırsa, menşe olarak tek bir yere bağlanamayacağı açıktır.

İnsan taşlarının tepeliğinde bulunan topak şeklindeki yuvarlak nesneyi, Yevtyuhova ve Graç her ne kadar başlık olarak nitelendirmiş olsalar da, böyle küçük bir nesnenin, başlık üzerinde, güneş, rüzgâr, yağmur ya da kardan korunmaya yarayan bir işlevi yerine getirebilmesi mümkün görünmediği için, başlığın bir parçası değil, saça verilmiş bir şekil olarak taşla işlenmiş olması daha muhtemeldir.

Ele aldığımız insan taşlarının, 1-Sakallı, 2-Bıyıklı, 3-Bıyıklı, dudak altı sakallı, 4-Bıyısız, dudak altı sakallı ve 5-Sakalsız, bıyısız olmak üzere beş ana tipi vardır. Sühbaatar ve Dornod'daki insan taşlarından yalnızca biri (No.15) sakallıdır. Sakallı, bıyıklı ve dudak altı sakallı insan taşları, Moğolistan'ın sadece Orta ve Batı Moğolistan'da bulunmaktadır. Bu bölgelerde sakal, bıyık ve dudak altı sakallı insan taşlarının sayısının çok oluşu, bu taşların Türk menşeli olduklarının göstergesidir.

---

⁴³ Yevtyuhova, 1962, ss. 103-104.

Türk soyluların yerleşip oturdukları coğrafi bölgeler dışındaki sakalsız ve bıyiksız insan taşlarının Mongoloid soylulara ait anıtlar olması muhtemeldir.

İnsan taşlarındaki küpe, kemer süsleri ve silâhlar, bir yönüyle, Türk Devleti teb'ası olan ustaların araç-gereç ve silâh üretiminde maden kaynaklarını işleme becerilerinin ölçüsünü ortaya koyarken, diğer yandan da toplumu oluşturan bireylerin estetik tercihlerinin ve kültürel davranışlarının anlaşılabilmesine imkân vererek, o dönemi tanımamızı da sağlıyor. Bu nedenle biz aşırı dikkat gösterip, insan taşlarına işlenmiş nesneleri, sadece kendi aralarında değil, diğer yerlerde bulunmuş örneklerle de karşılaştırarak, bunları, benzer olan yönleri ile özgün niteliklerinin belirlenmesine yardımcı olacak ana malzeme gruplarından biri olarak değerlendiriyoruz.

Yayınladığımız insan taşlarında 9 tip küpe kullanıldığı saptanmıştır. 44 ve 49'uncu insan taşlarına işlenmiş küpelerin, M.S. 6-8.yüzyıl mezarlarından çıkmış küpelerle aynı olması, bunların da aynı tarih kesitine tarihlendirilmelerine imkân vermiştir.⁴⁴ 38 ve 39'uncu insan taşlarındakiler, Moğolistan'da Hoolt ve Urt bulag'da da bulunmuş olup, L. A. Yevtyuhova'nın yayınlandığı iki insan taşının küpeleriyle benzerdir. Bu tarz küpeler, M. P. Gryaznov'un yayınladığı ve M.S. 9.yüzyıla tarihlendirilen bir Altay mezarında da ele geçmiştir.⁴⁵

31, 46, 48 ve 52'nci insan taşlarının küpeleriyle eşleştirilebilecek örnek şimdilik yoktur. 52'nci insan taşının küpesi ile benzer küpeli bir insan taşı Tuva'da bulunduğu⁴⁶ gibi Tomsk şehri civarında kazısı yapılmış 26'ncı mezardan da benzer biçimli bir bronz küpe ile bir Tang Devleti sikkesi ve 7-8.yüzyıllara tarihlenebilecek bükük kabzalı bir bıçak da ele geçmiştir.⁴⁷

5 ve 19'uncu insan taşlarındaki örmeli küpeler, birbirine çok benzemekle birlikte, farklı dönemlere ait olmaları muhtemeldir.

Yayınladığımız insan taşlarının çoğu kemerlidir. 20 ve 21'inci örneklerde kemerler çizgiyle belirtilmiştir. 30'uncu insan taşı da böyle olmakla birlikte, kemerin önüne dik çizgiler işlenmiştir. Bazı taşlarda kemerlerin üzerlerine süs amaçlı olarak dörtgen bezekler tutturulmuştur. Kimi insan taşlarında ise, kemerlerde büyük yuvarlak tokaların işlenmiş olduğu görülür.

6'nci insan taşının kemeri son derece ayrıntılı işlenmiştir. Tokası, büyük yuvarlak aynalı olup, aynanın dış çerçevesine 8 nilüfer çiçeği, ortadaki

⁴⁴ Yevtyuhova, 1952, s. 105. Graç, 1961, s. 62.

⁴⁵ Gryaznov, 1930, resim 66.

⁴⁶ Yevtyuhova, 1952, ss. 22-83, resim 34-35.

⁴⁷ ZRAO t. XI-XII, s. 116-122.

yuvarlak merkeze ise yaprakları dört yöne açılmış bir nilüfer çiçeği motifi işlenmiştir. Tokanın iki kenarındaki kelepçeler de ince bir işçiliğin ürünüdür. Kemerin genişliği 0,02 m, aynalı tokasının çapı ise 0,095 m'dir.

İnsan taşlarında, kemerle bağlantılı bir başka ayrıntı da, Doğu dünyasında yaygın olarak kullanılan kesedir. Sadece süs değil, fakat aynı zamanda her türlü temizlik malzemesinin de içine konulduğu ve kalça üzerine takılıp taşınan bir tür kılıf niteliğindeki kese, erkek ve kadın ayırımı olmadan herkes tarafından kullanılmıştır.

Doğunun geleneklerini yeterince bilmeyenler, bunları, çanak, enfiye kutusu, yiyecek ya da içecek kapları olarak açıklamışlardır. İnsan taşlarındaki keseler, biçimleri itibariyle farklılıklar gösterse de, bütün örnekler tek bir anlam taşır. Bizim kese olarak adlandırdığımız ve bütün insan taşlarının kalçalarına takılmış yuvarlak ve dörtgen formlu nesnelerin bazıları püsküllüdür. Püskül, esasen, bu nesnelerin sarkıtılarak takıldığı askıya verilen bir addır. Ama bu, ileride üzerinde daha ayrıntılı incelemeler yapılması gerekecek bir konu olduğu için, üzerinde çok durmayacağız.

Yayınladığımız 60 insan taşından sekizinde çeşitli kese ve kılıçlar takılıdır. Silâhlarıyla işlenmiş olmaları, bunları daha da görkemli bir görünüme kavuşturarak bozkırın savaşçılarının özelliklerini de dışa vurmaktadır. Beş insan taşı kılıçları ve üç insan taşı da kısa bıçaklarıyla tasvir edilmiş olup, iki insan taşında da çakı benzeri küçük bıçaklar vardır.

56'nci insan taşında hançer, kılıç ve bıçak, 50'nci insan taşında da hançer, kılıç ve iki bıçak tasvir edilmiştir. Diğer insan taşlarının birer silâhı vardır.

Bunlar arasında 44'üncü insan taşının önüne taktığı kıvrık kabzalı hançer oldukça ilginçtir ve Tanrı dağı⁴⁸ ve Tuva⁴⁹ gibi yerlerde bulunmuş insan taşlarındaki “*Uybat*” denilen hançerlerle hayli benzerlik gösterir.⁵⁰

56 ve 58'inci insan taşlarındaki iki bağ ile dikine takılmış, sapı halkalı kısa ve kıvrık bıçaklar da oldukça dikkat çekici silâhlardır.

Bazı insan taşlarındaki bıçak tasvirleri, kordonlu gibi görünmelerine rağmen, yukarıdaki insan taşlarının bıçaklarıyla aynı tarzda bele takılmışlardır. 34, 36 ve 45'inci insan taşlarındaki kılıçların tümü düz, iki bağlı olan 8'inci insan taşındaki kılıç ise halka kabzalıdır. Bu tür kılıçların Tuva ve Minus çöküntüsü gibi yerlerde bolca bulunduğu ve 7-8. yüzyıllara tarihlendikleri bilinir.

---

⁴⁸ Şer, 1963, s. 160.

⁴⁹ Graç, 1961, s. 63.

⁵⁰ Yevtyuhova, s. 24, resim 30.

İnsan taşlarında bir başka önemli ayrıntı da çanaklar ve kaplardır. Çanak ve kabın taşlara yoğun olarak işlenmiş olmasının çok çeşitli açıklamaları arasında, bu tür kaplarla arak ve kımız içilmesi kadar, yağ törenlerinde de kullanılması ağırlıkla benimsenmiştir.

Bazı akademisyenler, elde tutulan nesneyi çanak ya da kap değil, enfiye kutusu olarak açıklamakta ve bunların formlarına bakılarak kişinin toplumdaki statüsünün belirlenebileceğini iddia etmektedirler.⁵¹ Bu iddianın tartışmaya değer bir tarafı yoktur. Gerçekten de, her ne kadar tarihi belgelerde, ölen kişinin mezara yerleştirilmesinden sonra yağ töreni yapıldığına ilişkin birçok kayıt varsa da, sonuçta insan taşına çanak ya da kap işlenmiş olmasıyla, onun, ölen kişinin yağ törenine katıldığını düşünmek doğru değildir. Nitekim insan taşlarında yalnızca çanak ya da kap değil, aynı zamanda kadeh ve vazo gibi eşyaların da yer almasının başka amaçlarla ilişkilendirilebilecek anlamları vardır.

Esas itibarıyla başlıca hayat şekilleri hayvancılık olan göçebe boylarının, kam inancına bağlı olarak, göğün ve yerin üyelerine yiyecek ve içeceklerinin en iyilerini *“içim rahat, kap dolu”* düşüncesiyle sunma gelenekleri vardır. Bu geleneklere uyarak, yaşlılarının ellerine verilen kaplarla yapılan bu *“sunu törenleri”*nin, insan taşlarında da, figürlerin eline birer kap verilerek aynı şekilde işlenmiş olduğu görüşündeyiz.

Göçebelerin çanak ve kap tutturma geleneğinin, yerleşik nüfusu etkilemiş olduğu varsayılabilir. İnsan taşlarındaki figürlerin tuttuğu kap-kacak türü eşyaların, çanak ve vazo biçimindeki kaplar, kadeh ve benzeri formlarda karşımıza çıkması, coğrafi farklılıklar ve göçler gibi faktörlere bağlı olabilir.

Merkez Asya'nın Moğolistan gibi kesimlerinde bulunmuş insan taşlarında çoğunlukla çanak ya da vazo biçimindeki kaplar öne çıkarken, Orta Asya'nın yerleşik toplumlarının bulunduğu coğrafyalarında bulunmuş insan taşlarında daha çok kadeh formları görülür.

Kap, çoğunlukla sağ elle tutulurken, kabın iki elle tutulduğu ya da sağ elin kabı tutup sol elin de kolu dirsekten desteklediği örnekler de vardır. Bu ayrıntı, Doğu dünyasının geleneğindeki, verilen herhangi bir şeyi iki elle almak ya da sağ elle alırken sol elle mutlaka sağ kolu dirseğinden kaldırmak gibi bir saygı töresinin eski çağlardan aktarıldığının da bir göstergesidir.

Yayınladığımız 60 insan taşının pek çoğunda karşımıza çıkan kap formları, Graç ve Yevtyuhova'nın yayınladığı insan taşlarındaki kap formlarından daha fazla ve çeşitlidir⁵². Ele aldığımız örneklerde kadeh benzeri

---

⁵¹ Karruters, 1914, s. 65.

⁵² Yevtyuhova kap formlarını 10, Graç ise 6 gruba ayırmıştır.

tek bir kap varken, Altay ve Moğolistan'ın batı kesimlerinde bulunmuş kimi insan taşlarının birkaçında kadeh formuyla karşılaşılmaktadır.⁵³ Tuva'da bulunan insan taşlarında ise kadeh formu yoktur. Kadeh, esasen, göçebelerin hayatına pek de uymaz; fakat yerleşik hayatla bağlantılı olduğu için, bu formun, yerleşik toplumlarla yakın ilişkiler kurmuş batı sınırındaki yerlerde yaygın bir kullanım alanı bulmuş olması muhtemeldir.

Geniş ağızlı ve dibe doğru sivrilerek yüksek kap formu ile bunun daha yayvan formlarının, insan taşlarında daha çok tercih edildiği görülüyor. Bu formdaki kapların, 14.yüzyıla kadar yaygın olarak kullanıldığını gösteren örnekler, altın ve gümüş olarak kazılardan da çıktığı bilinir.⁵⁴

Bu tür bir kap 39'uncu insan taşında da karşımıza çıkmaktadır. Geniş ağızlı, basık gövdeli ve yayvan dipli kaplar grubuna 16'ncı insan taşındaki kaplar girer. Bu tür kaplar başka yerlerde de pek bulunmamıştır. Bir başka örnek, halka kaideli kaptır ki, 30'uncu insan taşında yer alır. Onunla benzer kaplara, Tuva ve Moğolistan'ın batısında bulunmuş insan taşlarında rastlanmaktadır.⁵⁵ Beşinci grup olan geniş ağızlı ve şişkin gövdeli kap, 56'ncı insan taşında karşımıza çıkmaktadır. Buna benzer kaplar, Tuva'da da çok sayıda bulunmuştur. Yine bununla benzer, fakat biraz daha yüksek ağızlı bir kap, 14'üncü insan taşında görülmektedir. Altıncı grubu oluşturan gövdesi kulplu kaba 31'inci insan taşı örnek verilebilir. Tuva'da 1 ve Altay'da da 1 insan taşında böyle bir kap işlenmiştir. Son iki örnekte, kapların ağız düz ve diktir. Yedinci grubu, 36'ncı insan taşındaki yarı sırlı çanak oluşturur. Sekizinci grup, 44'üncü insan taşına işlenmiş boynuz formu bir kadehtir. Türk Dönemi insan taşlarının hiç birinde böylesine boynuz formu kadeh tasviri yoktur. Bu form, İskit Çağı'na tarihlenen bazı insan taşlarında görülür. Sovyetlerin Nikolayev şehir müzesindeki bir insan taşı buna örnek olarak verilebilir.⁵⁶

44'üncü insan taşına işlenmiş köknar ağacının yaprakları çok ilginçtir; bunu, her zaman yeşil olan köknar ağacına saygı göstererek kutsayan kam inancıyla bağlantılı olarak açıklamak gerektiği görüşündeyiz. Kam inancında, üç kıtaya yayılmış ağacın köklerinin aşağı kıtayı, gövdesinin orta kıtayı ve üstündeki dallarının ve yapraklarının da üst kıtayı temsil ettiği bilinir. Taşın üzerindeki tasvirde yer alan sivri yaprakların, yukarı kıtayı ya da Türk yazıtlarında çokça geçen gök soyundan gelme düşüncesini temsil ettiği düşünülebilir.

---

⁵³ Yevtyuhova, 1952, bkz., 12, 73, 74, 76'ncı insan taşları.

⁵⁴ Smirnov, 1909.

⁵⁵ Graç, 1961, 24'üncü insan taşı. Yevtyuhova, 1952, 82'nci insan taşı.

⁵⁶ Elagina, 1959, s. 188.

Dokuzuncu grubu açık ağızlı, dışbükey karınlı ve ayrık tabanlı kaplar oluşturmaktadır. Bunlara benzer kap formlarını şimdilik bilmiyoruz.

Onuncu grup, yaprak ağızlı, dışa çıkık karınlı ve dibe doğru sivrilen kaplardır.

On birinci grup, açık ve geniş ağızlı, dibe doğru sivrilen kaplardır. 51'inci insan taşındaki bu kaba benzeyen bir örnek taşlarda yoktur.

On ikinci grup, dış görünümüyle on birinci grupta değindiğim kapla benzerlik gösterirse de, düz ağızlıdır.

On üçüncü grubu, ağız profilli ve dibi yassı çanak oluşturmaktadır. 59'uncu insan taşında karşımıza çıkan bu forma insan taşları arasında rastlanmaz.

On dördüncü grubu oluşturan dik ağızlı kadeh, yalnızca 8'inci insan taşında görülür.

Moğolistan'dan bulunmuş ve bu bölümde ele aldığımız insan taşları, komşu kuzey ve güney coğrafyalarda bulunmuş insan taşlarıyla genel biçimleri, işçilikleri, taktıkları ya da tuttukları eşyalar bakımından aşırı benzerlik gösterirler. Özellikle el ve sakal ayrıntıları ile çanak ya da kap, bıçak ve kılıç gibi eşyalar neredeyse tüm insan taşları için ortaktır. Bir arada bulunan ya da birbirlerine çok yakın yerlerdeki insan taşları arasındaki bu benzer işçiliklerin, aynı taşçı ustasından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Buna, Zavhan ilinde ve Yaruu Irmağı'nda bulunmuş taşlar örnek olarak verilebilir.

Bilge Kağan, Kul-tegin ve Tonyukuk gibi büyüklerin anıt-insan taşları şaşırtıcı bir güzellikle işlenmiş iken, onlarla bir arada yaşayan sıradan kişileri tasvir eden insan taşlarının, işçilikleri ile giyim-kuşamları ve taktıkları eşyalarla bu denli silik bir nitelikte kalmış olmaları ilginçtir. Bu farklılığı, yabancı ve yerli sanatkar ya da taş ustalarının el becerilerine değil, tasviri yapılan kişilerin toplum içindeki statülerine bağlamak daha doğru olacaktır.

Genel olarak, güneyde Gobi'ye, kuzeyde Baykal'a, doğuda bu ülkenin doğu sınırından batıda Yedisu'ya kadar uzanan buengin coğrafyada bulunmuş insan taşlarının arasında işçiliği muhteşem sayılabilecek pek çok insan taşı da vardır. Bunların her birini, yabancı, yâni Çinli sanatkarların yaptığı eserler olarak görmek doğru değildir. Yine de bunca insan taşının yapılmış olmasının, göçebeler arasında el becerisinin çokça geliştiğinin, hatta bunlar arasında, demircilerin ve taşçıların da giderek ustalaşmaya başladığının bir göstergesi olduğu görüşündeyiz.

Bu dönemle bağlantılı olarak değinilmesi yerinde olacak bir başka ayrıntı da, Sühbaatar ve Dornod illerinde bulunmuş sandalyeli insan taşlarıdır. V. A.

Kazakeviç, bunların, Türk Dönemi'yle bağlantılı anıtlar olduğu görüşündedir. Buna karşılık, Türk Dönemi'nden kalma ve üzerinde çalışılan 400'ü aşkın insan taşının arasında Sühbaatar ve Dornod illerindeki gibi insan taşları bulunamamıştır. Türk Dönemi'nin insan taşlarına özgü olan çanak, silâh ya da giyim-kuşam gibi yerleşmiş ortak ayrıntılardan bütünüyle farklılaşan bu insan taşlarının, Türk Dönemi anıtlarıyla karıştırılıp ele alınmaması gerekir. Böyle bir insan taşı grubunun, Çin sanatının etkisiyle ortaya çıktığı da düşünülemez. Zirâ bunu yalnızca bir “etki”ye bağlarsak, bu taş grubunun, Türk Dönemi'nin özgün işçiliklerini yansıtan insan taşlarıyla yan yana ve neredeyse bir arada ve karışık olarak bulunmasını nasıl açıklayacağız?

Diğer yandan, göçebelerin hayat şekline farklı olarak, sandalye üzerinde oturan insan figürlü taşların yanında ya da çevresinde, Türk gelenek ve göreneklerinin işareti olan taş mezarlar ya da dikili balbal taşlarının da bulunmaması, bunların menşe ve dönemlerinin de farklı olduğunun somut bir belgesi olarak duruyor. Bu itibarla, her ne kadar bu bölüme katmış olsak da, bu sandalyeli insan taşlarının, çok sonraki bir dönemin anıtları olması gerektiğini düşünüyoruz.

Sonuç olarak, bu ülkenin coğrafyasında bulunmuş insan taşlarının en erken örneklerinin 8. yüzyıla, sonrakilerin de 9.yüzyıla ait olması gerekir. Sühbaatar ve Dariganga'da bulunmuş insan taşları, Türklerden epey sonraki bir döneme aittirler. İnge Tepesi insan taşları 14-15. yüzyıllara tarihlendirilebilir. Bizim verdiğimiz bu kronoloji, Türk Dönemi anıtlarını kapsadığı için, sandalyeli insan taşlarının tarihlendirilmesi sorununun, ancak bunların yeniden ve ayrıntılı olarak incelenmesiyle aydınlatılabileceğini de belirtmek isterim.

Erken tarihli kaynaklarda, Türklerin ölen kişiyi defnettikleri yerde, onun başarılarını belirterek savaşlarda öldürdüğü düşmanlarının sayısı kadar balbal taşını (*dik taş*) güneşin doğduğu yönde toprağa diktikleri yazılıdır. Mezarlardaki balbal taşları dizilerinin, ölen kişinin statüsü ve savaşlardaki başarıları ölçü alındığında, kimi zaman birkaç kilometreye kadar uzadığı da saptanmıştır.

Balbal taşlarının ilk sırasındaki taşın, yok edilen düşmanın en güçlü ve en ünlü kişinin adına adanıp dikildiği bilinmektedir.

Nitekim Türk Elteres (*İlteriş*) Kağan'ın mezarına ilk olarak Dokuz Oğuzların lideri Baz Kağan'ın balbalının konulduğunu da Bilge Kağan'ın yazıtından öğrenmekteyiz.⁵⁷

---

⁵⁷ Radlov, Melioranskiy, 1897, s. 37.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DAMGALAR VE KAYA RESİMLERİ

Kaya ve taşlara kazınmış harf, damga, kaya resmi ve diğerleri, bu ülkenin coğrafyasında hayli bulunmuş olmasına karşılık, bunlar ancak üstünkörü olarak kayıtlara geçirilmiş; bunlarla ilgili olarak sürdürülen araştırma ve incelemeler de gelişmemiştir.

Son yıllarda arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan örnekleri;

1-Kaya ve taşlar üzerine kazınmış damgalar ve yazılar,

2-Kaya resimleri,

olarak iki gruba tasnif ederek ele alacağız.

Damga ve yazılar, şimdilik Sühbaatar, Dornod, Ömnögov’ ve Arhangai gibi illerde bulunmasına karşılık, diğer il ve ilçelerde gerçekleştirilecek çalışmalarda yeni örneklerin de bulunması muhtemeldir.

Damgaların Moğolistan coğrafyasında bulunan örnekleri birbirinden farklı olduğu gibi, başka ülkelerde bulunan damgalarla da farklı özellikler gösterdiği anlaşıyor. Bir yerde bulunmuş bir damganın üstüne, altına ya da yanına başka bir çizgi ya da işaret koyarak, damganın şeklinin değiştirildiği örnekler de vardır. Farklı coğrafyalardaki bu tür değişikliklerin, toplum içi ilişkilerdeki farklılıkları da gösteren bir tarafı olduğunu görmek gerekir.

Bir damganın geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, o damga mensuplarının ellerindeki toprakların sınırlarını tayin eden, dolayısıyla o damgayı taşıyan hayvan sürüleri ile ve tüm mal ve eşyaların da onlara miras kaldığını gösteren anlamları vardır.

Diğer taraftan, bir damganın üstüne ya da altına başka bir çizgi çekilmiş ya da işaret konulmuş olmasının, “*esas mal sahibine*” ait olmasına karşılık, toprak ya da sürülerin mülkiyetinin, aynı ailenin üyelerinden birine miras olarak geçtiğini gösterdiği de düşünülebilir.

Çoğu damga ve işaretler, Orkun yazısı menşeli olup, yakın zamana kadar başka adlarla anılıp kullanılagelmiş olmalıdır. Orkun yazısının “Ü”, “İ”, “)”, “N”, “ı.ı”, (.), (‘1’), (-), (X), “nt”, “H” ve “d” harflerini içeren damgaların, kayalara ve taşlara çokça kazınmış olduğu gibi, bunların farklı adlarla sürülere vurulan damga olarak da kullanıldığı bilinir. Örneğin “Ü” “*deve burunluğu*”, “)” “*yanlış doğan ay*”, (‘1’) “*üç gözlü*”, “H” “*halka damga*” olarak adlandırılmıştır¹. Moğolistan’da bulunmuş Orkun yazısı içeren damgalara, Hentii ili Barşireet ilçesindeki Raşaan kayalığı ile Gov’-Altai ili Tsagaan Irmak kayalığındaki damgalar örnek olarak verilebilir.²

Raşaan Kayalığı’nda çokça deve burunluğu ve yuvarlak çerçeveli ağırlık damgasıyla karşılaşılır. Kayaların üzerinde, Türk soylularının damgası olan ve yazıtlarda da yer alan dağ keçisi damgası da sıkça görülür. Kul’-tegin ve Altın Tamgan Tarkan yazıtlarında yer alan profilden ve çizgisel olarak işlenmiş dağ keçisi tasvirlerine kayalar üzerinde sıkça rastlanır. Dağ keçisinin, soyluların tözü olmasına karşılık, neden ana damga olarak kullanılmaya başladığına ilişkin akademisyenler arasında bir görüş birliği yoktur.

Taihar taşı,³ Şiveet ulaan⁴ ya da Hentii yazıtı⁵ gibi daha önce yayımlanmış örneklerdeki bilgileri tekrarlamadan, yalnızca son zamanlarda yeni bulunmuş başka örnekleri burada ele almak istiyoruz. Bunlar arasında, günlük kullanma eşyaları ile kaya ya da taşlara kazınmış yazılar var.

Devlet Kütüphanesi’nin Asya sınıfındaki Baahan Bandida adlı Moğol bilginin 1698 yılında erken Hint dilinden Moğolcaya tercüme ettiği “*Otuz iki ağaç kişinin masalı*” adlı derlemenin tutak bağındaki küçük taşın üzerine Orkun yazısının kazındığı bilinir. Bu yazı, Türkolog A. Luvsandendev tarafından okunarak “*Çingiz Kağan, Bahadır Kağan*” şeklinde tercüme edilmiş ve ayrı bir kitap olarak da yayımlanmıştır.⁶

Dundgov’ ilindeki müzede teşhir edilen küçük bir bronz damga üzerindeki yazı Türkolog B. Bazilhaan tarafından okunup H. Luvsanbaldan⁷ tarafından da yayınlanmıştır; damga üzerinde “*kutluk*” yazdığı anlaşılmaktadır.⁸

1957 yılında, Nalaih’taki Tonyukuk’un anıt mezarı kazılırken oradan çıkan inşaat malzemeleri arasındaki bir alçı parçanın üstüne keskin uçlu bir

¹ Goçoo, 1958, resim 100-109, 57-60, 96-95, 37-49 (ss. 13-22).

² Dorcsüren, 1962, ss. 16-22. Lisl et Ser-odjave, 1966, ss. 23-252.

³ Perlee, 1960, ss. 20-24. Aalto, 1958, ss. 62-64.

⁴ Dorcsüren, 1957, ss. 46-48. Aalto, 1958, ss. 79-90.

⁵ Byatkina, 1959. Feng Qia-shen, 1959.

⁶ Luvsandendev, 1956.

⁷ Luvsanbaldan, 1962.

⁸ Bazilhan, 1964, ss. 74-75.

aletle kazınmış bir yazı bulduğumuzu yayınladığımız hâlde, ne yazık ki bu yazı hâlâ okunup çözülememiştir.⁹ Söz konusu parçanın durumuna bakılırsa, yazının, alçı henüz yaşken keskin uçlu bir aletle yazılmış olması muhtemeldir. Üzerinde yazı bulunan on kırık parçadan altısı birleştirilmiş; iki parçanın kenarlarının da buna uyduğu görülerek toplam sekiz parçadan oluşan bir bütüne ulaşılmış; fakat geri kalan iki parçanın bunlarla uyummadığı anlaşılmıştır. Fragmanlar hâlinde ele geçen alçıların rengi, kazıda ilk bulunduğu beyaz iken, toprak altında uzun yüzyıllar kaldığı için kısa bir süre içerisinde kahverengiye dönüşmüştür. İlk altı parça üzerinde 14 harf, diğer iki kırık parça üzerinde üç harf, birleşmeyen bir kırık parça üzerinde iki tam ve bir yarım harf ve nihâyet son bir kırık parçada da sadece iki çizgi kalabilmiştir; yazıların biçimleri ve kullanılan aletlerin her örnekte farklı olduğu da saptanmıştır.

1961 yılında Dornod ilindeki bir yüzey araştırmasında, Çin'in Batı Han Devleti Dönemi'ne ait bir para (*yarmak*) bulunmuş; paranın üzerinde keskin uçlu bir âletle yazılmış bir yazının yer aldığı saptanmıştır. Bu, Moğolistan coğrafyasında ele geçen ve üzerinde Türkçe bir yazı bulunan ilk para örneğidir.¹⁰

1963 yılında Övörhangai ilindeki arkeolojik çalışmalar sırasında, Bogd ilçesinde (eski Hovd ilçesi) ve ilçe merkezinin yaklaşık 20 km doğusundaki “*Tevş*” diye bilinen ve batı-doğu yönünde uzanan bir tepenin güney kesiminde Orkun yazılı bir taş bulunmuştur. Güneş altında kaldığı için zamanla rengi kararmış taşın üzerine, bronz çağından başlayarak erken Türk Dönemi'ne kadar uzanan bir tarih kesitinde sürekli karşılaşılan hayvan figürü tasvirleri, tek ya da gruplar hâlinde işlenmiştir.¹¹

Tevş'in güneydoğu eteklerindeki yığma taştan küçük bir mezarın üstüne yerleştirilmiş yaklaşık 0,50x0,30 m ölçülerindeki bir taşta da belli belirsiz bir insan figürü ile “H” harfine benzeyen işaretler ve üstüne de 23 harfin kazınmış olduğu görülmüştür. İnsan figürünün, bronz çağı kırmızı boyalı duvar resimlerindeki figürlerle aynı biçimsel özellikler gösterdiği ve taşın üzerinde yazı yazılmadan önce de var olduğu anlaşılmaktadır. Bu taş ve üzerindeki figür, belli ki Tevş'teki diğer kayaların üzerinde de rastladığımız gibi, bronz çağından kalmıştır. Taşın üzerindeki “H” işareti ile yazının ise erken Türk Dönemine ait ve dağ keçisinin başka bir biçimini yansıtan bir

---

⁹ Ser-Odjav, 1960.

¹⁰ Tarih Enstitüsü'nün arkeoloji laboratuvarında korunmaktadır.

¹¹ Ser-Odjav, 1962, 1967.

damga olması muhtemeldir. Harfler son derece düzgün bir şekilde taş yüzeyine kazınmıştır.¹²

Yukarıdaki örneklerin yanı sıra, yeni keşfedilmiş Terh yazıtına da¹³ değinmemiz gerekir. Yazıt, Arhangai ili Tariat ilçesinde ve Terhiin tsagaan gölünün güneyinde bulunmuştur. Toprağa gömülmüş durumdaki bir kaplumbağa taşının sırtına yerleştirilmiş sarımsı kahverengi renkli ve dörtgen prizmal granit yazıtın dört yüzünde 32 dize harf kazınmış idi. Böyle çok dizeli bir yazıtın Moğolistan'da bulunması, Moğolların dünya Türkolojisine sağladığı önemli bir katkı olarak görülmelidir.

Anılan yazıların tümü henüz çözülüp okunmamıştır ve araştırmacılarını beklemektedir.¹⁴

Moğolistan'ın akarsularını çevreleyen ya da bozkırın ortasında tek başına duran kayalıklar üzerinde, tarihi hayli eskilere giden geçmiş zamanların avcılarının son dönemlere kadar insanların işlediği kaya resimleri de vardır.

Bu resimlerde, insanların yaşamak için doğayla yaptıkları mücadeleleri, günlük olayları, evreni nasıl anladıklarını, ürettikleri masal ve efsaneleri, özlem, istek, umut ve inançlarını buluyoruz.

Kaya resimleri arasında, M.S. birinci binyılın ilk yarısının sonu ile ikinci yarısının başına tarihlendirilenlerin konuları, daha önceki ve daha sonraki dönemlerden ayrı olup işçilikleri de farklıdır.

Orkun Türkleri, merkez olarak Moğol yurdunda otururken, onları ekonomik olarak kuşatıp sınırlayarak kendi denetimlerinde tutmak için çabalayan Çin hükümdarlarına karşı kuşaklar boyunca yaman mücadele vermekle kalmamış; yurtlarını yaymak üzere uzak seferlere yol almış Türk askerinin üzeni ve kılıç sesleri, Orta Asya'da Yedisu, Doğu yönünde Kore Adası, devamla Doğu Avrupa düzlükleri ve Balkan Yarımadası'na da ulaşmıştır.

Tarihin yansımaları bu ülkenin kaya resimlerinde de çok yönlü olarak karşımıza çıkıyor. Bu resimlerde hayvancılık ve buna bağlı olarak Asya ve Avrupa coğrafyalarında nallarının izini bırakmış yulky sürüleri ana konuyu oluşturmaktadır. At, Türk'ün düşmanıya mücadelesi, yurdunu yayıp genişletmesi ve ganimet (*bulça*) elde etmesinde en önemli görevi üstlendiği için değer verdiği ve saygı gösterdiği bir hayvandır; at, bu özellikleri dolayısıyla yazıtlarda ve anıtlarda özel yer verilmiştir. Kul-tegin yazıtından,

---

¹² Tarih Enstitüsü'nün arkeoloji laboratuvarında korunmaktadır.

¹³ Ser-Odjav, 1967.

¹⁴ Redaktör'ün Notu: Uygur Kağanı Moyun-Çor tarafından diktirildiği bilinen Terhin yazıtı için bkz; S.GÖMEÇ, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 28, Ankara.1995, s.,71-84.

ata verilen önem ve değeri¹⁵ anlamak mümkündür. Tuva'daki mezarlarda, ölen kişilerin, yılık atlarından ayrılmayı ailesinden ya da akrabasından ayrı kalmaktan daha katlanılmaz bulduklarını gösteren pek çok ayrıntı vardır.

Kemçik Irmağı havzasında bulunan bir yazıtta, 60 ata binerek savaşa giren ve düşmanını yenen, damgalanmış 600 yılıkta bulunan birinden bahsedilip bunlardan ayrılarak öldüğü yazılıdır.¹⁶

Kaya resimlerine konu olan, Orta Asya çıkışlı, kısa boyunlu, büyük başlı ve kaba ayaklı olarak tasvir edilen yılık atlarının, o dönem ressamlarını da etkilediği anlaşıyor.

Uvs ili Ölgii ilçesinde ve Onts denilen yerde bulunan kaya resimlerinde, ok ve yay kuşanmış atlı üç kişinin kurt (börü) ve dağ keçisi avı ayrıntılarıyla işlenmiştir.¹⁷ Atların aniden durarak başlarını kaldırdıkları ve önlerindeki okla vuruldukları için kıvrılarak son nefeslerini veren kurt ve dağ keçisinden irkilerek korktukları, çok canlı bir duygu yansıması hâlinde resme aktarılmıştır.

Kaya resimlerinde, yılık atlarının yanı sıra deve, koyun ve keçi figürlerine de rastlanmaktadır. Göç sırasında ve yük taşımada önemli bir görev üstlenen develer, Uvs ili Naranbulag ilçesindeki Zuragt tepesi ile Hovd ili Manhan ilçesindeki Bor Övdög kaya resimlerindeki gibi yatarken ya da yük taşırken tasvir edilmişlerdir.¹⁸

Av hayvanları arasında dağ keçisi, domuz ve dağ koyunu gibi figürlerin de kaya resimlerine konu edildiği görülmektedir. Dağ keçileri, damgalardakinden farklıdır. Hayvanlar koşar, atlar ve zıplar biçimde tasvir edilmişlerdir.

Sühbaatar, Dornod, Hentii, Selenge, Hövsgöl, Gov'-Altai, Bayanhongor ve Bayan-Ölgii'deki kaya resimlerinde, işlenen konular ile işleme teknikleri bakımından birbirlerinden farklı olduğu anlaşılmaktadır.

Kaya resimlerindeki ayrıntılar, bu tasvirlerin çizimlerinde taş ya da keskin uçlu bir başka âletin kullanıldığını, bazen derin oyma da yapıldığını ortaya koymuştur. Bunların işleme tekniklerindeki farklılıklara bakarak tarihlendirmelerini yapmak için henüz erkendir. Bu nedenle, kaya resimlerinin tümünün ileride topluca ele alınarak değerlendirilmesi gerekir.

---

¹⁵ Malov, 1951.

¹⁶ Batmanov, Kunaa, 1963, s. 16.

¹⁷ Ser-Odcav, 1969, resim 1.

¹⁸ Volkov, Dorcsüren, resim 13. Ser-Odjav, 1968, resim 4, 5.

SON SÖZ

Yukarıda değindiğim konulara bakılırsa, erken Türk Dönemi'nin arkeolojik anıtlarının merkezi bu ülkenin coğrafyasıdır. Türk Devleti'nin yönetimindeki Tuva, Altay, Kazakistan ve Kırgızistan'daki anıtlar, Orta Asya'nın yerleşik halkları ile göçebe kültürünün büyük ölçüde birbirine karışarak karşılıklı bir etkileşim süreci yaşandığını ortaya koyuyor. İnsan taşı gibi özgün anıtlar, böyle bir coğrafyanın sınırlarından uzaklaştıkça seyrekleşip tümüyle yok oluyor. Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi, batı Türklerinin hâkimiyetindeki ülkelerde insan taşlarına pek rastlanmadığı gibi Semerkant civarında ortaya çıkarılmış insanın atla birlikte gömüldüğü bir mezardan başka, yığma taş tepe görünümünde (*hırgısıüür*) hiçbir mezar da yoktur.

Moğolistan ve komşusu olan ülkelerde bulunmuş anıtların çok farklı özelliklere sahip olması, Türk devletini oluşturan çok sayıdaki soy ve boylarla bağlantılı olarak açıklanabilir.

Mezarların tarihlendirilmesi ve hangi soy ve boyla bağlantılı olduğunu, şimdilik kazısı yapılarak incelenen az sayıdaki mezara bakarak söylemek zordur. Kesin olmasa da, erken ve geç olarak kaba bir tasnife tâbi tutulabilirler. Erken dönem örneklerini, toprağın kazılarak içine ölen kişinin gömüldüğü ve üzerine taş yığılarak yığma bir tepe görünümü verilmiş (*hırgısıüür*) mezarlar oluşturmaktadır. Dairesel ya da dörtgen planlı olup yanında bir ya da birkaç taşın dikili olduğu yığma taş tepe görünümündeki küçük mezarların, erken dönem mezarlarının daha geç tarihlerdeki uygulamaları olması muhtemeldir. Bazı yerlerde, yassı büyük taşlarla oluşturulmuş ve dörtgen planlı mezarlara da rastlanmaktadır; bu mezarlarda, doğu yönüne doğru uzanan balbal taşları da dikilmiştir.

Türk Dönemi'yle bağlantılı mezarların pek azının kazısı yapılmış ve incelenmiştir. Bu nedenle, çok farklı biçimlerdeki mezarların hangi soy ya da boya ait olduğunu ayrıntılı olarak belirlemek şimdilik güçtür. Keza, mezarlarda ortaya çıkan eşyalar da ölen kişinin Türk toplumu içindeki statüsüne bağlı olarak farklılaşabilmektedir.

Türk devletini oluşturan soy ve boyların hayvancılıkla geçinip, yurt değiştirip göç ederek yaşadıkları ve el sanatı işlemleri ile günlük kullanım eşyalarını hayvancılık ürünleriyle takas ettikleri bilinir; el yapımı ürünlerin yüksek bir sanat işçiliğine sahip olduğu anlaşılıyor. Tarihî kaynaklarda yazılı bilgiler ile arkeolojik buluntular, demir filizini eriterek ürettikleri silâh ve diğer araç-gereçlerin yapımındaki üstünlüklerini açıkça ortaya koymaktadır. Bunlar arasında, demirden üretilmiş kılıç, kama ve iki-üç kanatlı temrenler sayılabilir. İnsan taşlarına kazınmış başlıklara bakılırsa, demir miğferin de yaygın olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Askerin demir zırh giydiği, kazılarda çıkan demir plakalardan da anlaşılmaktadır.

Bazı mezarlarda altın, gümüş ve bronz plakalı gem takımları ile 6.yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanarak yaygınlaştığı bilinen demir gemler bulunmuştur.

Tonyukuk mezarında ele geçen kalp biçimli ve üzerine çiçek yaprağı deseni işlenerek sırmayla sarılmış altın süs eşyaları, bu tür eşyaları şaşırtıcı düzeyde ustalıkla işleyebildiklerini de göstermektedir.

Kul-Tegin mezarından çıkmış altın kaplamalı bir demir kolan, Türk ustalarının el becerilerinin hayli yüksek olduğunun da tanığıdır. Hutag Dağı'ndaki mezardan çıkan incili altın küpe, yüksek işçiliği bir yana, değerli eşyaların da yaygın olarak kullanıldığının bir göstergesidir. Aynı mezardan çıkan tunç ayna, bu tür eşyaların tümünün Çin'den gelmediğini, bu coğrafyanın özgün bir ürünü olduğunu da göstermektedir. Madeni buluntuların dışında, kemik ve boynuzun da çok yaygın kullanıldığı, mezarlarda çok sayıda çıkan ve yay ağacına yapılandırıldığı anlaşılan parçalardan da belli olmaktadır. Geyik ve evcil hayvanların boynuzlarından yapılmış çeşitli eşyalar, insan taşlarına da işlenmiştir.

Göçebe hayatına uygun kap-kacak, yay kirişi, eyer ağacı, bıçak kabzası ya da benzer ev gereçlerinin çoğu ahşaptır. Bunun yanı sıra kap-kacak üretiminde ve inşaat malzemelerde topraktan da yararlanılmıştır. Tonyukuk mezarından çıkan toprak kaplardaki işçilik kayda değerdir.

Türkler arasında taş işçiliğinin de hayli gelişmiş bir sanat dalı olduğu anlaşılıyor. Özellikle insan taşlarının işçiliklerinde el becerilerinin ne denli gelişmiş olduğunu, şimdilik bulunabilen 400'ü aşkın insan taşının işlemleri de ortaya koyuyor.

Türklerin yaşadıkları evler hakkındaki gözlemler sınırlıdır ve buna ilişkin arkeolojik bir veri de yoktur. Çoğunlukla keçe kaplı çadırlarda oturdukları, soylu büyüklerin da ipek ve halıyla kaplanmış otağlarda yaşadıkları

bilinmektedir. Buna karşılık, ahşap ve tuğla ile konut, konak ve saray inşa etmiş olabilecekleri de düşünülmüştür.

Orkun ve Toğla'daki mezarların üzerine sunak binalarının inşa edilmesi ve künklerle su tesisatı döşenmesine bakılırsa, bu dönemde konut yapılmamış olduğu iddia edilemez.

Dönemin giyim-kuşamı hakkında insan taşları çok değerli bilgiler vermektedir. Erkek ve kadınların giyimlerinde kimi farklıklar bulunması doğaldır. Çoğunlukla, üzerleri işlemeli kaftanlar giyip kemer taktıkları ve dik burunlu çizme kullandıkları anlaşıyor.

Her ne kadar mevsimlere bağlı olarak değişse de, kullanılan başlıklar da önemlidir. Kul Tegin'in ordunun generali olduğu, ön yüzünde kanatlarını açmış kartal tasvirinin yer aldığı beş dilimli dik başlığıyla da vurgulanmıştır.

Giyim-kuşam malzemesinin yalnızca deriden ibaret olmadığını, ipek kumaşların da kullanıldığını, mezarlardan çıkan dokuma kalıntıları da ortaya koymaktadır.

Kamların atalar, mavi gökyüzü ve yağız toprağa olan inançları, mezarların üzerlerine dikilen insan taşlarıyla, akarsuların kenarlarında ya da yolun geçtiği yerlerdeki kaya ve taşlara çizilen resimlerle ve kutsal alanları çevreleyen taşların sunak olarak kullanılmasıyla yüzyıllarca süregelmiştir.

Ama Budizm ve Hristiyanlığın Türk toplumuna girmesiyle, her iki din de feodalleşen beylerin halkı bastırmasının silâhı hâline gelmiştir. Bu bağlamda, Dayan Gölün'deki göğsüne haç takmış insan taşı önemlidir.

Kağan ve büyüklerin askeri övdüklerini Kul Tegin, Tonyukuk ve Bilge Kağan yazıtlarının satırları arasındaki şiirsel ifadelerden de anlayabiliyoruz.

Tonyukuk yazıtında;¹

Gece uyku gelmez

Gündüz rahat bulunmaz

Kızıl kan kara terimi döküp

Gücümüzü çıkardık

---

¹ (Redaktör'ün Notu:) Burada, Moğolca metinden yapılan tercüme ile yazıtta dile getirilenler arasında doğal olarak bir farklılık oluşmuştur. Bu itibarla, Tonyukuk yazıtının doğu cephesinin 1. ve 2.satırlarında yer alan Göktürkçe yazıda, “*Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek (hizmet ettim)*” yazılmış olduğu vurgulanmalıdır. Bknz; T.TEKİN, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara. 1994, s.20.

şeklinde, Elteres (İlteriş), Kapgan ve Bilge Kağan’a hizmet ettiğini dile getirmektedir.

Bilge Kağan yazıtında;²

Yukarıda mavi gök

Aşağıda koyu dünya

Ortaya çıktıklarında

Arada kişi oğulları var olmuş

Başlıları eğdirip

Dizlileri çöktürdüm

Yoksulu varlıklı

Kimsesizi kalabalık kıldım

denerek Türk kağanlarının doğup büyüyerek yaptıkları savaşlar ve bunların sonuçları şiirsel bir dille anlatılmıştır.

---

² Redaktör’ün Notu: Burada, Moğolca metinden yapılan tercüme ile yazıtta dile getirilenler arasında da doğal olarak bir farklılık oluşmuştur. Ser-Odjav’ın, Bilge Kağan yazıtının farklı yüzlerindeki satırları biraraya getirerek kitabına aldığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla, Bilge Kağan yazıtının doğu cephesinin 2. ve 3.satırlarında “*Üstte mavi gök(yüzü), altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış, ...başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler*”, anıtın kuzey cephesinin 8.satırında da “*Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım*” yazılmış olduğuna vurgu yapılmalıdır. Bknz; T.TEKİN, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Ankara. 1998 (2), s.,59,63.

BİLGE VEZİR TONYUKUK YAZITINA

KAZINMIŞ SÖZLER³

Ben Bilge Tonyukuk, Nanhiad yönetiminde doğdum, o dönemde Türk devleti Nanhiad'a bağımlıydı. Ben Türk Devleti'nin kağanlı olacağı zamanı görsek diye düşünür idim. Türk devleti Nanhiad'dan ayrılıp kağanlı oldu. Ama çok geçmeden kağanlarını bırakıp yeniden Nanhiad'a tâbi oldu. O zamanda Gök yarlığı olarak ben sizleri kağanlı kılmışken siz kağanlarınızı bırakıp başkasının buyruğuna girdiniz. Gök bundan hoşlanmayıp onları öldürürken Türk kişi ölüp tükendi.

Türk Devleti'nin yurdunda bir daha ocak da devlet de kurulmadı. Başkasının yetkisine girmemiş kimileri toplanıp yedi yüz oldu. Bunların iki kesimi yaya, bu yedi yüz kişinin başındaki kişi Şad idi. O bunlara toplanın dedi. Onunla birleşenlerin arasında Bilge Tonyukuk ben vardım. Ben onu kağan yapayım mı diye düşünürken uzaktan zayıf geyik, semiz geyik ikisinin zayıfını ve semizini ayırmak zor dedim. Sonunda Gök bana bilgi bağışladığı için ben onu kağan yaptım.

Yakınımda Buyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk olduğu için ben Elteres Kağan olsun deyince güneyde Nanhiad, doğuda Kitan, kuzeyde çok sayıda Oğuzu kırdım. Onun bilge yoldaşı, ünlü yoldaşı ben idim. O dönemde biz Çugai Kuz ve Kara Kum'da oturuyor idik. Biz orada geyik yiyip, tavşan yiyip oturduk. Yurttaşın karnı dolu idi. Düşmanımız çevrede etçil kuş gibi idi. Bizim durumumuz böyle oldu. Biz orada otururken Oğuzlardan casusun getirdiği söz: “Togud Oğuz gelerek Kağan olmuş Nanhiad'a Kun Sengün'ü, Kitan'a Tongar Sem'i gönderip şöyle dedirmiş: “Az sayıda Türk halkı yürüdü. Bunların kağanı çok yürekli, inançlı bilge, bu ikisi sağ olursa sizin Nanhiad'ı onlar öldürecek diye söyleyeyim. Doğuda Kitan'ı onlar öldürecek diye söyleyeyim. Yine bizim Oğuz'u onlar öldürecek diye söyleyeyim. Nanhiad sizler onların güneyinden gidin, Kitan sizler onların doğusundan gidin. Ben onların kuzeyinden gideyim. Türk yurdunu hiçbir iye ele geçirmesin. Bu iye bastırabilirsek bastıralım” diye söyleyeyim.” Bu sözü işitince gece uyku

---

³ Redaktör'ün Notu: Tonyukuk yazıtı için bkz; T.TEKİN, *Tonyukuk Yazıtı*, Ankara. 1994.

gelmez, gündüz rahat görmez oldum. Sonra kağanıma rica ettim. Ricam şu: “Nanhiad, Oğuz, Kitan üçü birleşirse biz ölürüz. Yazgı sayesinde taşla ezilmiş gibi mi olalım. Bir nesne yumuşak iken katlamak kolay, ince iken yırtmak kolay, eğer yumuşak nesne katı olursa katlamak için katı yürek gerekir. İnce nesne kalın olursa yırtarken bahadır yüreği gerekir. Bizim iki üç bin çerimiz var. Doğuda Kitan’a, batıda Batı Türklerine, kuzeyde Oğuz’a at sürelim, en iyisi bu.” Kağan ricamı onayınca Bilge Tonyukuk ben bunu yerine getirdim. “Kendi düşüncene göre onları yönet” diye (Kağan) bana söyledi. Biz Kek ongi (ırmağı havzasından) gidip, ben onları (çeri) Ötüken ormanına sevk ettim. Toğla ırmağı boyunca Oğuzlar hayvanlara yük yükleyip geldi. Onlar üç bin, biz iki bin idik. Gök bize yardımcı olduğu için biz savaşıp onları dağıtınca kimisi suya girip kimi çıkarken öldürüldü. Onlardan tüm Oğuzlar bize katıldı. Güney, Batı, Kuzey ve Doğu yönündeki yurttaşlar benim Türk kağan ve ulusunu Ötüken yerine getirip, yine Bilge Tonyukuk benim de Ötüken yerine gelip oturduğumu işitip hepsi gelip bize katıldı. Biz iki bin kişi olup düşmana girdik. Türk yurttaşları çarpışıp ele geçirmeyi amaçlayıp, Türk kağanı ele geçirmeyi denese de Şantung şehirleri ve Dalaya at sürmüş ama ulaşmamış. Bunu Kağan’a rica edip Şantung vadisi ve Dalay yönünde savaşa sevk ettim.

O otuz üç şehri bozup ele geçirdi. Nanhiad kağanı düşmanımız idi. On ok kağanı düşmanımız idi. Yine Kırgız kağanı güçlü düşmanımız idi. Bu üçü danışıp Altın dağda duralım, doğu Türk kağanı bize boyun eğsin dediler. Biz ona saldırmazsak o bahadır kağan, onun inançlı bilge, biz birleşmesek o bizi öldürecek. Bu yüzden biz üçümüz birleşip üstüne at sürüp yok edelim diye sözleştiler. Türgeş kağanının söylediği: Benim yurttaşlarım da oraya varacak. Türk devleti karışıp, yönetimindeki Oğuzlar da ayaklanma çıkardı dedi. Bu sözü işitince gece uyku gelmez, gündüz rahat görmez oldum. Benim düşüncem: Biz önce Kırgız’a saldıralım... dedim. Oraya varınca Kögmen (dağını) aşan tek yol kara gömüldüğünü işitip bu yoldan gidemeyiz dedim. Yolcu birini arayıp Asar çölünden birini buldum. Onun söylediği: “Benim yurdum As, ben onu bil... Orada Ana ırmağını inip varınca bir atlık yerde konabiliriz” dedi. Bu sözü işitip şöyle dedim: Buradan gidersek olur, bunu kağanıma rica ettim. O çeriye düzenleyip sevk ederek Aktermeli geçip orada birleşsin dedim. Çeriye at üzerinde durarak gidin diye karlı yeri geçtim. Ben yine onlara at in deyip, onlar atlarını yederek ağaca dayanıp gitti. Öndeki çeri karı çiğneyip çıkınca ben çeriye ileri yönlendirip ağaçlı tepeyi geçtik. Biz on gün kalıp dağın yanındaki zor yeri geçtik. Yolu gösteren bizi yanlış yönlendirdiği için öldürüldü. O çok yorulduğumuz anda Kağan şöyle buyurdu: İleri sürelim. Ana nehri budur. Bunu inip gidelim dedi. Biz bu ırmağı inip gittik... gündüz gece atlarımıza tırıs koşturup Kırgızlar uykuda iken saldırıp süngüleyip yol açtık. Kağan ve çerisi toplandığı için biz onlarla

savaşıp yendik. Kağanlarını öldürdük. Kırgız devleti Kağan'a gelip yönetimine girdi. Biz dönüp Kögmen dağına diğer yandan aşip Kırgız'dan ayrıldık.

Türgeş kağanından casus gelip söylediği: Doğu kağanını ezip bırakalım, biz onu ezmsek o bahadır, inançlı bilge olduğu için bizi yok eder demiş. Türgeş şimdi yakında dedi. On ok'un tüm devleti birleşip yaklaştı dedi. Yine Nanhiad çerisi hazırmış dedi. Kağanımız bu sözleri işitip şöyle dedi: Ben dinlenmeye eve döneyim dedi. Katun yok olduğu için. Ben onu yerleştireyim diye o (Kağan) söyledi. Sizler çeri ile birlikte savaşa girin dedi. İnel Kağan ve Tarduş Şad çerinin başında olun dedi. Bilge Tonyukuk bana dediği: Sen bu çeriye yönet. Onları (batı Türkleri) kendin bilip ez. Yine senin neyi yerine getireceğini sen bilirsin dedi. Beriye gelseler bana bilgi gönder. Beri gelmeseler sorun yok orada kalıp bilgi toplayalım dedi. Biz Altın dağda kaldığımızda üç (tez) casus geldi. Bilgileri önceki bilginin benzeri: Kağanları çerisi ile birlikte yakında. On okun çerisi bir tek gibi olmuş. Onlar Yarş vadisinde kavuşsun demiş dediler. Ben bu sözü işitip Kağan'a bilgi ulaştırttım. Kağan'dan gelen yanıt: Sizler içiniz rahat orada kalın. Gözcüleri sıkı tutun. Düşmana basılmayın diye Böğö Kağan bana yarlık gönderdi. Apa Tarkan'a (çerinin büyük komutanı) gizli yarlık göndermiş: Bilge Tonyukuk kendisi bilir. Askerle birlikte bastıralım derse uyun dedi. Ben bu bilgiyi işitip çeriye ileri yürütüp Altın dağı yolsuz yerden aşip, Ertiş nehrini kolansız yerden geçip gece yürüyerek Boygu'ya sabah ulaştım. Casus getirdiğimizde sözü: Yarş vadisinde on tümen çeri toplantı dedi. Bu sözleri tüm begler işitip dönelim. Arının akıvançsızlığı iyi dediler. Bilge Tonyukuk benim sözüm: Biz Altın Dağı aşip buraya geldik. Biz Ertiş Nehri'ni geçip buraya geldik. Düşman yürekli olsa da bizi görmedi. Gök Umay gözlerini örttü. Biz ne için kaçacağız. Biz ne için çok olmalarından korkacağız. Biz az olsak da ne için onlara yenileceğiz, biz onlara saldıralım dedim. Biz saldırıp onları dağıttık. Ertesi günü onlar bozkır odu gibi gelirken biz (onlarla) savaştık. Onların iki kanadı çerimizin yarısı kadar fazla idi. Göğün inayetiyle biz onların çok olmasından korkmadık. Biz Tarduş Şad'ı izleyip savaşarak onları yenip kağanlarını tuttuk. Yabgu ve şadlarını kendileri öldürdü. Elliye aşkın kişiyi tuttuk. O gece halklarına bildiri yayınladık. Bu bildiriye işitip On ok begleri ve halkı gelip bize katıldı. Biz gelen beg ve halkı toplayıp, kaçmış kimi halkın peşine düşürdük. Ben de gittim. Yençu (inci) ırmağını geçip - Tines... oğlun Bengligeek Dağı'nı aşip biz Demir kapağa ulaşip döndük.

İnel Kağan'a... Sogad'ın kimi halkı Suk başkanlığında gelip katıldı. Önceden soyumuz ve Türk Devleti'nin gelmediği Demir kapak ve Tina dağına geldiğimizde sarı altın, ak gümüş, kadın kızlar... çokça baylığı alıp döndük. Elteres Kağan bilge ve bahadır olduğu için yirmi yedi kere Nanhiad ile

savaştı. Yedi kere Kitan ile savaştı. Beş kere Oğuzlar ile savaştı. Onun inançlı ben idim. Çeri başı ben idim. Elteres Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a... Kapkan Kağan'a... gece uykum gelmez, gündüz rahat görmez, kızıl kan, kara terimi akıtıp güç çıkararak ben onları uzak yola gönderdim. Arkuy kargu bahçesini (?) büyüttüm. Gök'ün yardımıyla Türk halkı arasında zırhlı hiçbir düşman yürümedi... Elteres Kağan yürümeyip, ben de ona uyup yürümeseydim, hiçbir devletimiz olmayacaktı. O yürüyüp, ben de ona uyup yürüdüğüm için devlet devlet olup, halk halk oldu. Şimdi ben yaşlanıp yaşıma büyük oldu. Herhangi ülkedeki kağanlı herhangi halk... Bilge Tonyukuk ben bunu Türk Bilge Kağan devletine adayıp yazdırdım. Elteres Kağan yürümemiş ya da yok olsa idi Bilge Tonyukuk ben yürümemiş ya da yok olsa idim, Kapkan Kağan'ın ülkesinde Türk halkının iyisi olmayacaktı. Elteres Kağan ve Bilge Tonyukuk yürüdüğü için, Kapkan ve Türk devleti yükselip, Türk'ün şimdiki bu Bilge Kağan Türk Devleti'nin ve Oğuz Devleti'nin Kağanı olarak oturuyor.

KUL-TEĞİN YAZITININ GENİŞ YÜZÜNE KAZINMIŞ SÖZLER¹

Gök'ten yardımcı, Gök gibi Türk Bilge Kağan sözüm. Yukarıda mavi Gök, aşağıda koyu yer oluştuğunda aralarında kişiöğulları var olmuş. Estemi Kağan diye ünlenmiş büyük atam Buman Kağan kişiöğullarına iye olarak oturup, İlini düzeltip töresini pekiştirdi. Dört köşedeki devlet düşman olup saldırınca çeri yürütüp dört köşedeki çok sayıda boyu güçle bastırıp dindirmek üzere başlıyı eğdirip dizliyi çöktürdü. Doğuda Kadarkan korusu, batıda Demir kapağa değin devletini yurtlaştırmayı bu ikisinin arasına devletsiz Kök Türk kalıcı olarak yurt tutup oturmuş. Atam Buman bilge kağan idi. Bahadır kağan idi. Onun inançları bilge, begleri bahadır olup alpları hep dürüst olduğu için İli devleti hep düzeltip töreyi pekiştirmiş. Yaşamı bittiğinde güneş doğan doğu yönündeki Bökli kır boyu, Nanhiad, Tibet, Apar (Avar), Pürüm (Roma), Kırgız, Üç Kurıkan (Hurigan), Otuz Tatar, Kitan (Kidan), Tatabi gibi çok sayıda halk gelip yas tutup ağladı. Böyle ünlü kağan imiş. Ondan sonra kardeşleri kağan oldu.

Oğulları kağan olarak oturdu. Kardeşleri ağabeylerine benzemez, oğulları babalarına benzemez olduğu için cahil kağanlar tahta çıkıp korkak kağanlar devleti tutup, inançları cahil, korkak begleri ve alpları güvenilmez, Nanhiad karıştırıp bozarak yok etmesiyle kardeşleri ağabeyleriyle bozulup begler ve alpların arası bozulduğu için, Türk devleti saygın devletini bozup, iye olmuş kağanlarını bıraktı. Güçlü oğulları Nanhiad'ın kulu oldu. Arı kızları Nanhiad'ın odalığı oldu. Türk begleri Türk unvanlarını atıp Nanhiad begleri benzeri Nanhiad unvanı takıp Nanhiad Kağanına uyup elli yıl boyunca tüm gücünü verip doğuda gün doğumu yönünde Bökli Kağanına değin, batıda Demir kapağa değin onlarla birlikte yürüyüp Nanhiad Kağanına devlet ve yetkilerini verdiler. Kamu Türk kara budun şöyle dedi: Devletim vardı, devletim neredede, kime devletler katıyorum, kağanım vardı, kağanım neredede. Hangi kağana gücümü veriyorum. Böyle diyerek Nanhiad kağanına düşman olup eski yurduna güç beslemek için göçüp vardı. Bunlar güçlerini vermeyi düşünmediklerinden Türk devletini kıyıp öldürerek tohumunu besleyelim diye

---

¹ Redaktör'ün Notu: Kül-Tigin yazıtı için bknz; bknz; T.TEKİN, *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Ankara. 1998 (2), s.,34-55.

Nanhiadlar kaç kere çeri yolladı. Üstte Türk göğü, altta arı yer su Türk devleti sönmeye, bengü kalsın diye babam Elteres Kağan, anam İlbilge Katunu tepesinden yükseğe kaldırdı.

Babam kağan olduğunda yirmi yedi er ile birlikte at sürdü. Yakada yürüdüğünü şehirdekiler işitip şehirden karşılamaya çıkarak, dağdakiler dağdan karşılamaya inerek hepsi toplanıp yetmiş er oldu. Gök yardım ve destek verdiği için kağan babamın çerisi börü gibi, düşmanı koyun gibi olup doğuya batıya giderek güç kazanıp kişileri ikna ederek yedi yüz er oldular. Çeri sayısı yedi yüze ulaşınca kağanı kendim görüp bağımsız devlet gibi olanlar, başkalarının kulu olanlar, Türk devlet ve töresini taşıyanlar tümünü atalarımın töresince düzenleyip, yürekli bahadır yapıp Teleş Tarduş boylarını devletin çok sayıda boyu arasında uygun yerini belirleyip yagbu ve şad verdim. Güneyden Nanhiad devleti, kuzeyden Dokuz Oğuz'un Baz Kağan düşman olup Kırgız, Kurıkan (Otuz Tatar), Kitan, Tatabi tümü saldırdı. Babam kağan bu kalabalık devletlere savaş için kırk yedi kere çeri yollayıp yirmi kere karışıp savaştı. Gök yardım ve destek verdiği için İli devleti yoluna koyup, Han töresini düzenleyip düşmanı dindirip, dizliyi çöktürdü, başlıyı eğdirdi. Babam kağan devleti düzene koyup uçtu.

Han babamın yuğunda Baz Kağanın balbalını en başa koydum. Kağan aramızdan ayrıldığında ben sekiz yaşında idim. Amcam kağan olup, Türk devletini düzene koyup yoksulu varlıklı, kimsesizi kalabalık kıldı. Amcam kağan tahtına oturduğunda ben tegin idim.

Göğün desteğiyle ben yirmi dört yaşında iken Tarduş devletinin şadı oldum. Kağan amcamla birlikte doğuda Şantung yerinin yeşil ırmağının kırına değin, batıda Demir kapağa değin gidip Kögmeni aşıp Kırgız yurdunda vardık. Tam otuz beş kere çeri yürütüp yirmi üç kere çarpışarak İli devleti pekiştirip Kağan töresini destekleyip dizliyi söktürdük, başlıyı eğdirdik. Türgeş kağanı zaten benim alpim Türk idi. Akılsız olduğu için yanılıp ceza alıp öldü. Onun tüm iyi begleri hep öldü. Ona uyan yurttaşı hep acı çekti. Atalarımın bu yer suyunun iyesiz kalması uygun olmadığından Az devletini düzenledim. Bars bege Kağan unvanı verip, kardeşim kunçuyu eş olarak verdim. Kendisi ceza alıp ölerек yurttaşı kul ve odalık oldu. Kögmen yer suyunun iyesiz kalması uygun olmadığından ben Az ve Kırgız devletini düzene koydum. Doğuda Kadirkan korusuna değin uyan yurttaşı yerleştirip, batıda Hönge termene değin Türk'ün bir kesimini yerleştirip düzene koydum. O dönemde kulumuzun kulu, odalığımızın odalığı oldu.

Kardeş ağabeyini çekmez, oğul babasını çekmez oldu. İl ve devleti biz böyle pekiştirdik. Oğuz Türk begleri ve alpları, tümünüz dinleyerek, üstte Gök bastırma, altta yer çekme tehlikesi kalmamış Türk devletini devletinizi kim

genişletti. Sen soydan dürüst Türk devleti idin. Pişman ol. Düzenli olduğunda yükselen Bilge Kağan'ın geliştirdiği güzel devletin önünde suç işleyip kurnazlıkla ihanet ettin. Seni dağıtan savaş tehlikesi nereden çıktı. Seni peşine takan sançışma düşüncesi nereden çıktı. Etgüne (Ötüken? Ç.N.) korusu halkı göçüp, bir kesimin göç ederek vardı, bir kesimin batıya göçüp vardı. Vardığın her yerde bulduğun tek iyilik kanını su gibi akıtıp, kemiğini dağ gibi yığıp, güçlü oğlunu kul edip, arı kızını odalık ettin. Akılsız ve kurnaz olduğun için amcam kağan uçtu. Anıtın başına Kırgız Kağanını balbalını diktim. Türk Devleti'nin ünü sönmeye diye kağan babam, katun anamı yüceltmiş devleti desteklemiş Gökten Türk Devleti'nin ünü sönmeye diye beni yüceltip kağan yaptı. Ben malı mülkü varlıklı devletin kağanı olmadım, ağzı aşsız, sırtı giyimsiz yoksul devletin kağanı oldum. Kardeşim Kül Tegin biz ikimiz şad idik. Atalarımızın yücelttiği devletin ünü sönerse uygun olmaz diye konuşup Türk devleti için gece uyumayıp, gündüz boş oturmayı, kardeşim Kül Tegin ile iki şad ölesiye çabalayıp devleti ulu kıldık. Böylesi çabalayıp çarpışırken devleti odla su kılmayıp dağılıp yorulmuş, toplanıp bir araya gelenleri dindirmek için kuzeyde Oğuz devleti, doğuda Kitan, Tatabi, güneyde Nanhiad'a savaşa gidip yirmi iki kere... çarpıştık. Gök destek verip uğur ve kut yarlıkadığı için ben yok olmak üzere olan devleti yüceltip, çıplak halkı giyimli, yoksul halkı varlıklı, öksüz halkı kalabalık kılıp Devletin her işini düzene koyup kağan ünümü pekiştirdim. Dört yöndeki devleti güçle dindirdim. Çok sayıda kağanlarım bana düşman olmadan tabi olmuş.

KULLANILAN ESERLER

- AALTO, P., (1958), *Materialen zu den alttürkischen inschriften der Mongolei*. Helsinki.
- AALTO, P. (1958), “G. J. Ramstedt und die Inschrift von Tonjukuk”, *Jean Deny Armağanı/Mélanges Jean Deny*, Haz: János Eckmann, Ağâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 172, Ankara, pp. 19-24.
- AGEEVA, E. İ.-MAKSİMOVA, A. G. (1959), “Otčet pavlodarskoy ekspeditsii 1955 goda”, *Trudi Instituta Istorii, Arkheologii i Etnografi i Akademii Nauk Kazakhskoy SSR*, c. 7, Alma-Ata, s. 32-58.
- AKİŞEV, K. A. (1959), “Arheologičeskiye raboty na territorii Kazahstana v 1958”, g. İAN K SSR, seriya istorii, arheologii i etnografii, 2 (10), Alma-Ata, S.69-71.
- ALBAUM, L. İ. (1960), *Balalık-Tepe*, Taşkent.
- AMAR, A. (1937), *Mongolın Tovç Tuuh*, Ulaanbaatar.
- AMSTERDAMSKAY, L. A. (1927), *1927 onı tailan*, BNMAU-ın ŞUA-iin Tüühiin hüreelengiin gar biçmeliin san.
- ATLAS DREVNOSTEİ MONGOLİİ, SPb. (1889).
- BAZİLHAN, B. (1964), “Ertnii türeg biçestey mutrın temdeg”, *ŞUAM*, No 4, tal.75.
- BARTHOLD, V. V. (1921), “K voprosu o pogrebal’nih obryadah tyurkov i mongolov”, *ZVOİRAO*, t. XXV.
- BATMANOV, İ.A.-KUNA, A.Ç. (1963), “Pamyatniki drevnetyurkskoy pis’mennosti Tuvi”, VIP I-III, Kızıl.
- BERNŞTAM, A. N. (1941), *Arheologičeskiy očerk Severnoy Kirgizii*, Frunze.
- BERNŞTAM, A. N. (1946), *Sotsialno-ekonomičeskiy stroy orhono-yeniseyskih tyurok 6-8 vekov, Vostočnotyurkskiy kaganat i kirgızı*, Moskva-Leningrad.
- BERNŞTAM, A. N. (1952), “İstoriko-Arheologičeskiye očerki Tsentral’nogo Tyan’-Şanya i Pamiro-Altaya”, *MİA SSSP*, Moskva, n:26.
- BİÇURİN, N. Ya. (1950), *Sobraniye svedeniy o narodah obitavşih v sredney azii v drevnie vremya*, Moskova, Leningrad.
- BOROVKA, G. İ. (1927), “Arheologičeskoye Obsledovaniye Srednego Teçeniya reki Toli”, *Sbornik “Severnaya Mongoliya”, Predvaritel’niye Otçyoti Lingvističeskey i Arheologičeskey Ekspeditsiy o Rabotah, Provedennih v 1925 god*, Leningrad.

- VESELOVSKIY, İ. İ, “Sovremennoye sostoyaniye voprosa o “Kamennih Babah” ili Balbalah”, *ZİOOİD*, t. XXXII, s.55-63.
- VLADİMİRTSOV, B. Ya. (1927), “Etnologo-lingvistiçeskiye issledovaniya v Ugre i Ugriyskom i Kenteyskom rayonah”, *SM*, cilt 2.
- VOLKOV V. V. (1966), “Bronzo vyj i rannyy železnyj vek Severnoj Mongolii”, *Studia arheologika*, t. V. F 1. Ulan-Bator.
- VOLKOV V. V. - DORCSÜREN, Ts, “Hovd aimagiin Manhan sumın nutagt ertnii suslalın haiguul hiisen tuhai”, *Studia arheologika*, c. II, 5’inci defter.
- VYATKİNA, K. V. (1958), “Kenteyskaya runiçeskaya nadpis”, -V kn.: Filologiya i istoriya mongol’skih narodov. Pamyati akademika Vladimirtsova. M,s.217-218.
- GRAÇ, A. D. (1958), “Drevnetyurkskoye pogrebeniye s zerkalom Tsin’ vana v Tuve”, *SE*. No 4.
- GRANÖ, J. G. (1912), “Archäologische Beobachtungen von meiner Reise in Südsibirien und der Nordwestmongolei im Jahre 1909”, *Journal de la Société Finno-ougrienne*, XXVIII, Helsingfors.
- GRUMM-GRJİMAYLO, G. E. (1926), *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy kray*, t. II, Leningrad.
- GOÇOO, Ts. (1958), “Malın im tamganı tuhai”, *ŞUT*, No 4.
- GRYAZNOV, m N. (1930), *Drevniye kulturnı Altaya*, Novosibirsk.
- DALAİ, Ts. (1959), *Mongolın böögiin mörgölin товч түүх*, Ulaan-Baatar.
- DORC, D. (1962), “K istorii izuçeniya naskal’nıh izobrajaniye Mongolii”, *Mongolskiy Arheologičeskiy Sbornik*.
- DORCSÜREN, Ts. (1957), “Şiveet ulaan gej yuu ve?”, *ŞUT*, No 1.
- DORCSÜREN, Ts. (1962), “Gov’-Altain Tsagaan golın hadnı zurag”, *Studia arheologika*, Cilt II, 11’inci defter.
- DORCSÜREN, Ts. (1961), *Umard Hünnü*, Ulaan-Baatar.
- YEVTYUHOVA, L. A. (1952), “Kamenniye izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii”, *MİA SSSR*, t. 24.
- YEVTYUHOVA, L. A. (1957), “O plemenah Tsentral’noy Mongolii”, v. IX v. SA, No.2.
- YEVTYUHOVA, L. A. (1948), “Arheologičeskiye pamyatniki Yeniseysih kırgızov (Hakasov)”, Abakan.
- YELAGİNA, A. G. (1959), “Skifskiy antropomorfnıye steli Nikolayevskogo muzeya”, *SA*, No 2.

- ZAHAROV, A. A. (1926), "Paskopki akad. V. V. Padlova v 1865", g. TGİM, defter I. m ZRAO, cilt XI, XII, 4'üncü defter.
- JİSL, L. (1960), "Vorbericht über die archäologische Erforschung des Kül Tegin-Denkmal durch die Tschechoslowakische-Mongolische Expedition des Jahres 1958", *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXXII/1-2, s.65-77.
- JİSL, L. (1958), "Archeologické Památky v Mongolské Lidové republice", *Archeologické Rozhledy*, XIII/1, s.49-63-69, 73-83.
- JİSL, L. - SER-ODJAVE, N. (1966), "Récentes découvertes de gravures et peintures rupestres, d'habitats, nécropoles et monuments turcs en la République Populaire de Mongolie", *Archeologické rozhledy*, XVIII, Praha, s.21-53.
- KAZAKEVİÇ, V.A. (1930), *Namogilniye statuyi v Darigange*, Leningrad.
- KARRUTER, D. (1914), *Nevedomaya Mongoliya*, I-II, Leningrad.
- KLEMENTS, D. A. (1895), "Otçet o puteşestvii v Mongoliyu", İAN, t. II, No 3, Spo.
- KİSELEV, S. V. (1951), *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR, Moskva.
- KİSELEV, S. V. (1952), "Kamennaya çerepaha "bejavşaya" iz Kara-Koruma", MAS. Moskva.
- KOTWICZ, V.L. (1912), "V. Khusho-Tsaidame", *Trudy Troitskosavsko-Kyakhtinskogo otdeleniya Priamurskogo otdela Imperatrskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva*, vol. XV, iss. 1, St. Petersburg, s.50-54.
- KOTWICZ, W. - SAMOÏLOWİTCH, A. (1928), *Le monument Turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale*, *Rocznik orientalistyczny*, t. IV, Lwow.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1960), "K voprosu o podlinnosti drevnetyurkskoy nadpisi c imenem Çingis-hana", PV, No 1, s.173-175.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1964), *Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii*, Moskva.
- KIZLASOV, P. L. (1960), "Tuva v period tyurkskogo kaganata (VI-VIII vv)", *Vestnik MGU*, No 1, s.57-64.
- KIZLASOV, P. L. (1964), *Novaya datirovka pamyatnikov Yeniseyskoy pis'mennosti*. SA, No 3.
- LUVSANDEDEV, A. (1956), *Şineer oldson neg türeg biçeesiin tuhai*, Ulaan-Baatar.
- LUVSANBALDAN, H. (1962), "Öçüühen türeg biçees", *ŞUAM*, No 4.
- Lİ YE SEN (1956), *Kore sanatı, mimarisi çalışması*, cilt 39, Pyeongyang (Korece).
- LEVAŞOV, V. P. (1952), "Dva mogil'nika kirgis-hakasov", *MİA*, No 24, s.29.

- MALOV, Ye. S. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Teksti i issledovaniya*, M-L.
- MALOV, Ye. S. (1959), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, M-L.
- MELIORANSKIY, P. m (1898), "Ob Orhonskih i Yeniseyskih nadgrobnih pamyatnikah c nadpisyami", *JMNP*, SPb.
- MEN-GU-YU-MU-TSİ (1895), *Zapiski o mongol'skih koçev'yah*, (A. S. Popov çevirisi), SPb.
- NAVAAN, D. (1967), *1967 ond yavuulsan şincilgeenii ajlın tailan, Tüühiin hüreelengiin gar biçmeliin san.*
- NAVAAN, D. (1968), *Gurvan golin şincilgeenii ajlın dün. Tüühiin hüreelengiin gar biçmeliin san.*
- OKLADNİKOV, A. P. (1959), *Dalekoye prošloye Primor'ya*, Vladivostok.
- ORKUN, H. N. (1939), *Eski Türk Yazıtları*, II, İstanbul.
- PANTUSOV, N. (1886), "Hristianskov kladbişçe bliz goroda Paşpeka v Çuyskoy doline", *ZVORAO*, cilt I, 2'nci defter.
- POTANİN, G. N. (1881), *Oçerki severno-zapadnoy Mongolii*. Vıp.4, SPb, defter II.
- POZDNEYEV, A. (1898), *Mongoliya i mongolı*, SPb.
- PERLEE, H. (1952), *1952 ond yavuulsan arheologiin şincilgeenii ajlın tailan. Tüühiin hüreelengiin gar biçmeliin san.*
- PERLEE, H. (1958), "Hyatan, tednii mongolçuudtai holbogdoh n", *Studia historika*, Cilt I, 1'inci defter.
- PERLEE, H. (1960), "Taihar çuluu", *Studia arheologika*, cilt I, 4'üncü defter.
- POUCHA, P. (1957), *Trinact tısic kilometru Mongolskem*. Praha.
- POULİC, J. (1950), *Jizni moravazeme davngch slovanu*, Brno.
- RADLOV, V. V. (1892), "Otçet Orhonskoy arheologiçeskoy ekspeditsii", *TOE*, cilt I, SPb.
- RADLOV, V. V. (1897), "Drevnetyurkskiye pamyatniki v Koşo-Tsaydame", *TOE*, cilt IV, SPb.
- RADLOV, V. V. (1892-1899), "Trudı Orhonskoy ekspeditsii", *TOE*, cilt I, II, III, IV, SPb.
- RUDENKO, S. İ. (1958), *Kul'tura naseleniya gornogo Altaya v skifskoye vremya*, Moskva-Leningrad.
- RUDENKO, S. İ. (1955), *Başkırı*, Moskva-Leningrad.

SA. 1964, No 1.

SA. 1960, No 3.

SMİRNOV, Ya. İ. (1909) *Vosoçnoye serebro*, SPb.

Skul'pura i jivopis' drevnego Pyandjikenta, Moskva, 1959.

SUHAREVA, O. A. (1954) "Drevniye çertı v formah golovnih uborov narodov Sredney Azii", *TİE*, XXVI, Moskva.

SER-ODJAV, N. (1965), "İh Asgatın hōşōöt bulş", *ŞUAM*, No.3.

SER-ODJAV, N. (1957), "1956 ond yavuulsan heeriin şincilgeenii tuhai", *ŞUT*, No. 5, 6.

SER-ODJAV, N. (1968), "Mongolın arheologıd 1967 ond", *ŞUAM*, No.2.

SER-ODJAV, N. (1958), "Mongol-Çehoslavakiin ertnii sudlalın acılın tuhai", *ŞU*, No.4.

SER-ODJAV, N. (1959-a), "Tonnyukukiin bulşnaas oldson türeg biçees", *Studia arheologika*, cilt I, 7'nci defter.

SER-OJCAV, N. (1959-b), "Kyul-Teginii bulşnaas olson hün çuluunı tolgoi, *Studia arheologika*, cilt I, 3'üncü defter.

SER-ODJAV, N. (1959-v), "Kyul-Teginii bulşnı barılğın hereglegehüün", *ŞU*, No. 5-6.

SER-ODJAV, N. (1957), "Şonhlolın bulş", *ŞU*.

SER-ODJAV, N. (1958), "Hasag döröö", *ŞU*.

SER-ODJAV, N. (1967), "Türeg biçgiin dursgalıg sudlaj baigaa n", *CS*, cilt M, X, XVI, 1'inci defter.

SER-ODJAV, N. (1961), "Sühbaatar aimagt yavuulsan ertnii sudlalın haiguulın acılın tuhai", *Studia arheologika*, cilt II, 2nci defter.

SER-ODJAV, N. (1965), "Mongolın töv, umard hesgiig arheologiin talaar sudlan şincilsen n", *Studia arheologika*, cilt IV, 7'nci defter.

SER-ODJAV, N. (1962), "Arheologičeskiye razvedki v Vostoçnom aymake MNR", *Studia arheologika*, cilt IV, 6'nci defter.

SER-ODJAV, N. (1958), "BNMAU-d yavuulsan arheologiin acılın tuhai", *ŞUT*, No. 2.

TOE, 1891, cilt I.

TRETYAKOV, P. N. (1953), *Vostočno-slavyanskiye plemena*. Moskva.

UBRYATOVA, Ye. İ- BAZİLHAN, B. (1963), "Ertinii tyurk biçees sudalsan düngees", *ŞUAM*, No 4.

FOLIA ARCHEOLOGICA, 1-11. Budapeşte, 1939.

- FENG QĪA-SHEN (1959), “Runičeskaya nadpis’ iz Vostočnoy Mongolii”, *SE*, No 3.
- ŞER, Ya. m (1963), “Pamyatniki yeniseysko-orhonskih tyurok na Tyan’-Şane”, *SA*, No 4.
- ŞER, Ya. m (1964), “Arheologičeskiye razvedki na ozere Son-Kul”, *KSĪAAN*, 98’inci defter.
- ŞER, Ya. m (1966), *Kamenniye izvayaniya Semireç’ya*, Moskva-Leningrad.
- ERDELYİ, I. (1966), *The art of Avars*. Budapeşte.
- ERDELYİ, I- DORJSÜREN, D- NAVAAN, D. (1967), “Results of the Mongolian-Hungarian archaeological expeditions”, *AA*, 19.
- YADRİNTSEV, N. m (1890), *Trudı VIII arheologičeskogo s’yezda v Moskve*, t. IV, Moskva.

KISALTMALAR LİSTESİ

AA	Acta archeologica.
AR	Archeologické rozhledy.
VMU	Vestnik Moskovskogo Universiteta.
ZVORAO obşçestva.	Zapiski Vosotčnogo otdeleniya Russkogo arheologičeskogo obşçestva.
ZVOİRAO	Zapiski Vostočnogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obşçestva.
ZRAO	Zapiski Russkogo arheologičeskogo obşçestva.
JMNP	Jurnal Ministrestva Narodnogo prosveşçeniya
İAN	İzvestiya Akademii nauk SSSR.
İANK	İzvestiya Akademii nauk Kazhskey SSR.
KSİAAN	Kratkiye soobşçeniya İnstitutu arheologii AN
CSM	Corpus scriptorum Mongolorum
MAS	Mongol'skiy arheologičeskij sbornik
MİA	Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR
MİS	Materialı po izučeniyu Sibiri
PV	Paligrafiya Vostoka
SA	Sovetskaya arheologiya
SM	Severnaya Mongoliya
SE	Sovetskaya etnografiya
ZİOOİiD	Zapiski İmperatorskogo Odesskogo obşçestva istorii i drevnostey
TGİM	Trudi gosudarstvennogo istoričeskogo muzeya
TİE	Trudi instituta etnografii
TİİAiE	Trudi instituta istorii, arheologii i etnografii
TKOİRGO	Trudi Kyahinskogo otdeleniya imperatorskogo russkogo goeografičeskogo obşçestva
TOE	Trudi Orhonskoy ekspeditsii
FİMN	Filologiya i istoriya mongol'skih narodov

ŞUAM	Şingleh Uhaanı Akademiin medee
ŞU	Şingleh uhaan
ŞUT	Şingleh uhaan, tehnik
Arkeoloji Dizisi 5'inci Cilt, 2'nci Defter (1969 Yılı Basımı)	

FOTOĞRAF VE ŞEKİLLER

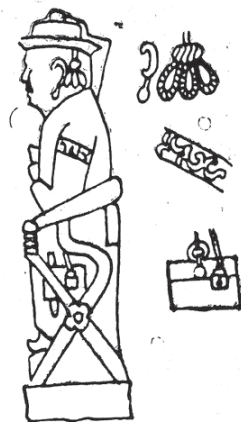
2-p зурар.

3-p зурар

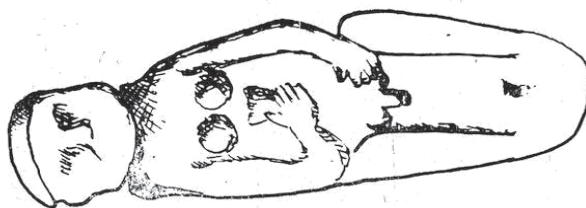
1-p зурар

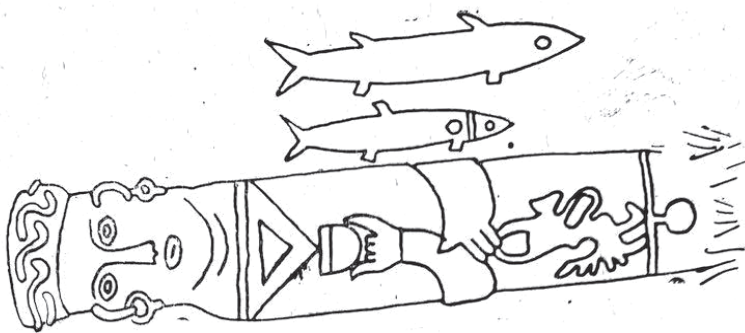
5-p зурар

9-р зуур

6-р зуур

4-р зуур

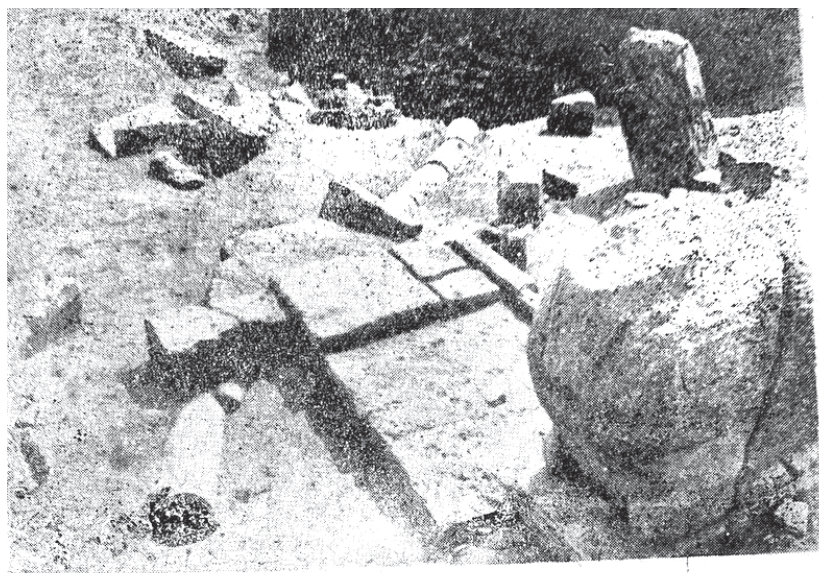
7-д зураг

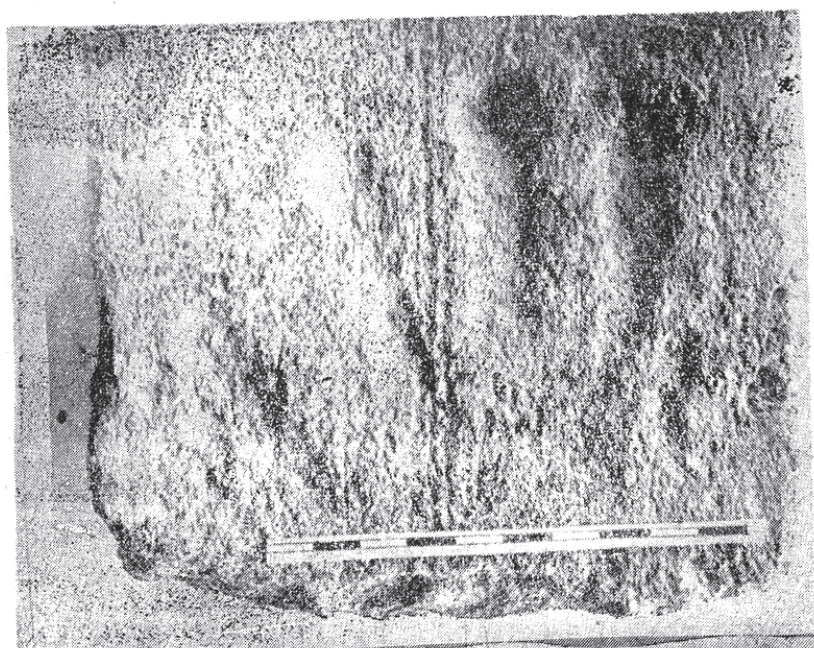
8-р зураг

10-р зураг

11-р зураг

14-ын а зураг

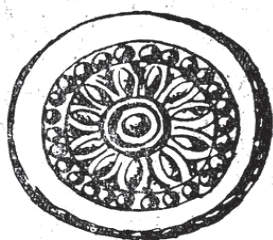
109

12-р зураг

13-р зураг

1

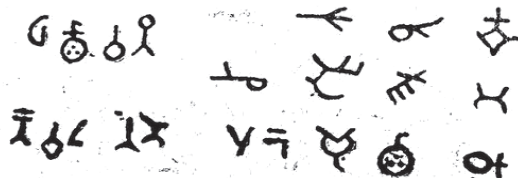

5

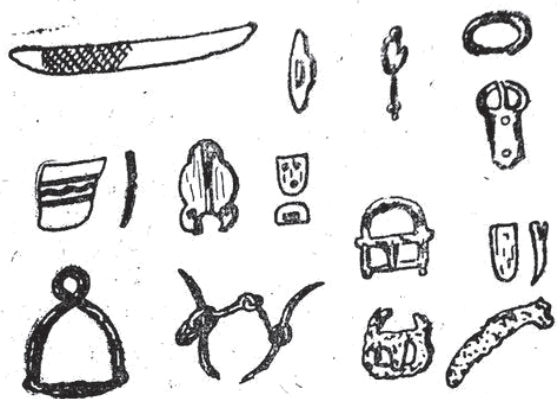
4

15-р зураг

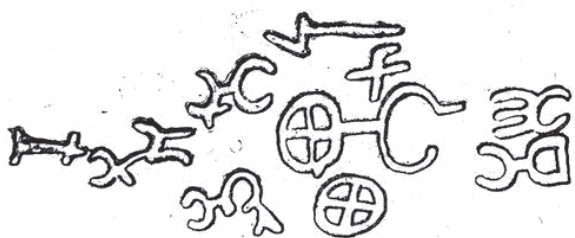

17-р зураг

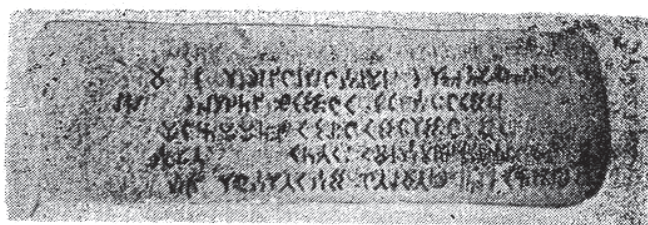
18-р зураг

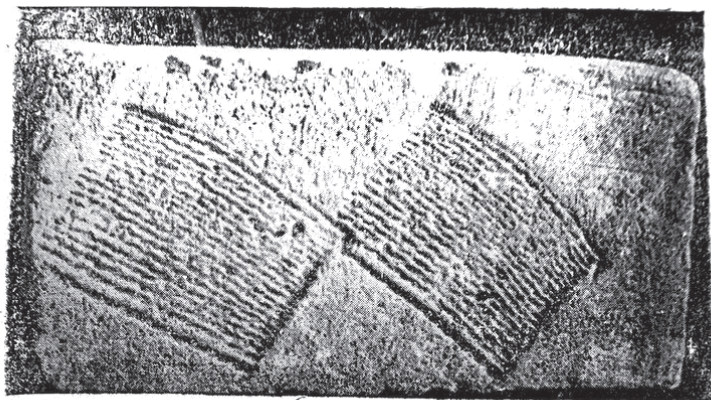
19-р зураг

22 а зураг

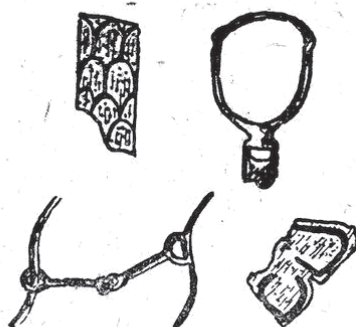
22-ын б зураг

14-ын 6-зурар

15 а зураг

16-р зураг

YAYIN İÇİN İZİN TALEBİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Asya-Pasifik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Ankara University Asia-Pacific Research Center

12 October 2020

Dear Sir/Madam,

We are interested in having Mr. N.Ser-Odjav's study entitled "Ertnei Tureguud, Ulaanbaatar 1970" translated into Turkish with the kind assistance of the Mongolian Embassy in Ankara for the purpose of publishing it. We kindly request your assistance in translating it, as well as your permission to publish this book in Turkish.

Thank you for your consideration.

Sincerely,

Prof. Dr. A. Merthan DÜNDAR

Director

Adres: Ankara Üniversitesi Beşevler 10. Yıl Yerleşkesi
Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu Binası 1. Kat
Emniyet Mah. İncitaşı Sok. No: 10, 06560 Yenimahalle - ANKARA - TÜRKİYE
Telefon: 0 312 213 10 92 - 0 312 214 13 60 / 6298 - Faks: 0 312 213 10 93
e-posta: apam@ankara.edu.tr

AİLEDEN GELEN YAYIN ONAYI

АНКАРА ИХ СУРГУУЛЬ
Ази-Номхон далайн судалгааны төвийн захирал
Проф. Док. А.Мертхан Дүндар танаа

2020.10.15

Эрхэмсэг Ноён Танаа

Миний нөхөр, Монголын нэрт археологич, доктор Н.Сэр-Оджавын 1970 онд Улаанбаатар хотноо хэвлүүлсэн “Эртний Түрэгүүд” (VI-VIII зуун) номыг турк хэлнээ орчуулан хэвлэх саналыг тавьсанд талархахын хамт ийнхүү орчуулан хэвлүүлэхэд татгалзах зүйлгүй.

Хүндэтгэсэн,

Н.Сэр-Оджав агсаны эхнэр Дамдинжав овогтой Долгосүрэн

Damdinjav Dolgosuren